T.C.

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS

ABBÂSÎ HALİFESİ MÛSÂ EL-HÂDÎ VE DÖNEMİ

(169-170/785-786)

BÜNYAMİN KILIÇ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. İSMAİL PIRLANTA

YOZGAT - 2022

T.C.

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS

ABBÂSÎ HALİFESİ MÛSÂ EL-HÂDÎ VE DÖNEMİ

(169-170/785-786)

BÜNYAMİN KILIÇ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. İSMAİL PIRLANTA

YOZGAT - 2022

TEZ BEYANI

Tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, tezin içerdiği yenilik ve sonuçların başka bir yerden alınmadığını, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan eder, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Bünyamin KILIÇ

27/06/2022

ÖZET

YÜKSEK LİSANS

ABBÂSÎ HALİFESİ MÛSÂ EL-HÂDÎ VE DÖNEMİ (169-170/785-786)

BÜNYAMİN KILIÇ

YOZGAT BOZOK ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI: Doç. Dr. İSMAİL PIRLANTA

Abbâsîler günümüz tarih araştırmaları için önemli bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Yaklaşık 500 yıllık Abbâsî tarihinde hüküm süren birçok halife araştırmalara konu olmuştur. Abbâsî devletini doğru anlayabilmek için her bir halifenin çalışılması elzem bir durumdur. Özellikle Abbâsî kuruluş dönemi halifelerinin çalışılması devletin siyasi işleyişinin ve kurumsal yapılarının anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Literatür taramasında Hâdî döneminin müstakil olarak çalışılmadığı görülmüştür. Kuruluş döneminin daha doğru anlaşılması için bu dönemin çalışılması gerekli hale gelmiştir. Bu tez çalışmasında Abbâsî halifesi Mûsâ el-Hâdî ve dönemi genel hatlarıyla çalışılmıştır. Araştırmada bu döneme ışık tutan tarihi kaynaklar taranmış ve elde edilen veriler kronolojik olarak kullanılmıştır. Tezin ikinci bölümünde Hâdî'nin nesebi, doğumu, ailesi, kişiliği, ahlakı, ilmi yönü ve ölümü konuları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde, halifenin veliahtlık dönemi, hilafete geliş süreci, iktidarı dönemindeki siyasi gelişmeler genel hatlarıyla ele alınan konulardır. Ayrıca dönemin en dikkat çeken olayı Hüseyin b. Ali'nin isyanı ve Fah katliamı hakkında bilgi verilmiştir. Dördüncü bölümde halifenin annesi Hayzürân'la olan iktidar mücadelesi ele alınmıştır. Kardeşi Hârûn er-Reşîd'i veliahtlıktan azletmek istemesi de bu bölümde incelenmiştir. Beşinci bölümde ise halifenin hastalığı ve ölümündeki şüphe çalışılmıştır. Özellikle annesinin onun ölümündeki rolü klasik İslam tarihi ve Oryantalist kaynaklarda araştırılmış ve konunun nasıl ele alındığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Sonuç olarak, Abbâsî iktidarının en kısa tahtta kalan halifelerinden birisi olan Hâdî'nin dönemi tüm yönleriyle incelenmiştir. Ölümü konusundaki şüphe aydınlatılmaya çalışılmıştır.

2022, X +127

ANAHTAR KELİMELER: Abbâsîler, Mûsâ el-Hâdî, Hüseyin b. Ali, Fah, Zındık, Hayzürân, Hârûn er-Reşîd.

ABSTRACT

MASTER THESIS

ABBASID CALIPH MUSA (MOSES) AL-HADI AND HIS PERIOD

(169-170/785-786)

BÜNYAMİN KILIÇ

YOZGAT BOZOK UNIVERSITY

SCHOOL OF GRADUATES STUDIES

ISLAMIC HISTORY AND ARTS OF DEPARTMENT

SUPERVISOR: Assoc. Prof. Dr. İSMAİL PIRLANTA

Abbasids constitute an important field of study for today's historical studies. Many caliphs, who ruled in the nearly 500-year Abbasid history, have been the subject of research. In order to understand the Abbasid state correctly, it is essential to study each caliph. Studying the caliphs, especially in the Abbasid establishment period, will facilitate the understanding of the political functioning and institutional structures of the state. In the literature review, it was seen that the Hadi period was not studied independently. It has become necessary to study this period in order to better understand the establishment period of the Abbasid state. In this thesis, the Abbasid caliph Mûsâ al-Hâdî and his period were studied in general terms. In the research, historical sources that shed light on this period were scanned and the data obtained were used chronologically. In the second part of the thesis, Hadi's ancestry, birth, family, personality, morals, scientific direction and death are discussed. In the third part, the heirship period of the caliph, the process of his coming to the caliphate, and the political developments during his reign are the topics discussed in general terms. In addition, the most striking event of the period Hüseyin b. Ali's revolt and the Fah massacre are studied. In the fourth chapter, the power struggle with Hayzüran, the mother of the caliph, is discussed. In addition, his request to dismiss his brother Harun er-Reşîd from the throne was examined. In the fifth chapter, the illness of the caliph and the doubt in his death were studied. In particular, the role of his mother in his death was investigated in classical Islamic history and Orientalist sources and it was tried to determine how the subject was handled. As a result, the period of Hadi, one of the shortest surviving caliphs of the Abbasid power, has been examined in all its aspects. The doubt about his death was tried to be clarified.

2022, X+127

KEYWORDS: Abbasids, Musa al-Hadi, Hüseyin b. Ali, Fah, Zindiq, Hayzuran, Harun er-Rashid.

ÖN SÖZ

Abbâsî devleti İslam tarihinde halifelik makamını yaklaşık beş asır kendi bünyesinde bulundurarak islam âleminin liderliğini üstlenmiştir. Bu açıdan bakıldığında iktidarda olan halifelerin her birisi ayrı ayrı önem arzetmektedir. Halifelerin döneminin doğru anlaşılması açısından halefi ve selefi olan halifelerin çalışılması gereklidir. İlk dönem Abbâsî halifelerinden bazıları hakkında birçok çalışma yapılmasına rağmen bazı halifelerin dönemi göz ardı edilmiştir. Halife Hâdî dönemi de tarih araştırmacıları tarafından çok az çalışılmıştır. Ülkemizde bu dönem hakkında dikkate değer bir çalışma olmamasına rağmen Batılı tarihçilerin birçok çalışması mevcuttur. Özellikle kardeşi Hârûn er-Reşîd'le yaşadığı veliahtlık krizini ve annesi Hayzürân'la girdiği iktidar mücadelesini ele aldıkları görülmüştür.

Hâdî dönemini çalışmanın bazı sınırlılıkları vardır. Özellikle bu dönemle ilgili detaylı bilgi veren temel İslam tarihi kaynaklarının az olması önemli bir sınırlılıktır. Eserlerde bu döneme ya kısaca değinilmiş ya da hiç değinilmemiştir. Bu yüzden daha fazla temel kaynak incelenmiştir. Özellikle o döneme yakın islam tarihi kaynaklarında az bilgi verilmiş olması tez çalışmasını oldukça zorlaştırmıştır.

"Abbâsî Halifesi Mûsâ el-Hâdî ve Dönemi" adlı tez çalışmamız beş bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Abbâsî ihtilalinden başlamak üzere Hâdî dönemine kadar ki süreç hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın ikinci bölümünde Hâdî'nin nesebi, doğumu, ailesi, ahlakı, kişilik özellikleri ve ölümü konuları ele alınmıştır. Üçüncü bölümde Hâdî dönemi siyasi olayları çalışılmıştır. Dördüncü bölümünde Hayzürân ve Hârûn er-Reşîd ile yaşadığı sorunlara değinilmiştir. Son bölümde ise ölümü konusu ele alınmıştır.

Tez çalışmamın planlanması ve yürütülmesi esnasında desteğini esirgemeyen Danışmanım Doç. Dr. İsmail PIRLANTA'ya, zaman ayırarak çalışmamı okuyan ve değerlendiren mesai arkadaşlarıma değerli katkılarından dolayı teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca canım eşim ve oğlum Mehmet Selim'e çalışmamı hazırlarken gösterdikleri anlayış için teşekkür ederim.

Bünyamin KILIÇ

27/06/2022

İÇİNDEKİLER

TEZ BEYANI ii
ÖZET iii
ABSTRACT iv
ÖN SÖZ v
İÇİNDEKİLER vi
RESİMLER LİSTESİ ix
KISALTMALAR LİSTESİ x
1. GİRİŞ 1
1.1. Araştırmanın Konusu ve Amacı 1
1.2. Yöntem (Metod) 3
1.3. Kaynaklar 4
1.4. Hâdî Öncesi Abbâsî Devletine Genel Bir Bakış 8
İKİNCİ BÖLÜM 16
HÂDÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ 16
2.1. DOĞUMU VE NESEBİ 16
2.2. AİLESİ 17
2.2.1. Eşleri 17
2.2.2. Çocukları 18
2.3. FİZİKİ ÖZELLİĞİ, KİŞİLİĞİ VE AHLAKİ YÖNÜ 19
2.4. İLMÎ YÖNÜ VE YETİŞMESİNDE KATKISI OLAN HOCALARI 25
2.4.1. Eban b. Sadaka (ö.167/783) 27
2.4.2. Muhammed b. Müslim Ebi'l-Vaddah Ebû Said el-Cezerî (ö.169/785) 27
2.4.3. Îsâ b. Yezîd b. Bekr b. De'b (ö.171/787) 28
2.5. HÂDÎ'NİN ÖLÜMÜ 28
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM 32
HÂDÎ DÖNEMİ 32
3.1. MEHDİ DÖNEMİNDE HÂDÎ VE VELİAHT SEÇİLMESİ 32
3.1.1. Mehdî Döneminde Hâdî'nin Faaliyetleri 32
3.1.2. Hâdî'nin Veliaht Seçilmesi 33
3.2. MEHDİ'NİN ÖLÜMÜ VE HÂDÎ'NİN HALİFELİĞE GELİŞİ 35
3.3. İÇ SİYASETİ 39
3.3.1. Hâdî Döneminin Vezirleri 41
3.3.1.1. Rebî b. Yunus 41
3.3.1.2. İbrahim b. Zekvân el-Harrânî 43

3.3.2. Halkıyla İlişkisindeki Genel Siyaseti 44
3.3.3. Muhalif Gruplarla İlişkisi 45
3.4. DIŞ SİYASETİ 46
3.5. DÖNEMİNDE ÇIKAN İSYANLAR 48
3.5.1. Hamza b. Mâlik el-Huzâî Ayaklanması (169/785) 48
3.5.2. Dıhye b. Mus'ab İsyanı (165-169/781-785) 49
3.5.3. Hüseyin b. Ali İsyanı (169-170/785-786) 51
3.5.3.1. Hâdî Dönemine Kadar Abbâsî Devletinin Ehl-i Beyt ve Şia Politikası 51
3.5.3.2. Hüseyin b. Ali'nin Kişiliği 52
3.5.3.3. İsyanının Sebepleri 53
3.5.3.4. İsyanın Başlangıç Sürecinde Medine'de Yaşananlar 55
3.5.3.5. İsyancıların Medine'den Ayrılışı 60
3.5.3.6. Kûfelilerden Beklenen Destek 62
3.5.3.7. Fah Katliamı 62
3.5.3.8. İsyanın Başarısızlık Nedenleri 66
3.5.3.9. İslam Tarihi Açısından İsyanın Sonuçları 68
3.6. ZINDIKLIK VE ZINDIKLARLA MÜCADELE 71
3.6.1. Zındıklık 71
3.6.2. Abbâsîlerde Hâdî Öncesi Zındıklıkla Mücadele 72
3.6.3. Mehdî'nin Hâdî'ye Zındıklarla İlgili Vasiyeti 74
3.6.4. Hâdî Döneminde Zındıklarla Mücadele 75
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM 78
HÂDÎ'NİN ANNESİ İLE İKTİDAR MÜCADELESİ VE VELİAHTLIK KRİZİ 78
4.1. ANNESİ İLE İKTİDAR MÜCADELESİ 78
4.1.1. Hayzürân'ın Nesebi ve Kişiliği 78
4.1.2. Mehdî'nin Halifeliği Döneminde Hayzürân 79
4.1.3. Hâdî'nin Halifeliği Döneminde Hayzürân 85
4.1.3.1. Halifeliğinin İlk Zamanlarında Hayzürân'ın İktidara Etkisi 85
4.1.3.2. Hâdî'nın Hayzürân'ın Siyasi Nüfûzundan Rahatsızlığı 86
4.1.3.3. Hâdî'nin Annesinden Kurtulma Planı 89
4.2. HÂRÛN ER-REŞÎD İLE VELİAHTLIK KRİZİ 90
4.2.1. Hâdî'nin Hârûn er-Reşid'i Veliahtlıktan Azletme İsteği 90

4.2.2. Yahya Hâlîd el-Bermeki'nin Krizi Çözme Taktikleri 94
4.2.3. Yahya ve Hârûn'un Hapsettirilmesi 96
4.2.4. Hârûn'un Bağdat'tan Ayrılması 98
BEŞİNCİ BÖLÜM 100
HÂDÎ'NİN ÖLÜMÜNDEKİ ŞÜPHE.....100
5.1. HÂDÎ'NİN HASTALIĞI 100
5.2. KLASİK İSLAM KAYNAKLARINDA HÂDÎ'NİN ÖLÜMÜ 100
5.2.1. Ölümü Öncesi Yaşanan Olaylar.....100
5.2.2. Hâdî'nin Ölümü ve Sonrası Yaşananlar 102
5.3. BATILI TARİHÇİLERİN GÖZÜNDEN HÂDÎ'NİN ÖLÜMÜ 106
5.4. MÛSÂ EL-HÂDÎ ÖLDÜ MÜ YOKSA ÖLDÜRÜLDÜ MÜ?.....108
6. SONUÇ 110
7. KAYNAKÇA 113
8. EKLER.....124

RESİMLER LİSTESİ

Resim **Sayfa**

Resim 8.1. Doğu'da Abbâsî İmparatorluğu (VIII.-X. Yüzyıllar arası)……124
Resim 8.2. Abbâsî Devleti Ticaret yolları (VIII.-X. Yüzyıllar arası)……..125
Resim 8.3. Abbâsî halifelerinin Tablosu……..126
Resim 8.4. Halife Hâdî Adına Basılan Gümüş ve Altın Paralar……..127

KISALTMALAR LİSTESİ

b. : Oğlu

bkz. : Bakınız

bt. : Kızı

b.y. : Basım yeri yok

c. : Cilt

çev. : Çeviren

der. : Derleyen

DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi

ed. : Editör

h. : Hicri

haz. : Hazırlayan

Hz. : Hazreti

İbn : Oğlu

İSÂM : İslâm Araştırmaları Merkezi

nşr. : Neşreden

ö. : Ölüm Tarihi

(sav.) : Sallallahu aleyhi ve sellem

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

thk. : Tahkik eden

tsh. : Tashih eden

t.y. : Tarih yok

v.d. : ve diğerleri

y.y. : Yayıncı yok

1. GİRİŞ

1.1.Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bir devletin tarihini doğru anlayabilmek için onu geniş bir perspektif ve bütüncül bir bakış açısıyla ele almak gereklidir. Ülkemizde yapılan tarih araştırmalarını dikkate aldığımızda Abbâsî tarihiyle ilgili çok sayıda çalışmanın yapıldığını görmekteyiz. Fakat bu çalışmalarının büyük ekseriyeti daha çok tanınan ve bilinen belli başlı halifeler üzerinde yoğunlaşırken bazı dönemler göz ardı edilmiş veya önemsenmemiştir. Bu durum tarih metodolojisi bakımından büyük bir eksikliktir. Tarihin doğru anlaşılması bakımından bu eksikliğin giderilmesi ve bu boşluğun doldurulması elzemdir.

Bilinen bir gerçektir ki tarihte ilkler ve başlangıçlar son derece önemlidir. Özellikle devletlerin kuruluş dönemleri bu hususta daha bir önem arz etmektedir. Zira devletlerin kuruluşu bir binanın temeline benzer. Temel ne kadar sağlam olursa binada o kadar sağlam ve güvenilir olur. İslam tarihi açısından son derece önemli bir yere ve uzun bir tarihi geçmişe sahip olan Abbâsî devletinin (750/1517) kuruluş dönemi halifelerinin anlaşılması devletin genel tarihinin anlaşılmasını da kolaylaştıracaktır.

Olayların anlaşılması ve doğru değerlendirilebilmesi bakımından tarihte süreklilik ve tarihi süreci takip etmek son derece önemlidir. Aynı şekilde olayların anlaşılması bakımından sebep sonuç ilişkisi de en az bu kadar önemlidir. Çünkü tarihte olaylar zincirleme gelişmektedir. Bir önceki olayın sonucu bir sonraki olayın sebeplerini oluşturmaktadır. Tarihi süreç ve sebep sonuç ilişkileri dikkate alınmadan anlatılan bir olayın tarih bilimi açısından herhangi bir değeri ve önemi yoktur. Bu bakımdan değerlendirildiğinde Abbâsî tarihinin anlaşılmasında halifelerden herhangi birisini incelemeksizin bir sonraki halifeyinin dönemini anlamaya çalışmak hem araştırmacının işini, hemde konu bütünlüğü bakımından dönemin anlaşılmasını zorlaştıracaktır.

Emevîler'i yıkarak devletin başına geçen Abbâsî hanedanlığın iktidarda kaldığı sürede gösterdiği siyasî tutum ve izlediği politika daha sonraki İslâm devletlerinin tekâmülüne katkı sağlamıştır. Bu anlamda Abbâsî devletinin tarihine doğru ve tutarlı bakmak daha da anlamlı hale gelmektedir.

Çalışmamızın konusu *"Abbâsî Halifesi Mûsâ el-Hâdî ve Dönemi"*dir. Bu çalışmamızla ilk dönem Abbasî halifelerinden Musa el-Hâdî'nin doğumu, nesebi, hilafete gelmeden önceki yaşantısı ve eğitimi, halife Mehdi tarafından veliaht seçilmesi, hilafete

geliş süreci ele alınacaktır. Bir buçuk yıllık kısa bir halifelik süresine rağmen Hâdî'nin hilafet dönemi birçok çarpıcı olayla anılmaktadır. Bu olayların başında Hüseyin b. Ali isyanı ve Fah katliamı gelmektedir. Tarihi kaynaklar onun dönemi hakkında daha çok annesi ve kardeşiyle girdiği iktidar mücadelesi ve bu durumun yönetimine yansımalarından bahsetmektedir. Bu nedenle bizim çalışmamızın önemli bir bölümünü annesi Hayzürân ve kardeşi Hârûn er-Reşîd'le olan siyasi mücadelesi oluşturacaktır. Hayzürân'ın, oğlu Hâdi ile iktidar mücadelesi özellikle Batılı araştırmacıların çokça ilgisini çekmiştir. Bu konuya Abbâsî devletinden bahsettikleri birçok eserde yer vermişlerdir. S. Muscati ve R. Kimber, Hayzürân'ın oğluyla olan iktidar mücadelesini Mehdî'nin hilafeti dönemine kadar geriye götürmektedir. Hayzürân ve oğlunun iktidar mücadelesi kaynaklarda nasıl anlatılmaktadır, o, gerçekten oğulları arasında bir ayrım yapmış mıdır? Anne ve oğul arasında yaşanan bu durumun ana sebepleri nelerdir. Kaynaklarda aktarılan rivayetlerin ışığında bu sorulara cevaplar bulmaya çalıştık. Calışmamız da cevabı aranan sorulardan birisi de halife Hâdî'nin öldürülmüş olabileceği meselesidir. Bu konuda bulabildiğimiz bütün rivayetleri çalışmamızda incelemeye çalıştık. Üzerinde durduğumuz bir diğer konu da halife Hârûn er-Reşîd'in veliahtlıktan azledilip azledilmediği meselesidir. Özellikle Batılı tarihçiler onun hilafetinin meşru olmadığını ve darbeyle iktidarı ele geçirdiğini iddia etmektedirler. Kaynaklarda Hâdî'nin kardeşini azletmek istediği geçmektedir. Fakat bu amacında ne kadar başarılı olduğu konusu tartışmalı olarak kalmıştır. Bu konu hakkında da aktarılan rivayetleri araştırmamızın konusu gereği inceledik.

Halife Hâdî dönemi hakkında ülkemizde müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Bu konu İslam tarihi kaynaklarında çoğu zaman kısaca değinilmiş bazende hiç değinilmeden geçilmiştir. Ülkemizde bu konu hakkında yapılan çalışmalar şunlardır: İlhan Yakut tarafından *"İkinci Kerbela Faciası: Fah(Fakh) Vak'âsı (172/786)"* müstakil bir makale olarak çalışılmıştır. Hâdî ve Hayzürân'ın arasında yaşanan siyasi çekişme Haci Ataş tarafından *"Hayzürân'ın halife Hâdî ile iktidar mücadelesi"* adlı makale çalışması yapılmıştır. Fakat her iki çalışma da bütün dönemi anlamak için yeterli değildir. Hâdî hakkında müstakil en kapsamlı inceleme İtalyan tarihçi Sabatino Moscati tarafından *"Le Califat Da'l-Hâdî"* adlı calışmasıyla yapmıştır. Bu makale Taberî'de geçen rivayetlerin incelemesinden ibarettir. Moscati'nin diğer kaynaklarda geçen rivayetleri göz ardı ederek yaptığı bu çalışması dönemin anlaşılması için yeterli değildir. Fakat yinede bizim çalışmamızda sık sık başvurduğumuz kaynaklardan birisi olmuştur. Bu dönemin

çalışılması Harun el-Reşîd döneminin ilk yıllarını anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Ayrıca onun iktidarının meşruiyeti meselesine ışık tutacaktır.

Halife Hâdî dönemiyle ilgili müstakil bir çalışma olmaması Abbâsî devletinin ilk döneminin tam olarak anlaşılmasını zorlaştırmaktadır. Biz bu çalışmayla bu dönemle ilgili klasik kaynaklardaki bilgileri bir araya topladık ve döneme bütüncül bakılmasını sağlamaya çalıştık. Ayrıca bazı sorularında cevaplarını bulmaya çalıştık. Hâdî dönemi Batılı tarihçilerin ilgisini çekmesine rağmen ülkemizdeki tarih araştırmacılarının fazla ilgisini çekmemiştir. Bu durumun bazı nedenleri şunlardır: Hâdî'nin kısa bir iktidar dönemi yaşaması ve dolayısıyla bu dönemde dikkate değer bir olay yaşanmadığı düşüncesidir. Diğer bir neden ise bu dönemi anlatan çalışmalarının birçoğunun Batılı araştırmacılara ait olmasıdır. Ayrıca klasik İslam tarihi kaynakları içerisinde Taberî ve Mesûdî dışında genelde Hâdî hakkında kısa bilgiler bulunmaktadır. Bu durum daha fazla eser incelenmesini lüzumlu hale getirmektedir.

1.2.Yöntem (Metod)

Çalışmada Nitel araştırma yöntemlerinden birisi olan kaynak taraması kullanıldı. Klasik ve güncel eserlerden bu dönemle ilgili olgu ve olaylar hakkında elde edilen veriler fişleme yöntemiyle konu başlıklarına göre tasnif edildi. Ayrıca konuyla ilgili yerli ve yabancı ansiklopediler, bilimsel makaleler, bildiri ve tezlerden yararlanıldı. Özellikle güncel kaynaklar çalışmamızın gidişatını belirleyecek olan klasik kaynakların tespit edilmesinde son derece katkı sağladı. Bu konuda özellikle halife Mehdî'nin döneminin çalışıldığı Prof. Dr. Ahmet Güzel'in *"Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr"* adlı doktora tezi kaynak tespitinde bizim için önemli bir çalışma olmuştur.

Araştırmamızda kaynak tarama sürecinde klasik İslam tarihi eserlerinin müelliflerinin ölüm tarihleri dikkate alındı. Bu dönemi anlatan en erken dönemden başlanmak suretiyle günümüze kadar olan kaynaklar öncelik sırasına göre incelendi. Özellikle elde edilen verilerin karşılaştırılması konusunda müelliflerin vefat yıllarını dikkate alma yönteminden oldukça istifade edildi. Kaynaklara başvururken eserlerde bulunan rivayetlerin başka kaynaklarla çapraz inceleme yöntemiyle sıhhatini anlamaya çalışıldı. Tek bir kaynakta geçen rivayetlere, durumu ifade edilerek çalışmamızda yer verildi.

"Abbâsî Halifesi Mûsâ el-Hâdî ve Dönemi" adlı çalışmamızla; Hâdî'nin sîretini, siyasi, edebi ve kültürel hayatı ele alındı. Bu sebeple birçok farklı türde eser konumuzun anlaşılması açısından incelendi ve kaynakça olarak gösterildi.

1.3.Kaynaklar

Çalışmamızın ana çerçevesini oluşturan birincil kaynaklarımız erken dönem yazılmış İslam tarihi eserleridir. Kaynaklar içerisinde Hâdî dönemini anlatan en yakın tarihlerde (h.III. ve IV/m. IX-X asırda) yaşamış olan İbn Kuteybe (276/889), Dinâverî (282/895), Taberî (310/923), Ya'kubî (292/905), ve Belâzurî (279/892-93)'dir. Araştırmamızda bu müelliflerin eserleri ana kaynaklar olarak kullanılmıştır. Konuyla ilgili tespit edilen rivayetlerin sıhhat durumunu bu kaynaklar aracılığıyla incelemeye çalıştık. Diğer kaynakların aktardıkları bilgilerin sıhhatini tesbit etmek açısından bu yöntem gerekli görülmüştür

Bu başlık altında bütün kaynaklar hakkında bilgi verilmeyecektir. Burada sadece çokça istifade edilen kaynaklar hakkında bilgi verilmiştir. Diğer kaynaklara dipnot ve kaynakça kısmında yer verilmiştir.

Hâdî'nin iktidar yıllarına en yakın tarihte yaşamış müelliflerden birisi Ya'kubî (292/905)'dir. Abbâsî devletinde gerek kendisi gerekse ailesi önemli görevlerde bulunmuştur. Bu sayede o, devletin idârî ve siyasi durumunu yakından tanıma fırsatı bulmuştur. Müellifin en tanınmış eseri *Târîhu'l-Ya'kûbî'*dir. Eser ilk insan Hz. Âdem'in yaradılışından başlayıp h.III. asrın ilk yarısına kadar olan olaylara değinmektedir. İslam tarihi kısmını kitapta kronolojik bir şekilde aktarılmaktadır. Çalışmamızda eserin ikinci cildinin Hâdî'nin halife gelme süreci ve kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan azletmesi meselesinde verdiği bilgilerden istifade ettik. Ayrıca dönemin en önemli isyanı olan Hüseyin b. Ali isyanı konusunda önemli bilgiler vermektedir. Bu dönemde yaşanan diğer isyanlar hakkında ise azda olsa bilgiye ulaşılmıştır.[1]

Müellifi kesin olmamakla birlikte İbn Kuteybe (276/889)'ye nispet edilen *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eserden istifade edilmiştir. Halifeler tarihi hakkında Hulefâ-i Râşid'in döneminden başlayıp Abbâsî halifelerinden Me'mun devrinin sonuna kadar bilgi vermektedir. Özellikle Mansur ve Mehdî dönemi hakkında vermiş olduğu bilgilerden

[1] Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vehb Ya'kûbî (ö. 626/904), *Târihu'l Ya'kûbî* (Beyrut, 1960); Murat Ağarı, "Ya'kūbî", (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2013), 43/287-288.

çalışmamızda yararlandık. Fakat bunu yaparken eserde uydurma rivayetlere yer verdiğini göz önünde bulundurup diğer kaynaklarla teyit etmek suretiyle doğruluğundan emin olduğumuz bilgileri çalışmamızda vermeye çalıştık. Müellifin istifâde ettiğimiz bir diğer eseri *el-Maârif*'tir.[2] Müellif eserini ansiklopedik bir tarzda kaleme almıştır. Eserde farklı konularda birçok bilgiyi yer verilmiştir. Bu konulardan biriside ensab ilmidir. Hâdî'nin nesebi, aile hayatı ve ahlakı konularında vermiş olduğu bilgilerden yararlandık. Ansiklopedik tarzda yazılan bir diğer kaynağımızda Ebû Hanîfe ed-Dinâverî (282/895)'nin kaleme almış olduğu *Ahbâru't-Tıvâl* adlı eseridir.[3] Eser Hâdî dönemini kısaca ele aldığı için sadece onun nesebi ve ölüm tarihi konularından istifade ettik.

Kaynaklarımız arasında sık sık müracaat ettiğimiz müelliflerden birisi de Câbir b. Dâvûd Belâzûrî (279/892-93)'dir. Müellifin iki tane kitabı günümüze ulaşmayı başarmıştır. Bunlardan ilki *Fütûhu'l-Büldân*'dır. Bu eser konularına, hicretle başlayıp yaşadığı dönem olan III. asrın sonuna kadar ki olan savaşlar, fetihler ve bu fetihlerin komutanları hakkında geniş bilgiler vermektedir. Ayriyeten Müslüman devletlerin siyasi ve idari yapısı ve fethettiği şehirler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Kendisinden sonra yazılan birçok tarih kitaplarına da kaynaklık yapması açısından önemli bir eserdir. Özellikle Mesûdî ve Yâkût el-Hamevî bu tarihçilerin başında gelmektedir. Bizim çalışmamız açısından ise Hâdî'nin dış siyaseti ve döneminde yapılan savaşlar hakkında verdiği bilgilerden istifade ettik. Özellikle başka kaynaklarda ulaşamadığımız birçok bilgiye bu kaynaktan ulaştık. Ayrıca bu eserden Hades ve Tarsus şehirlerinin Hâdî dönemindeki durumu hakkında verdiği bilgiler konusunda istifade edilmiştir. Müellifin bilgisine müracaat ettiğimiz bir diğer eser *Ensâbü'l Eşrâf* adlı kitabıdır. Çalışmamız açısından ilk dönem halifelerinden Mansur ve Mehdî dönemi hakkında beşinci ciltte verdiği bilgilerden yararlandık. Eser Hâdî dönemi hakkında bilgi vermemektedir.[4]

Araştırma kaynakları içerisinde en fazla müracaat ettiğimiz eser Taberî (310/923)'nin kaleme aldığı *Târîḫu'r-rusül ve'l-mülûk*'tür. Eser, kronolojik olarak ilk insanın yaratılışından başlayıp onuncu yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaşanan olaylar hakkında geniş bilgiler vermektedir. Özellikle devletler ve hükümdarlar hakkında geniş

---

[2] Zülfikar Tüccar, "el-Maârif". (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2003), 27/271.

[3] Ebu Hanîfe ed-Dinâverî (ö.282/895), *el-Ahbâru't-Tıvâl*, çev. Zekeriya Akman (Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2017); Ethem Ruhi Fığlalı, "el-Ahbâru't-Tıval" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1988), 1/493-494.

[4] Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd Belâzürî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân, nşr: Dr. Şûkî Ebû Halîl* (Dımeşk: Mektebetül Esed, 1997); Mustafa Fayda, "Ensâbü'l-Eşrâf". (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 1995), 11/249-251; Fayda, Mustafa, "Fütûhu'l-Büldân", (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 1996), 13/258-259.

bilgiler vermesinden dolayı tarih araştırmacıları için vazgeçilmez kaynaklardan birisi olmuştur. İslam tarihi kaynakları içerisinde ismi geçen birçok önemli tarihçi kitaplarında aktarılan rivayetler konusunda istifade ettikleri kaynakların başında bu eser gelmektedir. Müellif eserinde aktardığı bilgilerin sıhhatine bakmaksızın aktarmaktadır. Bundan dolayı aktarılan bilgileri başka kaynaklarla teyit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmamız açısından Hâdî dönemi hakkında beşinci ciltte önemli bilgiler vermektedir. Çalışmamızın neredeyse bütün konu başlıkları hakkında bilgi mevcuttur. Özellikle halife olduğu esnada yaşanan olaylar, iç siyaseti, annesi ve kardeşiyle mücadelesi ve Hüseyin b. Ali isyanı hakkın da detaylı bilgiler aktarmaktadır.[5]

Mesûdî (345/956)'nin günümüze ulaşan iki eseri *Mürûcü'z-Zeheb* ve *et-Tenbîh ve'l-İşrâf* çalışmamızda istifade ettiğimiz önemli kaynaklarımız arasındadır. Müellif Bağdat'ta doğup ve orada yaşadığı için Abbâsî devletinin hem bürokrasisini iyi biliyor hem de yaşanan tarihsel olaylara vâkıftı. Halife Hâdî dönemine yakın bir tarihte yaşamış olmasından dolayı onunla ilgili birçok detay bilgiyi Mesûdî'nin eserlerinde bulabilmekteyiz. Eserleri içerisinde en çok istifade ettiğimiz kaynaklardan birisi *Mürûcü'z-Zeheb*'tir. Eserde birçok farklı alanda bilgi bulunmaktadır. Abbâsî tarihiyle ilgili davet yıllarından başlayıp halife Mutî-Lillâh (364/974)'a kadar olan olayları almıştır. Bu durumdan dolayı halife Hâdî'nin birçok farklı özelliğini ve ahlaki tutumunu bu eser sayesinde öğrenmekteyiz. Halifenin ilmi yönüne, zındıklarla olan mücadelesine ve Hüseyin b. Ali isyanı hakkında önemli bilgiler vermektedir. [6]

Halife Hâdî dönemi idari yapısını anlamak çalışmamız açısından önem teşkil etmekteydi. Bu konuda tezimizde en fazla yararlandığımız kaynakların başında Cehşiyârî (331/942-43)'nin *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb* adlı tek ciltlik kaleme aldığı eseri gelmektedir. Müellif bu eseriyle İslamiyet'in ilk yıllarından başlamak kaydıyla Emeviler ve Abbâsîler döneminde yaşamış bürokrasiden birçok önemli şahsiyeti ele almaktadır. Diğer kaynaklarda bulunmayan birçok detay bilgiyi bu eserde bulduğumuz için kaynaklarımız arasında ayrı bir önemi vardır. Hâdî dönemi vezirleri ve devlet adamlarına

[5] Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî (ö.310/922), *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk, Nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1969); Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2010).

[6] Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin Mes'ûdî (ö. 345/956), *et-Tenbîh ve'l-işrâf. Nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî* (Kahire: el-Mektebetü't- Târîhiyye, 1938); Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin Mesûdî (ö. 345/956), *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher Nşr. Kemâl Hasan Mer'î* (Beyrut: el-Mektebetü'lAsriyye, 2005); Casim Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin"., (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2004), 29/353-355.

dâir birçok bilgiyi sadece bu eserde bulduk. Ayrıca halifenin Abbâsî şehirlerine atadığı valiler hakkında bilgi vermesi önemli bir durumdur.[7]

İbnü'l-Esîr (630/1233)'in *el-Kâmîl fi't-târîh* adlı eseri önemli kaynaklarımızdandır. Döneminde genel tarih alanında yazılmış en önemi eserlerdendir. İbnü'l Esîr, eserini oluşturuken özellikle Taberî'nin aktardığı rivayetlerden çokça yararlanmıştır. Eser, olayları kronolojik açıdan ele almıştır. Bu nedenle araştırılmak istenilen konunun bulunması kolaylaşmaktadır. Müellifin on bir cilt olarak kaleme aldığı eserin çalışmamız açısından beşinci cildini incelenmiştir. Eserden Hâdî'nin gençlik yılları, halifeliğe geliş süreci, Hüseyin b. Ali isyanı hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir. Ayrıca halifenin kişiliği ve ahlaki vasıfları hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Yakın dönemlerde yaşamış bir diğer önemli tarihçi İbn Kesîr (774/1374)'in *el-Bidâye ve'n-nihâye* adlı eseri çalışmamız açısından önemli bilgiler içermektedir. Eser tarihsel olayları kronolojik sıraya göre ele almıştır.[8]

Yâkût el-Hamevî (626/1229)'in *Mu'cemü'l Büldân* adlı eseri çalışmamızda yararlandığımız kaynaklarımızdandır. Özellikle coğrafya alanında verdiği bilgiler önemlidir. Müellif eserini yazarken kendisinden önce tarih ve coğrafya alanında yazılmış kitaplardan yararlanmıştır. Özellikle Mesûdî'nin *Mürûcü'z-Zeheb ve* Belâzürî'nin *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserlerinden yararlanmıştır. Çalışmamız esnasında bahsi geçen yerler hakkında verdiği bilgilerden yararlanılmıştır. Aynı müellifin bir başka eseri *Mu'cemü'l-üdebâ*'dan özellikle halife Hâdî'yi yetiştiren hocaları hakkında verdiği bilgilerden istifade edilmiştir. Zehebî *(748/*1348*)'nin Târîḫu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm ve Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ* adlı eserleri aynı konuda yararlandığımız kaynaklardandır. Zehebi bu eserlerini tabakât türünde yazmıştır. Müellif eserlerini yazarken bazı yerlerde aynı rivayetleri vererek tekrara düşmüştür. Hâdî dönemiyle ilgili birçok şahsın bilgisine bu kaynaklar aracılığıyla ulaşılmıştır.[9] Çalışmamızda yararlandığımız diğer kitaplar ise Şii

[7] Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs Cehşiyârî (ö. 331/942-43), *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb. Nşr. Mustafa es-Sakâ-İbrâhîm el-Ebyârî-Abdü'l-Hafîz Şiblî* (Kahire: Matbaatü Mustafâ Elbânî el-Halebî ve Evlâdühu, 1938); Mustafa Fayda, "Cehşiyârî". (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 1993), 7/236-237.

[8] Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. İzzüddîn İbnü'l Esîr (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh. thk: Muhammed Yusuf er-Rekâk* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1987); Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr, İzzettin". (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2000), 21/26-27.

[9] Ebû Abdillâh Şihâbüddîn b. Abdillâh Bağdâdî Yâkût el-Hamevî (ö.626/1229), *Mu'cemu'l Büldan* (Beyrut: Dâru Sadr, 1979).

tarihçi İbnü't-Tıktaka (709/1309)'nın *el-Faḫrî,* Nüveyrî (733/1333)'nin *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb* adlı çalışmasıdır.[10]

Çalışmamızda klasik kaynaklar yanında bazı araştırma eserlerinden de yararlandık. Özellikle tezimizin şekillenmesinde ve kaynak tespitinde bu çalışmalar işimizi oldukça kolaylaştırmıştır. Konumuza faydası olacağını düşündüğümüz için konuyla ilgili makaleler ve tez çalışmalarını incelenmiştir. Bu çalışmalar kaynakça bölümünde beyan edilmiştir.

Tez çalışmamız esnasında Müslüman tarihçiler yanında Batılı tarihçilerinde bu konuda yapmış oldukları çalışmaları incelemek lüzumlu görülmüştür. İncelediğimiz tarihçilerin vermiş olduğu bilgileri ve rivayetlerin doğruluğunu tespit etmek için asıl kaynağa gittik. Halife Hâdî dönemi en iyi çalışan Batılı tarihçi S. Moscati'nin *Le Califat Da'l-Hâdî* adlı makalesiden Taberî'nin aktardığı rivayetleri anlamak açısından oldukça istifade edilmiştir.[11] Hâdî ve Harun er-Reşîd arasında yaşanan veliahtlık kriziyle ilgili önemli çalışmalardan birisi R. Kimber'in *The Succession to The Caliph Musa el-Hadî*'dir.[12]

1.4.Hâdî Öncesi Abbâsî Devletine Genel Bir Bakış

Hz. Muhammed (sav.) kurmuş olduğu islam devletinin liderliğini de kendisi üstlenmiş ve bu görevi vefatına kadar sürdürmüştür. Kendisinden sonra devleti yönetecek herhangi bir kişi tayin etmemiştir. İslam tarihi kaynaklarına göre hilafet müessesesi Hz. Peygamber'in vefatıyla ortaya çıkmıştır. Müslümanların yaşadığı ilk kriz de bu konuda olmuştur. Hz. Peygamberin naaşı daha toprağa konulmamışken Ensar'dan bazı sahabeler halifeliğin kendi hakları olduğunu iddia ederek Sakîfetü Benî Saîde'de toplanıp Hazrec kabilesinden Sa'd b. Ubâde'ye biat etmek istediler. Fakat içlerinde Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekir'inde olduğu bazı Muhacirler oraya gidip bu makama en layık kişinin Hz. Ebû Bekir (11-13/632-634) olacağını söyleyip ona biat ettiler. Böylece İslam tarihinde yeni bir dönem olan halifelik dönemi başlamış oldu. Hz. Ebû Bekir ölmeden önce kendisinden sonra bu makama Hz. Ömer'in gelmesini vasiyet etmiştir. Vasiyetnâmesini de Hz. Osman'a yazdırmıştır. Hz. Ömer (13-23/634-644) ise kendisinden sonra halifelik makamına

[10] Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktaka (ö. 709/1309), *el-Faḫrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1966).

[11] Sabatino Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", *Studia Orientalia Edidit Societes Orientalis Fennica* 13/4 (1946), 4-28.

[12] Richard Kimber, "The Succession to The Caliph Musa el-Hadî", *American Journal of Numismatics (1989-)* 121/3 (2001), 428-448.

herhangi bir kişiyi göstermeyip altı kişilik bir şûra heyetinin aralarından bir kişiyi bu makama seçmelerini istemiştir. Heyet, Hz. Osman'ı (23-35/644-656) halife seçmiştir. O, isyancı bir grup tarafından evi basılarak şehit edilmiştir. Hz. Osman'ın vefatıyla boş kalan makama özellikle Medine halkının ısrarıyla Hz. Ali (35-40/656-660) geçmiştir.[13]

Hz. Peygamber (sav.)'in vefatıyla başlayan ve 40/661 yılında Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle son bulan bu dönem kaynaklarda Hulefâ-i Râşid'in dönemi olarak adlandırılmaktadır. Hilafet makamına daha sonra Hz. Hasan geçmiştir. Fakat Muaviye b. Ebû Süfyan'ın karşısında mücadele edememiş ve hakkından feragat ederek Muaviye'ye (41-60/661-680) biat etmiştir. İslam tarihinde bu yıla birlik yılı denilmektedir.[14]

Muaviye b. Ebû Süfyan'ın halifeliği ele geçirmesiyle birlikte yaklaşık bir asır sürecek olan Emeviler dönemi başladı. Kendisinden sonra oğlu Yezid'i veliaht ilan etti ve böylece hilafet saltanata dönüşmüş oldu.[15] Hulefâ-i Râşid'in döneminde başlayan fetihlerle birlikte Mısır, Suriye, İran İslam toprağı haline geldi. Fakat bu dönemin son on yılı iç karışıklıklarla geçmesinden dolayı fetih hareketleri durdu. Emevi devletiyle beraber tekrardan islam fetihleri hız kazandı. Bunların en önemlisi Kuzey Afrika ve İspanya fethi oldu. Böylece devletin sınırları Endülüs'ten Orta Asya'ya kadar uzandı. İslam coğrafyasının genişlemesiyle beraber gayri Arapların ülkedeki sayıları oldukça arttı. Fakat Emevi halifelerinin Mevâlî politikaları nedeniyle bu gruplar devlete karşı isyan faaliyetinde bulunmaya başladılar. Bu isyanlar daha çok küçük çaplı ve bölgeler olduğu için kısa sürede Emevi devleti tarafından bastırılıyordu.[16]

Emevi halifelerinin benimsediği siyasi yöntem ve uygulamalar geniş bir coğrafyaya yayılmış olması nedeniyle toplum içerisinde memnun olmayan grupların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Özellikle devletin asabiyete dayalı siyasi politikası, iktisâdî ve toplumsal faaliyetleri toplum içindeki Arap olmayanların memnuniyetsizliğini artırmaktaydı.[17] Bu memnuniyetsiz gruplar içerisinde en önemli kesimi mevâlî oluşturmaktaydı. Mevâlînin isyan faaliyetlerinde bulunmasının neden olan unsurlar şunlardı: Arap yöneticiler mevâlîyi

---

[13] Dinâverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 100-120; Mustafa Fayda, "Hulefâ-yi Râşidîn" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 1998), 18/324-338; Casim Avcı, "Hilafet" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 1998), 17/539-546; Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2 "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi"* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020).

[14] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/301-309; Dinâverî, *El-Ahbâru't-Tıvâl*, 202; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 2 "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi"*, 2/20-21.

[15] İrfan Aycan, - M. Söylemez, *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı* (Ankara: Ankara okulu yayınları, 2011), 16-21; Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbâsîler Dönemi* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 4/18; Ebu'l Ala Mevdûdî, *Hilâfet ve Saltanat*, çev. Ali Genceli (İstanbul: Hilal Yayınları, 2016), 380-384.

[16] İrfan Aycan, "Muaviye" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2005), 30/330-332.

[17] Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 1988), 1/49-56.

ikinci sınıf vatandaş olarak görüyordu. Örneğin bir Mevâlî Arap bir kadınla evlenemezdi. Evlenmesi durumunda ölümle dahi cezalandırılabilirdi. Ömer b. Abdülaziz dışındaki neredeyse bütün Emevi halifeleri gayri Müslimler gibi mevâlîden cizye alma politikasını uyguladılar. Halifelerin bu tutumu Emevi saltanatına karşı muhalif bir grubun ortaya çıkmasına ve güçlenmesine sebep olmuştur.[18] Abdülaziz ed-Dûrî, mevâlî politikasının Emevi devletinin genel uygulaması olmadınığı daha çok bölgesel olarak merkezden uzak yerlerde valilerin uygulamaları olduğunu iddia etmektedir.[19] Bir diğer neden ise devletin kötü giden ekonomik durumlarını iyileştirmek yerine halkın özelliklede gayri Arapların sırtına daha ağır vergiler yüklemesidir. Şiî daveti Emevi saltanatından memnun olmayan bütün grupları tek bir davet etrafında toplamayı başarmıştır. Mevâlî, Şiilerin başlattığı bu davette en önemli destekçileri olmuş ve Hz. Peygamber'in neslinden meşrû bir halifenin yönettiği bir iktidar anlayısına olumlu bakmışlardır.[20]

Bu menuniyetsiz gruplar Hz. Ali'nin torunu Ebû Hâşim'in liderliğinde toplandılar. Ancak Ebû Hâşim kendisinden sonrası için propagandanın lideri olarak kendi ailesinden birisini seçmek yerine Hz. Abbas'ın torunlarından Muhammed b. Ali'nin imâmete gelmesini vasiyet etmişti. Böylece Ebû Hâşim'in 98/717 yılında Emevi halifesi Süleyman b. Abdülmelik'in zehirleterek öldürmesiyle[21] davetin liderliği daha başlangıç döneminde Alioğullarından Abbasoğullarına geçmiştir.[22] Bu durum beş asır devam edecek olan Şiî ve Abbâsî catışmasınında başlangıçı olmuştur.

Abbâsî ihtilalinin merkezi Humeyme'dir. Davetin propaganda sahası Horasan bölgesi olmuştur. Kûfe ise bu iki merkez arasındaki irtibatı saglayan üs merkezi konumundadır. Özellikle Horasan bölgesindeki mevâlî ve Emevi iktidarından memnun olmayan Yemenli (Güneyli) Arap kabilelerin arasında ciddi bir karşılık bulmuştur. Kûfe'de Emevi devletinden memnun olmayan Şiî halk bulunuyordu. Hz. Hüseyin'in şehit edilmesi ve Muhtar Es-Sekafî olayı memnuniyetsizliğin önemli sebeplerindendir.[23] Bu bölgelerdeki Emevi karşıtlığının nedenlerinden birisi de bölgeye atanan valilerin mevâlî halka yapmış olduğu haksızlıklardır.[24] Abbâsî ihtilalini başarıya götüren nedenlerden birisi ihtilal sahası

[18] Ebü'l-Ferec Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-İsfahânî (ö. 356/967), *Kitâbü'l Egânî thk. Dr. İhsan Abbas* (Beyrut: Dâru Sâdır, 2008), 4/150.
[19] Abdülazîz ed-Dûrî, *Abbasîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, çev. Kasım Koç (İstanbul: Beka yayınları, 2020), 19.
[20] Yıldız, "Abbâsîler", 1/49-56.
[21] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 4/270-271.
[22] Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli* (Ankara: Ankara okulu yayınları, 2000), 33-34.
[23] *Ahbarü'd-Devleti'l-Abbasiyye Thk. Dr. Abdülaziz ed-Dûrî* (Beyrut, 1981), 150-152; Dûrî, *Abbasîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, 33.
[24] Dûrî, *Abbasîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, 18-19.

olarak doğru bölgenin seçilmiş olmasıdır. Bir diğer neden ise ihtilal için kullanılan *"er-Rıza Âl-i Muhammed*" (Hz. Muhammed (sav.)'nin yakın ailesi) sloganının kullanılmasıdır. Dailer bu sloganla halkı ihtilale çağırmışlardır. Muhammed b. Ali'nin emriyle bunu gizlice yaptılar ve böylece imamın ismini gizli tuttular. İmamın isminin gizli tutulması taktiği sayesinde ihtilalin önemli gruplarından Şiîlerin desteğini son ana kadar yanlarında tuttular.[25] İhtilali başarıya götüren bir diğer neden ise 126/743 yılında imam Muhammed b. Ali'nin ölmesi üzerine davetin liderliğini üstlenen İmam İbrahim'in ilk iş olarak Ebû Müslim el-Horasânî'yi saha liderliğini üstlenmesi için Horasan'a göndermesidir.[26] Ebû Müslim el-Horasânî hem davetin stratejisinin belirlenmesinde hem de sahadaki çalışmalarıyla ihtilal için vazgeçilmez kişisi olmuştur.[27]

132/749 yılında Emevi halifesi Mervan b. Muhammed imam İbrahim b. Muhammed'i tutuklattı. İbrahim kendisinden sonra davetin imamı olarak kardeşi Ebü'l Abbas es-Seffah'ı vasiyet etti.[28] Ebü'l Abbas Emevi hanedanlığını tamamen yok etmek için topyekün bir saldırıya girişti. Zab suyu kıyısında yapılan saldırılarda başarısız olan halife Mervan önce Şam'a oradanda Mısır'a kaçtı. 27 Zilhicce 133/750'de Busır köyünde yakalanıp öldürüldü ve başı Ebü'l Abbas'a gönderildi.[29] Böylece yaklaşık bir asırlık Emevi saltanatına karşı yürütülen 32 yıllık Abbâsî propagandası sonucu Emevi devleti yıkılmış oldu. Ebü'l Abbas, 12 Rebîülevvel 132/749 tarihinde Kûfe'de biat alıp resmi olarak Abbâsî devletini kurduğunu ve ilk halifesi olduğunu ilan etti.[30]

Ebü'l Abbas, devletin ilk başkenti olarak Kûfe yakınlarındaki Hâşimiye şehrini seçti. Fakat 134/751 yılında Kûfe'de Şiî nüfûzun çoğunlukta olması sebebiyle devletin merkezini daha güvenli olduğunu düşündüğü kendisinin inşa ettirdiği Enbar şehrine taşıdı. Ebü'l Abbas halifelik ilk yıllarında Emevi hanedanlığına soykırım yaparcasına katliamlarda bulundu.[31] Böylece Emevilerin tekrar toparlanıp kendileriyle mücadeleye girişme ihtimalini ortadan kaldırdı.[32] Abbâsî ihtilalinin önemli destekçilerinden Şiîlerde Ebü'l Abbas'ın iktidarını sağlamlaştırma mücadelesinden nasiplerini aldılar. O, Ebû

[25] Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*, 54-55.
[26] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 7/338-339.
[27] Dinâverî, *El-Ahbâru't-Tıvâl*, 324; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebu Müslim-i Horasânî" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 1994), 10/197-199.
[28] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/203-204; İbn Kesîr (ö. 774/1373), İmâdüddîn Ebî'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. el-Kureşî ed-Dımeşkî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye. Nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî* (Kahire: Dârül Hicr, 1997), 13/246-249.
[29] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 7/432-434; Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,*3/206; İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 106-107.
[30] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/210-211.
[31] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 7/461-462.
[32] Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, 4/47-48.

Müslim'e Süleyman b. Kesîr ve Ebû Selme gibi önemli Şiî liderlerini öldürttü. Böylece iktidarına karşı yeni muhaliflerin oluşmasını engelledi. Halife iç isyanları sonlandırmak ve istikrarı sağlamakla uğraştığı için aktif bir dış siyaset politikası izlemedi. Ebü'l Abbas yaklaşık beş yıllık halifelikten sonra 13 Zilhicce 136/754 tarihinde hastalanarak öldü. Kendisinden sonrası için veliaht bıraktığı Ebû Ca'fer el-Mansûr halife oldu.[33]

Mansûr'un halifelik yılları dâhili problemlerin yoğun yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu sebepten dolayı olaylara karşı sert önlemler almıştır. Abdülaziz ed-Dûrî, Mansûr'un sert ve zorba olmasının gerekçesini hilafet yıllarının bir zorunluluğu olarak ifade etmektedir.[34] Halife çok güçlü muhaliflerle mücadele etmek zorunda kaldı. Onlarla doğrudan mücadele etmek yerine tehlike olarak gördüğü kişileri yine başka düşmanlarına yok ettirdi. 136/754 yılında amcası Abdullah b. Ali, Şam'da isyan ettiğinde onunla kendisi mücadele etmek yerine Ebû Müslim el-Horasânî'yi gönderip isyanı bastırdı.[35]

Mansûr dönemi yaşanan olaylar içerisinde en dikkat çekici olaylardan birisi Ebû Müslim el-Horasânî'nin halife tarafından öldürülmesidir. Ebû Müslim, Abbâsî ihtilâlinin en dikkat çekici ve tanınmış simalarındandır. Özellikle onun Horasan'a İmam İbrahim tarafından dâi olarak gönderilmesinden sonra davetin yöntemi değişti. Onun zamanına kadar gizliden yapılan propaganda artık açıktan yapılmaya başlandı. Bundan dolayı o, Abbâsî devletinin kuruluş aşamasında önemli bir rol oynadı. Mansûr'un onun hakkındaki rahatsızlığı kardeşi Seffah'ın dönemine kadar geri gitmektedir. O, halife Seffah'a Ebû Müslim'in durumunu şöyle özetlemiştir: "Ebû Müslim hayatta olduğu sürece sen asla tam olarak halife olmuş olmayacaksın." Onu kendi hilafeti döneminde de ciddi bir tehlike olarak görmeye devam etti. Çünkü onun Horasan'da ciddi bir askeri gücü vardı. Zaman zamanda merkezden gelen emirleri uygulamak yerine başına buyruk davranması halifeyi rahatsız etmekteydi. Mansûr kendisiyle görüşmek ve sorunları halletmek istediğini söyleyip Ebû Müslim'i saraya davet etti. Fakat kendi yanına geldiğinde 137/755 yılında onu cellâtlarına öldürttü.[36]

Ebû Müslim'in öldürülmesini bahane ederek Sünbâz, Horasan'da 137/755 yılında isyan etti. Aynı gerekçelerle 137/755 yılında İshak et-Türkî Maveraünnehr'de isyan etti. Her iki isyanda Mansûr'un gönderdiği ordu tarafından kısa sürede bastırıldı.[37] Mansûr'un Horasan'da ki isyanları bastırmak için uğraştığı esnada ihtilâlin diğer ortakları Ehl-i beyt

[33] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/99-102.
[34] Dûrî, *Abbasîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, 73.
[35] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 7/471-474; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/102-105.
[36] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 7/489-494; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/105-106; Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî*, 2/299-305; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/306.
[37] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/113-116; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, 4/78.

ve Şiîler Mekke ve Medine ve Kûfe'de valilerin kendilerine baskı ve işkence yapmalarını gerekçe göstererek 145/762 yılında Hz. Hasan'ın torunlarından Muhammed en-Nefsu'z-Zekkiyye liderliğinde Medine merkezli olarak isyan ettiler. Aynı yıl Îsâ b. Mûsâ komutasındaki gönderilen ordu tarafından şiddetli çarpışmalar sonucunda isyan bastırıldı. 145/762 yılında Muhammed'in kardeşi İbrahim b. Abdullah, Abbâsî ordusunun Medine'de ki isyanla uğraştığı esnada Basra ve Kûfe merkezli olarak isyan etti. Îsâ b. Mûsâ komutasındaki Abbâsî askerleri ve isyancılar arasında Kûfe yakınlarında ki Bâhamrâ denilen yerde çıkan savaşta İbrahim öldürülüp isyan bastırıldı. Mansûr döneminde dâhili isyanların fazla olması sebebiyle ordu enerjisini bu isyanları bastırmak için harcadığından etkin bir dış siyaset izleyemedi. Bu dönemin dış siyasette ki en önemli başarısı oğlu Mehdî'nin Horasan ve Taberistan bölgesinde yaptığı fetihlerdir.[38]

Ebü'l Abbas tarafından başkent Kûfe yakınlarındaki Enbar şehrine taşınmıştı. Fakat Mansûr bu şehrin Abbâsî iktidarına muhalif olan Şiî halka yakın olmasından rahatsızlık duyuyordu. Bu nedenle o, başka bir yerin başkent yapılmasını gerekli gördü. Dicle yakınlarında ki verimli bir araziye bugün Bağdat olarak bilinen fakat kaynaklarda Medînetü's Selâm ismiyle de anılan şehri üç yıl gibi kısa bir sürede inşa ettirdi ve 149/766 yılında başkent bu şehre taşındı.[39]

Abbâsî devleti her ne kadar Ebü'l Abbas tarafından kurulmuş olsada kurumsallaşma anlamında asıl kurucusu halife Mansûr olarak görülmektedir. Onun ihdas etmiş olduğu kurumlar ve oluşturduğu sistem devletin uzun süre ayakta kalmasını sağlamıştır. Halife Mansûr 158/775 yılında hac yapmak için çıktığı yolculuk sırasında hastalandı. Bi'rimeymûn'da vefat etti ve aynı yere defnedildi.[40]

Mehdî babasının vefatı üzerine 158/775 yılında halife oldu. Onun dönemi Abbâsî devleti için muhaliflerle normalleşme dönemi olarak anılmaktadır. Mansûr'un dönemindeki olağanüstü durum bazen parayla bazen de zor ve şiddet kullanma yöntemiyle çözülmüştü. İktidarına düşmanlık yaptığını düşündüğü kişilerin neredeyse tamamından kurtulmuştu. Mansûr iç siyasette istikrarı sağlamak adına ekonomik yaptırımlar getirmişti.

---

[38] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 7/555-613; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/362-382; İbnü't-Tıktaka, *el-Faḥrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 165-168; Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/245-246; Nahide Bozkurt, "Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde-Abbâsîler Dönemi-İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu'z Zekiyye'nin İsyanı", *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13 (2002), 107-118.

[39] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l Büldan*, 1/457-458; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 7/650-655; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/411; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/177; İbnü't-Tıktaka, *el-Faḥrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 161-163.

[40] Nahide Bozkurt, "Mansur" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2003), 28/5-6; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, 4/101.

Bu sayede devlet ekonomisine fazlaca yük yüklenmeden isyanlar bastırılıyordu. Ayrıca halife Mansûr'un sıkı ekonomi politikası hazinenin tamamen dolmasını sağladı. O, oğlu Mehdi'ye muhalif kesimle barışmasını vasiyet etti. Mehdî babasının bu vasiyetini dikkate aldı ve öncelikle siyasi suçlu olarak babasının hapsettirdiği kişileri serbest bıraktı. Daha sonra Hicaz halkına Mısır'dan gelen yardımın tekrardan verilmesini emretti. Bu yardımlar Şiî isyanları babahane gösterilerek Mansûr tarafından kesilmişti. Ayrıca babasının Ehl-i Beytten müsâdere ettirdiği malları tekrardan sahiplerine iade etti. Mehdî'nin babasından dolu bir hazineyi devralmış olması onun bu konuda elini oldukça rahatlattı. O, dönem olarak ekonomik ve toplumsal istikrarın sağlandığı şartlarda halife oldu. Bu nedenle içtimâi ve siyasi islahatlar onun döneminde yapıldı. Ayrıca kurumsallaşma adına birçok adım atıldı. Ticari hayatın iyileşmesi için kervanların güzergâhları üzerine yeri kervansaraylar yapıldı. Bölgelerle daha hızlı haberleşmek ve kontrolü elinde bulundurmak için posta teşkilatını güçlendirdi. Tüm bu sebeplerden dolayı onun dönemiyle özdeşleşen toplumsal barış ortamı hilafetinin sonuna kadar aynı şekilde devam etti. Babasından dolu olarak devraldığı hazineyi bu barış ortamını oluşturabilmek adına boşalttı.[41]

Halife Mehdî her ne kadar barış ortamını inşa etmeye çalışmışsa da yinede bazı gruplar isyan faaliyetlerinden vaz geçmediler. Ebû Müslim'in öldürülmesini bahane ederek 159/776 yılında Horasan bölgesinde isyan eden Mukanna bunlardan birisidir. O, kendisine Allah'ın hulûl ettiğini söyleyip isyan faaliyetini dini bir kimliğe büründürdü ve bu sayede davasını daha tercih edilebilir hale getirmek istedi. Mehdî isyanın Horasan bölgesinde daha da büyümesi üzerine bölgeye 161/778 yılında Muâz b. Müslim komutasında ki orduyu gönderdi. Muâz'ın Siyâm kalesinde Mukanna ve isyancı birliklerini ablukaya alaması üzerine Mukanna ailesiyle birlikte kendini yakarak intihar etti. Böylece Abbâsî ordusu üç yılın sonunda isyanı bastırmayı başardı.[42]

Mehdî döneminin en önemli mücadelesi zındıklarla olmuştur. Çünkü bu dönemde oluşan huzur ortamını fırsata çevirmek isteyen sapkın inançlı gruplar toplum içerisinde her geçen gün daha da yayılmaya başladılar. Bu durumdan hem halk hemde halife ciddi rahatsızlık duyuyorlardı. Halife vakit kaybetmeksizin bu kesimle mücadeleye başladı.

---

[41] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/256-257; Nahide Bozkurt, "Mehdî-Billah" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2003), 28/377-379; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, 4/111-113; Ahmet Güzel, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr* (Konya: Kitap Dünya Yayınları, 2012), 159-180.

[42] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/135-140; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*,5/238; Mustafa Öz, "Mukanna' el-Horasânî" (Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2020), 31/124-125; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, 4/115.

Mehdî'nin zındıklarla olan mücadelesini ileriki sayfalarda müstakil bir başlık olarak ele alınacağı için burada konunun detayına girmeyeceğiz.

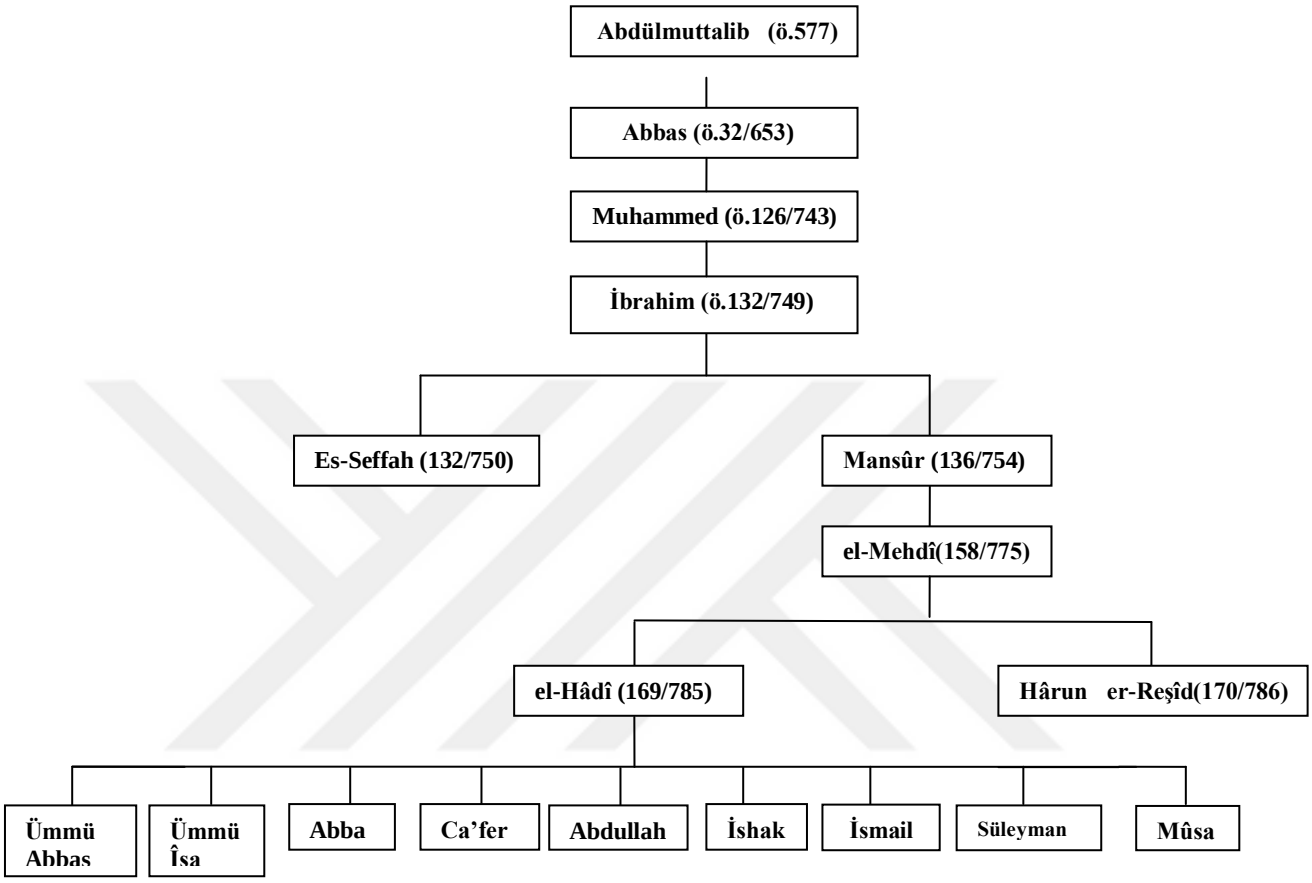
Mehdî önceki halifelere kıyasla dış siyasetinde daha etkili oldu. Özellikle sınır komşusu Bizans devletiyle halifeliği boyunca ateşkes yılları hariç neredeyse heryıl savaşmıştır. O, sınır bölgelerindeki kaleleri tamir ettirdi. Ayrıca sınır birliklerinin sayısını artırdı. Bu sayede sınır bölgelerinden gelebilecek saldırıları önlemek istedi. Ancak her ne kadar önlemler almış olsada sınır şehirlerine yapılan saldırılar devam etti. Mehdî bu saldırılar üzerine 159/776 yılında Abbas b. Muhammed, 160/777 yılında Sümâme b. Velid, 162/779 yılında Hasan b. Kahtâbe, 163/780-165/782 yıllarında oğlu Harûn er-Reşîd, 164/781 yılında Abdülkerîm b. Abdülhamîd komutasında Bizans devletine karşı yaz seferi düzenledi. Abdülkerîm'in komutasında gönderilen sefer dışında diğerlerinin tamamında Abbâsî ordusu zeferle ve bol ganimetlerle döndü. Özellikle oğlu Harun komutasında çıkılan son seferle birlikte Bizans devleti vergiye bağlandı. Genel olarak Mehdî dönemi Abbâsî devleti açısından dış siyasette önemli başarıların olduğu bir dönem olarak ifade edilmektedir. Mehdî, 8 Muharrem 169/785 tarihinde Cürcan'a gitmek üzere çıktığı yolculuk esnasında öldü. Babasının ölümü üzerine Harun kardeşi Hâdî adına biat aldı.[43]

[43] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/112-181; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/229-263.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂDÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

2.1. DOĞUMU VE NESEBİ

Mûsa el-Hâdî'nin asıl adı Mûsâ b. Muhammed Mehdî b. Abdullah Mansûr b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas b. Abdülmuttalib el-Hâşimî'dir.[44] Babası üçüncü Abbâsî halifesi Muhammed el-Mehdî b. Mansûr'dur. Annesi ise Hayzürân bnt. Atâ'dır. Aynı zamanda o *"ümmü veled*[45]*"*dir.[46] Annesinin nesebi hakkında üçüncü bölümde detaylı bilgi verilmektedir. Onun künyesi hakkında iki farklı rivayet zikredilmektedir. Bunlardan ilki *"Ebû Muhammed"*[47] daha az rivayet edilen diğeri ise *"Ebû Ca'fer"*dir.[48] Kaynaklarda

[44] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/558; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmânî Zehebî (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm Thk. Beşşar A. Ma'rûf* (Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 2003), 4/525.

[45] **Ümmü veled:** Efendisi tarafından hamile kalıp bir çocuk dünyaya getirmek sûretiyle özgürlüğünü kazanan câriyeye verilen isimdir. Ayrıca bkz. (Hamza Aktan, "İstîlâd" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2001), 23/261.)

[46] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/269.

[47] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/273; Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse. Nşr. Ali Şîrî* (Beyrut: Dârü'l-Advā, 1990), 381; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/558; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî Cemâleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-

isminden daha çok yol gösteren anlamındaki "el-Hâdî" lakabıyla tanınmaktadır. Mehdî oğluna güzel kokulu fesleğen anlamına gelen *"Reyhânetî"* diye hitap ederdi.[49]

Hâdî'nin doğum tarihi kaynaklarda ihtilaflı bir şekilde rivayet edilmektedir. Özellikle şu dört tarih 140/756,[50] 144/760,[51] 146/762[52] ve 147/763[53] doğum tarihi olarak zikredilmektedir. Onun doğumu konusundaki bu belirsizlik öldüğünde yaşının kaç olduğu konusundaki belirsizliği ortaya çıkarmıştır. Fakat yukarıdaki tarihler göz önünde bulundurulduğunda kesin olarak halife Mansûr döneminde doğduğu söylenilebilir.

Hâdî'nin doğduğu yer konusunda iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlere göre; Rey[54] şehrinde veya Rey şehrinin Seyrevân[55] köyünde doğduğu zikredilmektedir.[56] Klasik kaynaklar incelendiğinde Hâdî'nin doğum yerinin muhtemelen Rey şehri olduğu söylenilebilir.

2.2. AİLESİ

2.2.1. Eşleri

Hâdî kısa süren ömrüne birden fazla evlilik sığdırmıştır. Bu evliliklerinden yedi erkek iki kız çocuğu dünyaya gelmiştir.[57] Onun evlilikleri hakkında kaynaklarda fazla bir malumat bulunmamaktadır. Ancak bazı eşleri kaynaklarda zikredilmektedir. Bunlardan birisi Lübâbe'dir. O, Hârûn er-Reşîd'in eşi Zübeyde'nin üvey kardeşidir. Bir diğer eşi ise Hayzürân'ın erkek kardeşi Gifrit b. Atâ'nın kızı Ubeyde'dir.[58] Her iki evliliğinde tam tarihi kaynaklarda verilmemektedir. Ubeyde ile boşanması hakkında şöyle bir rivayet zikredilmektedir: Hayzürân kardeşinin Yemen valisi olması için Hâdî'den ricacı oldu.

Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem, nşr. Muhammed Abdülkâdir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 8/305.

[48] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/269; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/213.

[49] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem,* 8/334.

[50] Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr Süyûtî (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ thk. İbrâhim Sâlih* (Beyrut: Dâru Sadr, 1997), 331.

[51] Şeyh Muhammed Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî. Thk. Necvî Abbâs* (Kahire: Müessetü'l Muhtâr li'n-Neşri ve't-Târîh, 2003), 95; Mahmud Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî* (Mektebetü'l-İslâmî, 2000), 5/138.

[52] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/214; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemu'l Büldan,* 3/297.

[53] Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî,* 2/349; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm,* 4/525.

[54] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 2/349; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm,* 4/525; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* 331; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem,* 8/305.

[55] Mesâbazan ve Rey şehirleri arasındaki dağlık bir köydür. Hâdî burada doğmuş ve çocukluk dönemini bu köyde geçirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. (Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemu'l Büldan,* 296.)

[56] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/214; Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî,* 5/138.

[57] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 2/352.

[58] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/219-220.

Ancak halife gelen haberciden ona şu iki seçenekten birisini tercih etmesini iletmesini istedi: Gifrit, ya Yemen valiliğini seçecek bu durumda onun kızını boşayacağını ya da bu isteğinden vazgeçecek böyle olursa da halife onun kızıyla evliliğini devam ettireceğini söyledi. Haberci söylenenleri yanlış anladığı için Gifrit'i Yemen valisi olarak atadığını haber verdi. Bunun üzerine ise halife Ubeyde'den boşandı.[59]

Hâdî'nin halifeliği süresince onun en gözde eşi Emet el-Azîz olmuştur. O, Mehdî tarafından oğluna cariye olarak hediye edildi ve Hâdî onu çok beğenip onunla nikâhlandı. Hâdî'nin ölümünden sonra kardeşi Hârûn er-Reşîd, Emet el-Azîz'le evlendi. İbn Abdürabbih *İkdü'l-ferîd* adlı eserinde Emet el-Azîz'in Hârûn'un Zübeyde isimli eşi olduğunu söylemektedir. Muhtemelen bu ismi sehven söylemiştir. Çünkü diğer kaynaklar Emet el-Azîz'den bahsettikleri bölümlerde bu isme hiç değinmemişlerdir.[60] Hâdî evlenmemeleri konusunda her ikisine de yemin ettirdi. Fakat bu yeminlerine rağmen evlendikleri için Hârûn yeminin kefareti olarak Bağdat'tan Mekke'ye kadar yaya olarak yolculuk yaptı.[61] Taberî, Rebî b. Yunus'un, Emet el-Azîz hakkında söylediği bir sözden dolayı Hâdî tarafından öldürüldüğünü rivayet etmektedir.[62] Olayın detayı Rebî b. Yunus'un anlatıldığı Hâdî dönemi vezirleri başlığı altında ileriki sayfalarda anlatılacaktır. İbn Abdürrabbih, Hâdî'nin eşleri olarak Rahîm, Seûf ve Hasene isimlerinden de bahsetmektedir.[63] Ancak Taberî ve diğer incelenen İslam tarihi kaynaklarında bu isimler hakkında herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bahsedilen bu isimlerin cariye olması muhtemeldir.

2.2.2. Çocukları

Halife Hâdî'nin çocuklarının sayısından bahseden kaynakların verdiği bilgilerde genellikle benzerlik bulunmaktadır. Onun iki kız ve yedi oğlu olmak üzere toplam dokuz çocuğu bulunmaktadır. Çocukların isimleri Cafer, Abbas, Abdullah, İshak, İsmail, Süleyman, Mûsâ'dır. Ayrıca Mûsâ'nın babasının ölümünden sonra doğduğu ve gözlerinin

[59] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/221-222.
[60] Ahmed b. Muhammed İbn Abdürabbih el-Endülîsî (ö.328/940), *el-ʿİkdü'l-ferîd, Thk. Dr. Müfîd Muhammed* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 5/373.
[61] Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd İbn Hazm Endelûsî,(ö.456/1064), *Cemheratül Ensâbül Arab Nşr. Abdüsselam Muhammed Hârun* (Kahire: Darul Muarif, ts.), 23-24.
[62] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/228-229.
[63] İbn Abdürabbih, *el-ʿİkdü'l-ferîd,* 5/372.

görmediği rivayet edilmektedir. Kızları ise halife Me'mun ile evlenen Ümmü Îsâ ve Nevte lakabıyla bilinen Ümmü Abbas'tır. Aynı zamanda hepsinin anneleri ümmü veleddir.[64]

Onun en büyük oğlu Cafer en küçük olan ise Mûsâ'dır.[65] Ya'kubî ise Hâdî'nin en küçük oğlu konusunda Taberî'nin aksine onun Mûsâ değil Abbas olduğunu zikretmektedir.[66] Nüveyrî ise en küçük oğlunun İshak olduğunu ifade etmektedir.[67]

Hâdî'nin veliahdı olarak oğlu Ca'fer'i göstermiş olması göz önünde bulundurulduğunda onun en büyük oğlu olması muhtemeldir. Çünkü Yahya b. Hâlid el-Bermekî, Ca'fer reşit olmadığı için bu konuda halifeyi uyarmaktaydı. Eğer diğer çocuklarından birisi büyük olsaydı muhtemelen halifeye onu veliaht ilan etmesini tavsiye ederdi. İbn Hazm, Hâdî'nin oğlu Ca'fer'i kendisinden sonrası için veliaht olarak kabul ettirmeye çalıştığı sıralarda onun yedi veya sekiz yaşlarında olduğunu zikretmektedir.[68]

İbn Abdürrabbih, *İkdü'l ferîd* adlı eserinde Hâdî'nin çocuklarının annelerini şöyle aktarmaktadır: Ca'fer Rahîm, Îsâ Emet el-Azîz, Abbas Seûf adlı eşinden dünyaya gelmiştir. Ayrıca Hasene isimli eşinden Ümmü Îsâ ve çok sayıda kızının dünyaya geldiğini söylemektedir. Diğer kaynakların aksine o ikiden fazla kızı olduğundan bahsetmektedir. Hâdî'nin diğer çocukları Îsâ, İshak, Abdullah ve Mûsâ ise ümmü veled bir cariyeden dünyaya gelmiştir.[69] İbn Hazm ise *Cemheratül Ensâbül Arab* adlı eserinde Ca'fer, İsmail, Abdullah ve Mûsâ'nın annelerinin Emet el-Azîz olduğundan bahsetmektedir.[70] Yukarda aktarılan rivayetler göz önünde bulundurulduğunda anneleri tam olarak bilinmese de yedi çocuğu olduğu kesin olarak ifade edilebilir.

2.3. FİZİKİ ÖZELLİĞİ, KİŞİLİĞİ VE AHLAKİ YÖNÜ

Hâdî fiziki açıdan uzun boylu ve heybetliydi.[71] Ayrıca yakışıklı, çevik ve karizmatik bir duruşu vardı.[72] Beyaz[73] veya Kırmızıyla beyaz arası bir ten rengine sahipti.[74]

---

[64] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/274; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/560-561.
[65] Taberî, Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk, 8/214.
[66] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 3/352.
[67] Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehêb b. Nüveyrîv (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb, Thk. Dr. Müfîd Muhammed* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 22/87-88.
[68] İbn Hazm, *Cemheratül Ensâbül Arab,* 23.
[69] İbn Abdürabbih, *el-ʿİkdü'l-ferîd,* 5/372.
[70] İbn Hazm, *Cemheratül Ensâbül Arab,* 23.
[71] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/553.
[72] Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî Kütübî ed-Dımaşkī (ö. 764/1363), *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl ʿaleyhâ Nşr. Dr. Hasan Abbas* (Beyrut: Dâru Sâdır, ts.), 4/174; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm,* 4/525.

İnsanlar onun huzuruna geldiği zaman korkularından başlarını kaldırıp gözlerine dahi bakamazlardı.[75] O, savaşa giderken iki zırh giyerdi. Onlarla hiç zorlanmadan atına binebilirdi.[76]

Hâdî'nin üst dudağı alt dudağına oranla daha kısaydı. Bundan dolayı ağzı tam olarak kapanmazdı. Öyle ki Mehdî, çocukluk yıllarında onun ağzı açık kaldığında kapamasını hatırlatacak bir hizmetçi dahi görevlendirmişti. Onun her ne zaman ağzı açık kalsa görevli onu *"atbak"*[77] (ağzını kapa) diye uyarmaktaydı. Bundan dolayı bu kelime onun lakabı haline gelmişti.[78]

Dili fasih, sözleri etkili, kibar bir konuşması vardı. Konuştuğunda akıcı konuşurdu. Üstelik üst dudağında kusur olmasına rağmen bu durum onun akıcı konuşmasına engel değildi. Hoş sohbetti ve konuştuğu zaman insanları kolay etkileyip ikna ederdi. Cümlelerinde şiirsel ve edebî bir hava vardı.[79]

Her insan fıtratı gereği iyi ve kötü özelliklerle anılmaktadır. Bu kişi devletin yöneticisi de olsa halktan birisi de olsa değişmemektedir. Hiçbir insanda sadece iyi veya sadece kötü özellikler bulunmaz. Bazı kaynaklar halifeyi aklamak adına sadece iyi yönlerine yer verirken bazıları ise sadece olumsuz yönlerini öne çıkarmaya çalışmışlardır.

Hâdî yüce gönüllü, hoş sohbet, insanlara yardım etmekten mutlu olan, korkusuz, kahraman, aynı zamanda tedbirli birisidir.[80] Hırslı, inatçı, tavizsiz, uyanık ve kararlıdır.[81] O, almış olduğu sorumluluğun bilincinde hareket eder ve halkının ihtiyaçlarını karşılamak konusunda gayret gösterirdi.[82] Ağır başlı, saygın ve makamına yaraşır davranır ve hiç kimse onun huzurunda saygısız ve lâkayt davranamazdı.[83]

Hâdî yukarıda da belirtildiği üzere olumlu özelliklerinin yanında birçok da olumsuz özellik taşımaktadır. O, merhametsiz, şüpheci, katı yürekli, insanlara önyargı ile yaklaşan

---

[73] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/214.; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm,* 4/174.
[74] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb,* 22/87; Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*, 5/138.
[75] Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*, 5/138.
[76] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem,*8/305; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 99.
[77] Zehebî, Hâdî'nin lakabının Atbık olduğunu söylemektedir. (Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmânî Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ* (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1996), 7/441.)
[78] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/273-274; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 331.
[79] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/269; Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*, 5/138.
[80] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/269; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,*331.
[81] İbnü't-Tıktaka, *el-Fahrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 189; Hasan Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ* (Kahire: -Mektebetü'l-Hadîse, ty), 61.
[82] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ*, 7/525.
[83] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl ʿaleyhâ,* 4/174.

ve kıskanç birisidir.[84] Öfkelendiğin de öfkesinin şiddeti ağır olurdu. Ayrıca acımasız ve kindardır. İşlerinde başkasına danışmayı sevmezdi.[85] Aynı zamanda ahlakı kötü, içki içer, kumar oynar, oyun ve eğlence ortamında bulunmaktan hoşlanırdı. Kendisini bu konuda eleştirenleri çok ağır cezalandırırdı.[86]

Hasan Halife, Hâdî'nin insanları aşağılamak ve kötülük yapmak gibi huylarını dedesi Mansûr'dan; cömert, gayretli, edebiyat ve şiire olan merakını ise babası Mehdî'den aldığını zikretmektedir.[87] Abbâdî ise onun kötü bir ahlaka sahip olduğunu özellikle emri altındaki kişilere zulmettiğini söylemektedir.[88] Ancak bu iddiasını herhangi bir kaynağa dayandırmamaktadır.

Halife halkına karşı oldukça cömert davranırdı. Huzuruna gelenleri asla eli boş çevirmez onların ihtiyaçlarını giderirdi. Özellikle şairler ve şarkıcılar onun cömert yönünden oldukça faydalanmışlardır. Bir defasında Hâdî eğlenmek için şarkıcıları çağırttı. Ancak İbrahim el-Mevsil'e kadarki şarkı söyleyenlerin hiçbirisini beğenmedi. İbrahim şarkı söyleyince keyiflendi ve veziri İbrahim el-Harrâni'ye onu hazineye götürmesini oradan onun istediği miktarı almasını emretti. İbrahim o gün hazineden 700 bin dirhem almıştı.[89] İbrahim el-Mevsil Hâdî hakkında şunu söylemektedir: "Vallahi eğer halife Hâdî bizimle yaşamış olsaydı evlerimizin duvarlarını altınla kaplardık."[90] Yine Mervan b. Hafsa'ya kendisi için yazdığı iki beyitlik şiire karşılık 130 bin dinar vermişti.[91]

Mehdî'nin emriyle Abdullah b. Mâlik Hâdî'nin yakın arkadaşı İbrahim el-Harrânî'yi cezalandırmak için yakalattı. Hâdî verilmek istenen cezayı haber alınca Abdullah'ı yanına çağırtıp verdiği cezadan vazgeçmesini istedi. Bundan dolayı veliahtlık döneminden ona kinlendi. Halife olduğunda ilk fırsatta Abdullah'tan bunun hesabını sordu. Ancak Hâdî daha sonra ona karşı haksızlık yaptığını düşünüp onun evine kadar gitti. Kendisine 400 dirhem ve hediyeler verip onun gönlünü aldı.[92] Hâdî bir defasında ihtiyacı olan bir bedevîye 100 bin dirhem verilmesini emretmişti. Kâtibi Ali b. Yaktin bu meblağın

---

[84] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/271; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl ʿaleyhâ,* 4/174; Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/260.
[85] Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*, 62.
[86] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* 331; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ,* 7/525.
[87] Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*, 61.
[88] Abbâdî, Ahmed Muhtâr, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî* (Beyrut, 1972), 75.
[89] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/226.
[90] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 77.
[91] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ,* 7/442.
[92] İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fi'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 189-190.

bir bedevi için fazla olduğu konusunda onu uyardı. Halife onu "yazık sana" diyerek azarladı. Bedevîye ise emredilen meblağ verildi.[93]

Hâdî cesaretiyle tanınan bir hükümdardır. Halife olmasının yanında iyi bir askerdi. Veliahtlık döneminde iyi bir askeri eğitim almıştı. O, Îsââbâd 'daki sarayında bahçede dolaştığı esnada muhafızlar tarafından kollarına girilmiş şekilde bir hârici tutsak huzuruna getirildi. Adam muhafızların elinden kurtulup askerlerden birisinin kılıcını kapıp halifeye doğru hamle yaptı. Halife hiç korkmadan adama doğru yürürken "boynunu vurun" diye bağırdı. Hârici panikle arkasını kolladığı esnada Hâdî adamı öldürdü. Halife bu olay üzerine orada bulunan askerleri de affetmeyip cezalandırdı.[94] Düşmanlarına karşı son derece acımazdı. Düşmanı olarak düşündüğü kişiler onundan korkarlardı. Düşmanlarına gözdağı vermek için yanında bir silahlı koruma birliğiyle gezerdi. Kendisi de özellikle bu yaşanan olaydan sonra kılıcı olmadan asla kimseyle görüşmedi. Halifenin böylesine tedbirli gezmesi onun öldürülme korkusu yaşadığını da göstermektedir.[95]

Abbâsî halifeleri genel olarak Hz. Muhammed (sav.) ve Kureyş kabilesinin ileri gelenlerine saygılı olmuşlar en küçük bir hakaret dahi işitseler o kişiyi en ağır şekilde cezalandırmışlardır. Bir adam Hz. Muhammed (sav.) ve Kureyş kabilesine hakaret edilmesi suçlaması ile Hâdî'nin huzuruna getirildi. Halife bu olayı duyunca sinirden yüzünün rengi değişti. Zimam divanını toplatıp adamın cezası konusunda fikir aldı. Daha sonra kendisi adama; "Ey Allah'ın düşmanı sen hem Kureyş'e hem de Rasûlullah'ın hatırasına saygısızlık ettin" dedikten sonra adamın boynunun vurulmasını emretti. Bu yaşanan olay halifenin dini konulardaki hassasiyetini de göstermektedir. Ayrıca onun bu gibi ciddi meselelerde istişareye önem verdiği anlaşılmaktadır.[96]

Hâdî insanların acılı günlerinde onları ziyaret eder ve acılarını paylaşırdı. Veziri İbrahim b. Zekvân el-Harrânî'nin[97] oğlu öldüğünde ona taziye için gidip onun acısını paylaştı. Halife ona "Ey İbrahim oğlunun sırrı şudur: O (oğlun) senin düşmanın ve imtihanındır. Aynı zamanda kederin, rahmetin ve duandır" dedi. İbrahim ona "Ey

[93] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/215.
[94] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*,3/269.
[95] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,*331.
[96] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/560; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 334.
[97] İbn Tiktaka bu kişinin İbrahim b. Müslim b. Kuteybe olduğunu söylemektedir. (İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 190.)

Mü'minlerin Emîrî sizin bu sözlerinizden sonra içimde teselliden başka hüzün barındıran bir yanım yoktur"[98] dedi.

Hâdî'nin ikna edilmesi zor, inatçı ve çoğunlukla kararından dönmeyen ve kendi bildiğini okuyan bir kişiliği vardı.[99] Karar alırken herkesi karşısına almaktan dahi çekinmezdi. Kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan azletme fikrinden annesi Hayzürân'ı karşısına alması pahasına vazgeçmedi. Onun bu inatçı kişiliği bazı tarihçilerin rivayetine göre ölümüne dahi sebep oldu. Yahya b. Hâlid el-Bermekî onu bu düşüncesinden vazgeçirmek için çok gayret etmesine rağmen yine de o kendi bildiğini okumaktan geri durmadı. Onun mantıklı açıklamaları dahi halifeyi kararından döndüremedi.[100] Zaten o, bir konuda karar almışa onu kararından vazgeçirmek çok zordu.

Halife her ne kadar zor ve inatçı bir kişiliğe sahip olsa da bezen de tam tersi çabuk ikna edildiği zamanlar da oluyordu. Bir gün adamın birisinin cezalandırılmasını emretti. Adam ısrarla kendisini affetmesi için özür diledi. Halife ona; "senin pişmanlıkla yaptığın özür affedilmen için yeterlidir" deyip onu affetti ve salıverdi.[101]

O, soğukkanlı özelliğiyle bilinen birisidir. Yaşanan olaylardan çok fazla etkilenmez ve normal hayatına hızlı bir şekilde dönebilirdi. Bir sohbet esnasında dostlarıyla oturduğu bir zamanda hizmetçilerinden birisi gelip onun kulağına bir şeyler söyledi. Hâdî hızlıca yerinden kalkıp gitti. Bir süre sonra hizmetçisi elinde kanlı bir çuval içinde iki kadın başı getirdi. Halife onların zina yaptığı için öldürüldüğünü söyledi. Daha sonra hiçbir şey olmamış gibi sohbetine kaldığı yerden devam etti. Bu yaşanan olay onu hiçbir şekilde etkilemedi. O, sarayda olup biten her şeye hâkim olmak için gayret sarf ederdi. Şüpheli bir durumla karşılaştığında adamlarından bu konuyu detaylıca araştırmalarını isterdi.[102]

Hâdî gençlik yıllarında kötü yaşantısından dolayı babası Mehdî tarafından defalarca uyarıldı. Onu arkadaşlarının birçoğundan uzak tutmaya çalıştı. Özellikle İbrahim el-Harrânî ve bazı arkadaşlarıyla içki meclislerinde buluşması babasını rahatsız ediyordu.[103] Hâdî, Abdullah b. Mâlik'i uyarıp ona "Eğer ben içersem ve aklım giderse yanımdakiler sana karşı beni kinlendireceklerdir. Bu konuda seni affettiğimi bana hatırlat" diye

[98] İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye,* 190-191.
[99] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb,* 22/87; Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ,* 61.
[100] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,*3/269-270; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb,* 22/87.
[101] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/559.
[102] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/221-222.
[103] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ,* 7/442.

söyledi.[104] Muhtemelen burada Abdullah'a karşı düşmanlık besleyen veziri İbrahim el-Harrânî'yi kast etmekteydi.

Îsâ b. Dâ'b, Hâdî'ye en yakın kişilerden birisiydi. Aynı zamanda da halifeyi en iyi tanıyan kişiydi. Taberî'nin Îsâ'dan aktardığına göre halife her gece içki içip gözleri içmekten kızarmış bir şekilde uyuyordu.[105] Câhız ise onun bir gün içki içip bir gün içmediğini söylemektedir.[106]

Abbâsî halifeleri içerisinde kıskanç kişiliğiyle en dikkat çeken Hâdî'dir. Halifelik makamını hem annesinden hem de kardeşi Hârûn'dan kıskanıp onlara karşı mücadele etti.[107] Kıskançlıkta o kadar ileri gitmişti ki babasının Hârûn'a vermiş olduğu yüzüğü bile kardeşinden baskıyla almaya çalıştı.[108] Hâdî kendi iktidarı döneminde annesinin bürokratlarla ve komutanlarla olan siyasi ilişkilerinden dolayı onları uyardı. Bu konudan dolayı rahatsızlığını annesine söyledi. Yine başka bir olayda üvey annesi Rukiyye Mehdî'nin ölümünden sonra Ehl-i Beyt'ten birisiyle evlenmişti. Hâdî olayı öğrendiğinde bu kişiyi yanına çağırtıp ona: "Halife Mehdî'nin karısından başka evlenecek birisini bulamadın mı?" Diye sordu. O, halifeye:"Allah bana dedemin (Hz. Muhammed sav.) eşleri dışın da başkasını yasaklamadı" diye cevap verdi. Adamın vermiş olduğu cevaptan dolayı halife daha da sinirlendi. Ona beş yüz değnek vurulmasını emretti. O, bu cezaya rağmen geri adım atmadı ve evliliğini sürdürdü.[109] Hâdî sadece kendisi ile ilgili olan konularda değil aynı zamanda ailesi hakkındaki konularda da kıskanç bir kişiydi. Özellikle askerler, veziri Rebî b. Yunus'a karşı halifeyi kışkırtırken onun kıskanç yönünden oldukça faydalanmışlardı. Rebî'nin Emet el-Aziz'le ilgili söyledikleri halifenin kulağına gitti. Bu söylentilerden dolayı halifenin veziri Rebî'yi öldürttüğü rivayet edilmektedir.[110]

Fazl b. Rebî'yi hacibliğe getirmiş olması liyakate önem verdiğini göstermektedir. Çünkü babası Rebî b. Yunus'a olan kızgınlığına rağmen oğlunu bu önemli makama getirmiş olması onun adaletli bir kişi olduğunu kanıtlamaktadır.[111]

---

[104] İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 190.
[105] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/223-224.
[106] Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî (ö.255/869), *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l Mülûk. Nşr: Ahmed Zeki Paşa*, ts., 153.
[107] İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 189.
[108] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 77.
[109] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/219; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târî*h, 5/276.
[110] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/228.
[111] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/217.

Hâdî'nin babasından ayrılan yönlerinden birisi akrabalarına karşı takındığı tavırdı. Mehdî akrabalarından hiçbir kimseyi öldürmeyeceğine dair yemin etmişti. Bu nedenle onun hilafeti döneminde hiçbir akrabası en ağır suçu dahi işlemiş olsalar da öldürülmedi. Hâdî, Hüseyin b. Ali isyanına karşı sert önlemler aldı. İsyan Ehl-i Beyt'ten ve Şiilerden birçok kişinin öldürülmesiyle sonlandırıldı. Sonrasında da bu kesime karşı yaptırımlar ve şiddet artarak devam etti. O, hata yapan akrabalarından dahi olsa asla affetmiyor ve onu cezalandırıyordu.

2.4. İLMÎ YÖNÜ VE YETİŞMESİNDE KATKISI OLAN HOCALARI

Mehdî çocuklarını yetiştiren hocalar konusunda titiz davrandı. Hâdî'nin iyi bir eğitim almasını sağladı. Abbâsî devletindeki en iyi hocaları oğullarının eğitimi için görevlendirdi. Hâdî'nin en sevdiği işlerden birisi âlimlerin ilim meclislerinde ve sohbetlerinde bulunmaktı. Özellikle ilim ehlini yanından ayırmaz ve onların fikirlerine daima değer verirdi.

Hâdî'nin tarih, hadis, siyer ve coğrafya alanlarına ayrı bir ilgisi vardı. Âlimlere ülkelerin ve bölgelerin tarihini sorar onlardan bu yerler hakkında bilgi alırdı. Onların anlattıklarını ciddiyetle dinler ve bu konu hakkında sorular sorardı. Meraklı kişiliği sayesinde öğrendiği şeylerin detayına vakıf olmak için gayret sarf ederdi.[112] Halife bir gün Îsâ b. De'b'ı yanına çağırtıp ondan kendisine Mısır'ı anlatmasını istedi. Îsâ, Mısır halkını kötüleyen bir şiir okudu. Halife bu seferde şiiri açıklamasını istedi. Daha sonrada Dangala şehri hakkında ondan bilgi vermesini istedi. Îsâ orasının Nubia krallığında bir şehir olduğunu söyledi. Bu seferde ona, Usvan şehrinin neresini olduğunu sordu. Îsâ orasının da Nil nehri kıyısında bir yer olduğunu ve Bağdat'a uzaklığının 40 günlük yürüme mesafesi olduğunu söyledi. Halife almış olduğu bu cevaplardan memnun kaldı.[113]

Hâdî, babası gibi hem şiir yazmayı hem de şairlerden şiir dinlemeyi severdi. Bazı olaylar hakkında yazdığı şiirleri vardır. Bunlardan birisi de kardeşi Hârûn'un veliahtlıktan vazgeçmemesi üzerine yazdığı şu şiiridir:

" وكل امرئ لا يقبل النصح نَدم
نصحت لهارون فرد نصيحتي

فيبعدَ عنه وهو في ذاك ظالم

[112] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/220-221; Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî,* 77.
[113] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/275-276.

وأدعوه للأمر المؤلف بيننا

ولولا انتظاري منه يوما الى غد

لعاد الي ما قلته وهو را غم[114]"

"Hârûn'a nasihatte bulundum fakat o nasihatimi reddetti,
Her kim nasihati dinlemezse pişman olur.

Onu aramızdaki meselenin halli için çağırıyorum,
Fakat o bundan uzak durup kendine zulmediyor.

Eğer benim ondan bir beklentim olmasaydı,
Ona söylediklerim onun iradesi dışında gerçekleşirdi."

Hâdî şairlerden şiiri dinlemeyi severdi. Dönemin ünlü şairlerinden Mervan b. Hafsa ona şiir okurdu. Daha sonrada halifeye bu şiirlerde kast edilenleri açıklardı. Mervan bir gün halifenin huzuruna geldi ve şu beyti okudu:

تشابه يوما بأسه ونواله"

فما أحد يدري لآيهما الفضل [115]"

"Onun her gün üzüntüsü de sevinci de aynı olurdu,
Hangisi daha iyi olur bilemezdik."

Halife bu beyti çok sevdi ve Mervan'a şöyle bir teklifte bulundu: "Şimdi 30 bin mi almak istersin yoksa 100 bin beklemeyi mi tercih edersin." Mervan ise halifeye 30 bin dinarı istediğini sonrakini bekleyeceğini söyledi. Halife her iki teklif ettiği meblağı da peşin olarak ona verdi. [116]

Hâdî daha çocukluk yıllarından iyi bir hadis eğitimi aldı. Bu sebeple de çevresindeki âlimler içerisinde daima hadis konusunda bilgili kişiler olurdu. Ayrıca Abdullah b. Abbas'dan nakledilen şu hadisinde senedindeki raviler zincirinde kendi ismi bulunmaktadır: "Eğer birisi Kureyşlilere hakaret ederse Allah onu lanetler."[117] Özellikle Ebû Said el-Cezerî onun hadis konusuna ilgi duymasında etkisi olan hocalardandır.

[114] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 332.
[115] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 13/23; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 332; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm,*4/525.
[116] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 332.
[117] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/560.

2.4.1. Eban b. Sadaka (ö.167/783)

Hâdî'nin hocalarından birisi Eban b. Sadaka'dır. Mehdî onu, iki oğlu Hâdî ve Hârûn'un küçük yaşından itibaren eğitimiyle ilgilenmesi için görevlendirdi.[118] O, Hâdî'nin veliahtlık yıllarında yanında olup yerine getirdiği önemli görevlerde onun danışmanlığını yaptı. Eban, Hâdî'nin özellikle siyasi işlerinde danışmanlığını yapmaktaydı.[119] Mehdî oğlu Hâdî'yi Taberîstan seferine gönderirken Eban'ı ona kâtip ve danışman olarak atadı. Eban 167/783 yılında seferde bulunduğu esnada Cürcan'da öldü ve oraya defnedildi.[120]

2.4.2. Muhammed b. Müslim Ebi'l-Vaddah Ebû Said el-Cezerî (ö.169/785)

Hâdî'nin en önemli hocalarından birisi Muhammed b. Müslim Ebi'l-Vaddah Ebû Said el-Cezerî'dir.[121] O, Abbâsî sarayında Hâdî öncesinde de tanınan bir âlimdi. Çünkü halife Mansûr'un isteği üzerine Mehdî'ye on yaşlarındayken eğitim vermeye başlamıştı.[122] Halifenin hürmet ettiği ve ilmine güvendiği bir kişiydi. Cezerî, Hâdî'nin eğitimiyle ilgilenmesi için Mehdî'nin ricasıyla Bağdat'a taşındı ve uzun yıllar eğitimi ile ilgilendi. Bağdâdî'nin *Târîhu'l-Bağdâd* adlı eserinde Ebû Said el-Cezerî'den şöyle bir olay aktarılmaktadır: "Ben Mûsâ'nın eğitimi ile ilgileniyordum. Halife Mehdî sık sık gelir ve onun dersleri hakkında benden bilgi alırdı. Halife benim ilmi seviyemi imtihan etmek maksadıyla bana şu soruyu sormuştu: 'Ey Muhammed! Haraç toplamakla yetkili kıldığım bir adam topladığı mallardan kendisine bir kısmını alıkoyuyor. O kişiden bu mallar ancak şiddet ve işkenceyle geri alınabilir. Bu konuda senin hükmün nedir?' Ben ona Ey Mü'minlerin emîri o adam devlete borçludur. Ona şiddet uygulanamaz dedim." Halife almış olduğu bu cevaptan memnun kaldı ve Cezerî'nin zekâsından emin oldu. Bir daha da onu imtihana tâbi tutmadı.[123]

Cezerî, Hâdî'nin eğitimi ile veliahtlık döneminde ilgilenmeye başladı. Ölünceye kadar ilmi anlamda onun yakınındaki kişilerden birisi oldu. Hâdî onunla hadis sohbeti yapmayı severdi. Merak ettiği bir mesele olduğunda sadece ona sorardı. Halifenin hadis ilmine olan merakı muhtemelen hocasından gelmektedir. Cezerî önemli hadis âlimlerinden

---

[118] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm,* 287.
[119] Muhammed Îsa Sâlihiyye, *Müeddebi'l Hulefâi fî Asri'l-Abbâsî* (Mecelletü'l-Arabiyyeti li'l Ulûmi'l-İnsâniyyeti, ty.), 2/85.
[120] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/164-165.
[121] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 4/414.
[122] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 4/416.
[123] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 4/415.

ders almıştır. Onun en önemli hocalarından birisi Yahya b. Maîn'dir. Cezerî 169/785 yılında Bağdat'ta öldü.[124]

2.4.3. Îsâ b. Yezîd b. Bekr b. De'b (ö.171/787)

Hâdî'nin ilmi anlamda en fazla sohbet ettiği kişi Îsâ b. Yezîd b. Bekr b. De'b'dir. Halifenin genç yaşlardayken ondan ders alıp almadığıyla ilgi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak halifelik yıllarında aralarında geçen sohbetlerle ilgili fazlaca bilgi bulunmaktadır. Îsâ, Hicaz ehli ravilerinden birisi olarak bilinmektedir. O, Sâlih b. Keysân ve Hişâm b. Urve'den hadis dersi almıştır. Ayrıca tarih, şiir ve Arap edebiyatında kendisini iyi yetiştirmiştir. Neseb ilmi konusunda da bilgisine başvurulan âlimlerdendir. Özellikle geçmiş toplumların bilgisi ve siyer konusunda Hâdî'nin fazlaca bilgisine başvurduğu bilinmektedir.[125] Îsâ anlattığı konuları kibar ve güzel bir üslupla anlatırdı.[126] Yâkût el-Hamevî *Muʿcemü'l-üdebâ* adlı eserinde onun Hâdî'nin nedimi olduğunu söylemektedir.[127]

Îsâ, Hâdî'nin yanına günün her saati istediği zaman girip çıkabilirdi. Çünkü aralarında iyi bir ilişki vardı. Halife'nin merak ettiği konularda ilk danıştığı kişi daima o olurdu. Hâdî onunla sohbet etmekten hiç bıkmazdı. Birkaç gün onu görmezse merak eder ve vezirinden durumunu öğrenmesini isterdi.[128] Hâdî bir gece geç saatlerde Îsâ'yı huzuruna çağırttı. Ondan içki hakkında ayet okumasını istedi. O, üç ayet okudu ve tefsirini yaptı. Halife anlatılanları çok beğendi ve veziri İbrahim el-Harrânî'ye ona 30 bin dinar verilmesini emretti.[129]

2.5. HÂDÎ'NİN ÖLÜMÜ

Hâdî'nin ölüm tarihi konusunda kaynaklarda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bu kaynaklar incelendiğinde şu tarihler: 12,[130] 13,[131] 14,[132] 15[133] ve 16[134] Rebîyülevvel

---

[124] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 4/416.
[125] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 4/468.
[126] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/220.
[127] Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ'*, 6/106.
[128] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 4/469.
[129] Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-üdebâ'*,6/107.
[130] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/269; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl ʿaleyhâ,* 4/173..
[131] Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 95.
[132] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 2/352; Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye-Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*, 62; İbn. Abdirabbih, *el-ʿİkdü'l-ferîd,* 5/372.
[133] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*,5/213; Dinâverî, *El-Ahbâru't-Tıvâl*, 386; Ebû Amrb. Halife b. Hayyat el-Usfûrî, *Târîhü'l Halife Hayyat. Thk. Mustafa Fevaz* (Beyrut, 1995), 294; Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*, 5/140.

170/786 öne çıkmaktadır. Zehebî diğerlerinden farklı olarak onun 17 Rebîyülâhir 170/786 tarihinde öldüğünü zikretmektedir.[135] İncelenen rivayetler göz önünde bulundurulduğunda onun öldüğü tarihi kesin olarak tespit etmek güçtür. Fakat Rebîyülevvel ayında ve 170/786 yılında ölmüş olması muhtemeldir. Hâdî'nin öldüğü gün hakkında da genelde Cuma veya Cumartesi günleri zikredilmektedir. En çok zikredilen gün ise Cuma gecesi öldüğüdür.

Hâdî'nin öldüğü yaş hakkında da kaynaklarda farklı rakamlar rivayet edilmektedir. Zikredilen rakamlar ise şunlardır: 23,[136] 24,[137] 25[138] ve 26[139] yaşında öldüğüdür. Bu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda yirmili yaşlarda öldüğü söylenilebilir. Bu farklılık özellikle doğum tarihindeki belirsizlikten kaynaklanmaktadır. Onun öldüğü yer konusunda da farklı şehirler zikredilmektedir. Îsaâbad,[140] Bağdat,[141] Medinetü's-Selâm[142] ve Mesâbazan'da[143] öldüğü rivayet edilen yerlerdir. Mesâbazan şehri muhtemelen halife Mehdînin ölüm yeriyle karıştırılıp sehven söylenmiş olmalıdır.

Hâdî'nin hakkında ihtilaf bulunan bir diğer konu ise halifelik yaptığı süredir. Tarihi kaynaklar incelendiğinde şu rakamlar öne çıkmaktadır: 1yıl;[144] 1 yıl, bir ay;[145] 14 ay;[146] 1 yıl bir ay, 15 gün;[147] 1 yıl, bir ay, 22 gün;[148] 1 yıl, bir ay, 20 gün;[149] 1 yıl, bir ay, 24 gün;[150]1 yıl, iki aydan birkaç gün az;[151] 1 yıl, üç ay;[152] 1 yıl, üç ay 14 gün[153] ve 1 yıl, dört

---

[134] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/273; İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse,* 381; Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs b. Ezdî, *Târîhü'l-Mavsıl. Nşr. Ahmed Abdullah Mahmûd* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1964), 250.

[135] Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ,* 7/442.

[136] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,*5/273; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ*, 7/442; Ezdî, *Târîhü'l-Mavsıl,* 259.

[137] Hayyat, *Târîhü'l Halife Hayyat*, 294; Dinâverî, *El-Ahbâru't-Tıvâl*, 386.

[138] İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's-Siyâse,* 381.

[139] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 2/352; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/273; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 95.

[140] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/273; Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/269; İbn. Abdirabbih, *el-ʿİkdü'l-ferîd,* 5/372; Dinâverî, *El-Ahbâru't-Tıvâl*, 386.

[141] Ezdî, *Târîhü'l-Mavsıl,* 259.

[142] Mansur tarafından Bağdat kurulduğunda oraya verilen isimlerden birisidir. (Hayyat, *Târîhü'l Halife Hayyat*, 294.)

[143] Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fî Ahbâru'l Beşer Thk. Yahya Seyyid Hüseyin* (Kahire: Darul Muarif, ts.), 2/12; Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*, 62.

[144] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 75.

[145] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* 331; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ*, 7/442.

[146] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 2/352.

[147] Ebü'l Ferec, Cemâleddîn İbnü'l İbrî, *Târîhü'z-Zamân* (Beyrut: Dârü'l Meşrîk, 1991), 13.

[148] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,*5/213; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 95.

[149] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl ʿaleyhâ,* 4/174.

[150] Dinâverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 318.

[151] İbn. Abdirabbih, *el-ʿİkdü'l-ferîd,*5/372.

[152] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/269; Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*, 5/140.

[153] Ebü'l-Fidâ', *El-Muhtasar fî Ahbâru'l Beşer,* 2/12; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/273.

ay[154]'dır. Bu rakamlar göz önünde bulundurulduğunda 1 yıl 2 ay gibi bir süre halifelik yaptığı sonucu çıkarılabilir.

Hâdî hakkında yukarıda geçen konulardan başka iki farklı konu daha ihtilaflıdır. Bunlardan ilki onun nasıl öldüğüdür, bir diğeri ise öldürülüp öldürülmediği konusudur? Bu başlık altında sadece onun ölüm şekilleri üzerinde durulacaktır. Öldürülüp öldürülmediği konusu ise ayrı bir bölüm olarak ileriki sayfalarda incelenecektir.

Hâdî'nin ölüm sebepleri kaynaklarda genel olarak şu şekilde geçmektedir:

- ✓ Halife, Hâdîsetü'l-Mevsıl denilen yerde hastalandı ve hastalığı ağırlaşınca Îsââbâd 'a geri döndü. Onun hastalığı midesinde bulunan bir yaradandır ve bu hastalık nedeniyle de ölmüştür.[155] Ezdi, bu yara hakkında detay verip onun ülser olduğunu söylemektedir.[156]

- ✓ Bir başka aktarılan olaya göre ise halife hastalandığında bilincini kaybetmiş şekilde yatıyordu. Bakımıyla ilgilenen hizmetçileri onun üzerine oturdular ve onu nefessiz bırakıp boğarak öldürdüler.[157]

- ✓ Hâdî ayağının arkasında çıkan bir çıban nedeniyle hastalandı ve bu hastalığından üç gün sonra öldü.[158]

- ✓ Halife hastalandığı esnada hizmetçileri tarafından yüzüne yastık kapatılarak öldürülmüştür.[159] Süyûtî ise onun üzerine halı kapatılmak suretiyle öldürüldüğünü söylemektedir.[160]

- ✓ William Muir, halifenin zehirlenerek öldürüldüğünü söylemektedir. Ancak nasıl zehirlendiği konusunda detay vermemekte ve bu konuda herhangi herhangi bir kaynak göstermemektedir.[161]

---

[154] Ezdî, *Târîhü'l-Mavsıl,* 250.
[155] Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn. Nşr. Ebû Suheyb el-Keremî* (Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, t.y.), 3/719; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/272; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem,* 8/334.
[156] Ezdî, *Târîhü'l-Mavsıl,* 259.
[157] Ebü'l-Fidâ', *El-Muhtasar fi Ahbâru'l Beşer,* 2/12; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb,* 22/86; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/273.
[158] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târîhi'l-mülûk ve'l-ümem,* 335.
[159] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/206.
[160] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* 332.
[161] William Muir, *The Caliphate İts Rise, Decline* (New Delhi: The Religious Tract Society, ts.), 471.

Hâdî'nin ölümünü rivayet eden kaynaklar incelendiğinde nasıl öldüğü hakkında kesin bir kanıya varılamamaktadır. Ancak halifenin öldüğü esnada midesinden rahatsız olması muhtemeldir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HÂDÎ DÖNEMİ

3.1. MEHDİ DÖNEMİNDE HÂDÎ VE VELİAHT SEÇİLMESİ

3.1.1. Mehdî Döneminde Hâdî'nin Faaliyetleri

Mehdî çocuklarının siyasi ve ilmi anlamda gelişmesini sağlayacak ortamlar hazırlamaya gayret etti. Özellikle kendisinden sonra halifelik için biat aldığı oğullarına önemli sorumluluklar vererek onları bu göreve hazırlamaya çalıştı.[162] Mehdî, Hâdî'yi daha küçük yaştan itibaren halifelik makamı için eğitmeye başladı. Halife 160/777 yılında hem hac yapmak hem de hicaz bölgesinin halkının durumunu yakından görmek için Bağdat'tan ayrıldı. Bağdat'ın idaresini 13 yaşında ki Hâdî'ye bıraktı. Bu görev onun idari anlamda gelişmesine önemli katkı sağladı.[163]

Halife 161/778 yılında ise bizzat Hâdî'yi hac emîri olarak tayın etti. O, bu görevi sayesinde Hicaz halkını yakından tanıma imkânı buldu. Aynı zamanda bölgenin halkı ile iyi ilişkiler kurabilme fırsatı yakaladı.[164]

163/780 yılında Bizans'ın Abbâsî sınır şehirlerine saldırması üzerine Mehdî, Hârûn er-Reşîd komutasında bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. O, ordusunu uğurlamak için Bağdat'tan ayrılırken yerine Hâdî'yi bıraktı. Kendisi ise Bizans sınırına kadar gidip Hârûn'u sefer hakkında bilgilendirdi. Ayrıca halife dönüş yolunda Halep ve Musul'u ziyaret etti ve şehirlerin surlarını tamir ettirerek sınır birliklerinin sayısını artırdı.[165]

167-169/783-785 yılları arasında Horasan ve çevre vilayetlerde birtakım isyan hareketleri meydana geldi. Mehdî bu bölgelerin valilerine haber gönderip bağlılıklarını bildirmelerini istedi. Bağlılıklarını bildirenler arasında Taberîstan valisi[166] Vindad-Hürmüz ve Toharistan valisi Şervin'de bulunuyordu.[167] İbn Kesîr ve İbnü'l-Esîr, Vindad-Hürmüz ve Şervin'in vali olmadıklarını birer mahalli isyancı olduklarını rivayet etmektedirler.[168] Vindad ve Şervin kısa bir süre sonra verdikleri sözleri unuttu ve bölgedeki bazı

[162] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/127-128; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", 15/16.
[163] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/125.
[164] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/141.
[165] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/144.
[166] Taberistan bölgesinin valilerine *"İspehbed"* unvanı da verilmektedir. (Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/187).
[167] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/187-188.
[168] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 4/149; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/75-76.

gayrimüslim yöneticileri de yanlarına alıp halifeye isyan ettiler. Horasan bölgesinde çıkan isyanlarda çok sayıda Müslüman öldürüldü. Mehdî 167/783 yılında isyan hareketini sonlandırması için Hâdî komutasında büyük bir orduyu Taberîstan bölgesine gönderdi.[169]

Halife Mehdî, Hâdî'ye yardımcı olması için Eban b. Sadaka'yı tayin etti. Onun yanındaki diğer seçkin ordu komutanları ise Muhammed b. Cümeyl, Ali b. Îsâ b. Mahan ve Abdullah b. Hâzm'dı.[170] Mehdî bu orduya 169/785'te Said el-Harrâşî komutasında kırk bin kişilik takviye bir destek daha gönderdi ve bu orduların tamamını Hâdî'nin komutasına verdi.[171] Vindâd ve Hâdî'nin ordusu arasında yapılan savaşı Abbâsî ordusu kazandı. Vindâd yaralı ele geçirilip ordusu dağıtıldı. Başlattığı isyan hareketinde başarısız olan Vindâd, Hâdî tarafından Bağdat'a getirildi. Onun halifeliği boyunca da Bağdat'ta kaldı. Ancak Vindâd, halifenin ölümü sonrası oluşan ortamdan faydalanıp tekrar Taberîstan'a kaçtı. Bir başka rivayete göre ise Hâdî, Vindâd'a eman verdi ve onu Taberîstan'a vali olarak yeniden gönderdi.[172] Hâdî'nin askeri anlamda ilk deneyimi olması açısından bu seferin önemli bir yeri vardır.[173]

3.1.2. Hâdî'nin Veliaht Seçilmesi

Abbâsî devletinin ilk iki halifesi Ebu'l Abbas ve Ebu Cafer el-Mansûr dönemlerinde halifelik seçimlerinde herhangi bir kriz yaşanmadı. Ebu'l Abbas, kardeşi Mansûr'dan sonrası için yeğeni Îsâ b. Mûsâ'ya veliaht olarak biat aldı. Îsâ b. Mûsa, Ebu'l Abbas döneminde Kûfe valiliğine atandı ve bu görevi 13 yıl boyunca yerine getirdi. Mansûr döneminde ise bu görevinden azledildi. Îsâ idari ve askerî anlamda iyi yetişmiş bir kişi olmasına rağmen Mansûr kendisinden sonrası için halife olarak Mehdî'yi düşünmekteydi. Mansûr, Îsâ'yı veliahtlıktan azletmek için bazı çözüm yolları aradı. Îsâ öldürüleceğini anlayınca ikna oldu. 146/764 yılında bu hakkından kendi rızası ile vazgeçtiğini halka duyurdu.[174]

Mehdî'nin, babası Mansûr döneminde kurtulduğunu düşündüğü Îsâ'nın veliahtlığı meselesi hala tam olarak çözülmüş bir mesele değildi. Kendisinden sonrası için veliaht

[169] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/164.
[170] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/164-165.
[171] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/167.
[172] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/191.
[173] Bozan, Oktay, "Taberistân Emiri Mâzyâr b. Kârin'in Abbasi İdaresine İsyanı", *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11 (Nisan 2014), 76-77.
[174] Tıktaka. El-Fahrî, 130; Dûri. Abbasîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan, 102-103.

olan Îsâ'dan bu hakkından vazgeçmesini istedi. Ancak Îsâ onun bu isteğini kabul etmedi. Mehdî'nin kendisine yapacağı baskıyı fark etti ve hem Bağdat'tan hem de bu baskılardan kurtulmak için Mehdî'den izin isteyip Kûfe yakınlarında bir çiftliğe yerleşti.[175]

Mehdî, Hâdî lehine veliahtlıktan çekilmesi için Îsâ'ya baskı yapmaya devam etti. Ancak bu baskılara rağmen o, veliahtlık hakkından vazgeçmedi. Mehdî ölüm ve işkence ile korkutarak Îsâ'yı vazgeçiremeyeceğini anladı. Bu sefer taktik değiştirip veliahtlıktan vazgeçmesi karşılığında büyük bir araziyi ikta olarak vermeyi buna ek olarak yüklü miktarda dirhem ödemeyi teklif etti.[176] İncelenen kaynaklarda bu meblağın ne kadar olduğu geçmemektedir.

Mehdî'nin yapmış olduğu bu teklifi de Îsâ kabul etmeyip hakkını Hâdî'ye devretmedi. Bunun üzerine halife, Îsâ'nın gözünü korkutmak maksadıyla üzerine Ebû Hüreyre Muhammed b. Ferruh komutasında 1.000 kişilik bir birliği Kûfe'ye gönderdi. Mehdî askerlere Kûfe'ye yaklaştıklarında ellerindeki deflere vurmalarını emretti. Askerler sabah güneş doğmasına yakın Kûfe girişinde ellerindeki deflere vurarak büyük bir gürültü ile şehre girdiler. Askerlerin çıkardığı gürültü şehrin her tarafından duyuluyordu. İnsanlar merak ve korku içerisinde sokaklara döküldü. Askerler Îsâ'nın evinin önünde durdular ve o, askerleri görünce öldürülmekten korktu. Ebû Hüreyre, ona kendisi ile birlikte Bağdat'a gelmesini söyledi. Îsâ ise hasta olduğunu bahane edip gitmek istemedi. Ancak Mehdî eğer Îsâ gelmek istemezse zorla getirmeleri konusunda askerlerine talimat vermişti. Askerler onu yaka paça yakalayıp zorla Bağdat'a Mehdî'nin huzuruna götürdüler.[177]

Hâşimilerin ileri gelenlerinin araya girmesi ile nihayet 27 Muharrem 160/776 yılında Îsâ bu hakkından vazgeçme konusunda ikna edildi. Mehdî halifelik sarayında öncelikli olarak devlet ricalinden önde gelenlerin biâtını kabul etti. Ertesi gün ise halkın genel biâtını almak için minbere çıktı. Onun bir alt basamağına ise ilk veliahtı oğlu Hâdî oturdu. Îsâ ise en alt basamağa oturdu.[178]

Mehdî bir hutbe okuyup Îsâ'nın kendi rızası ile veliahtlıktan feragat ettiğini ve bu hakkını Mûsâ'ya devrettiğini söyledi. Îsâ bu söylenenleri doğruladı ve ardından Mehdî'nin elini öpüp ona biatini sundu. Îsâ yemini bozmasından dolayı köle azat etme sözü verdi. Bu sözüne de orada bulunan kişileri şahit tuttu. Böylece Mehdî kendisinden sonrası halifelik

[175] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/124-125.
[176] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/233-234.
[177] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,*13/481-482.
[178] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,*13/482.

için en büyük engelden kurtulmuş oldu.[179] 166/782 yılında ise küçük oğlu Hârûn'a er-Reşîd unvanı ile Hâdî sonrası ikinci veliaht olarak biat aldı.[180]

3.2. MEHDİ'NİN ÖLÜMÜ VE HÂDÎ'NİN HALİFELİĞE GELİŞİ

Mehdî akrabalarından birisini Hâdî'yi Bağdat'a çağırmak için Cürcan'a gönderdi. Amacı veliahtlık meselesini görüşüp Hârûn'u onun önüne geçirmekti. Ancak Hâdî babasının emrini yerine getirip dönmedi. Üstelik birde kendisine gönderilen haberciyi dövdürttü. Bu olay üzerine Mehdî Cürcan'a gitmek için yola çıktı. Bu esnasında yanında Hârûn ve Yahya b. Hâlid el-Bermekî bulunuyordu. Bağdat'tan ayrılırken yerine Rebî b. Yunus'u bıraktı.[181] Ancak halife Cürcan yolunda 8 Muharrem 169/785 Perşembe günü Sevâd adı verilen bölgede Mâsebazan şehrinde 43 yaşında vefat etti. Halifeliği 10 yıl 1 ay 15 veya 22 gün sürmüştür.[182] Bazı kaynaklar Mehdî'nin ölümünde Hâdî'nin etkisi olduğu üzerinde durmaktadırlar.[183] Ancak bu şüpheleri destekleyecek bir delil göstermemektedirler.

Mehdî'nin ölüm şekli hakkında iki ayrı rivayet bulunmaktadır. İlk rivayete göre ceylan avı esnasında avın peşinden giderken harabe bir yere başını çarparak ölmüştür. Bir diğer rivayete göre ise cariyelerden biri, Mehdî'den kıskandığı gözde cariyesi Hasane'yi zehirlemek istedi. Ancak yanlışlıkla halifeyi zehirleyerek öldürdü. Özellikle Taberî Mehdî'nin zehirlenerek ölmüş olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır.[184]

İbn Kuteybe, *el-İmâme* adlı eserinde, Mehdî'nin ölümünü diğerlerinden farklı bir şekilde anlatmıştır. Halife'nin Cürcan'a gittiği esnada Hâdî'nin bir cariye aracılığı ile babasını zehirlettiğini rivayet etmektedir. Mehdî ölüm döşeğindeyken kâtibine Hâdî'nin azledildiğine dair bir ahit yazdırmak istedi. Daha sonra oğlu Hârûn'u yanına çağırtıp ona: "Ey oğlum! Yaşın küçük olduğu için henüz seni hilafet için düşünmüyordum. Ancak deden Ebû Cafer, sen henüz küçükken bana, 'bu iri gözlü çocuk halifelik işini üstlenecek ve çok yararlı işler yapacak' demişti. Ben ona böyle mi zannediyorsun dediğimde o bunun zan

---

[179] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/234; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/482.
[180] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/154.
[181] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/187; Moscati, Sabatino, "Le Califat Da'l-Hâdî", *Studia Orientalia Edidit Societes Orientalis Fennica* 13/4 (1946), 6.
[182] İbn Kuteybe, *El-Îmâme ve's-Siyâse*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara okulu yayınları, 2017), 527-528.İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/260; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/169-170.
[183] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 7.
[184] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/169-170; Apak, Ana Hatlarıyla İslam Tarihi. 4/119; Güzel, Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr, 332-333.

olmadığını ve yakin bilgi olduğunu söyledi." Mehdî sözlerine şöyle devam etti: "(Halifelik için) Kollarını sıva. Çaba göster, kararlı ve kerem sahibi ol. Kin ve hasetten uzak dur. Kardeşin Abdullah'a (Hâdî'ye) dikkat et sana zarar vermesin, (kendisini zehirlemesini kast ederek) ben onu affettim" dedi.[185] Bu ahdin yazılıp yazılmadığı rivayetin devamından anlaşılmamaktadır.

İbn Kuteybe bu rivayetin devamında Mehdî ve Hârûn arasında geçen diyalogdan sonra hilafete Hârûn'un geldiğini zikretmekte ve Hâdî dönemine hiç değinmemektedir. Hârûn'un doğrudan 170/786 yılında biat aldığından bahsetmektedir.[186] Ancak Mehdî'nin 169/785 yılında öldüğü göz önünde bulundurulduğunda aradaki bir yıl hakkında bilgi vermemiştir. Bu rivayeti destekleyecek bir başka rivayete ilk dönem İslam tarihi kaynaklarında rastlanılmamıştır. Taberî'de geçen rivayette ise Hârûn kardeşi adına biat almıştır. Böyle bir konuşmaya ise hiç değinilmemiştir.[187] Böyle bir ahit yazılmış olsaydı bu askerler arasında da konuşulurdu. Ayrıca tarihi kaynaklar bu konuyu detaylaca eserlerinde aktarırlardı.

Mehdî'nin ani ölümünden sonra Hâdî orada bulunmadığı için Hârûn onun adına kontrolü ele almaya çalıştı. En önemli sorun halifenin ölümünün askerlere duyurulup duyurulmayacağıydı. Hârûn yanında bulunan bürokrasiden kişilerin ve ordu komutanlarının bu konudaki görüşlerini aldı. Onlardan bazıları Mehdî'nin ölümünün duyurulmasının askerler arasında huzursuzluğa sebep olabileceğini söylediler. Bu nedenle Bağdat'a varıncaya kadar bu durumun gizlenmesini teklif ettiler.[188] Diğer bir grup ise Mehdî'nin cesedinin Bağdat'a taşınmasının riskli olduğunu söyledi. Askerler halifeyi görmek isteyebileceklerini söyledi. Çünkü askerler onu göremezlerse huzursuzluk çıkarabilirlerdi. Bu sebeple Mehdî'nin cenazesinin taşınmayıp Mâsebazan'a defnedilmesini teklif ettiler.[189]

Hârûn bu olasılıkları konuşmak için "babam Yahya b. Hâlid el-Bermekî'yi çağırın" dedi. Mehdî, Enbar'dan Afrika'ya kadar bütün bölgenin kontrolünü Hârûn'a vermişti. Bölgenin kontrolü ise Hârûn'un akıl hocası ve öğretmeni Yahya b. Hâlid el-Bermekî'deydi. Yahya, Hârûn'un bütün görevlerinde yakınındaki en önemli kişi olup, bu

[185] İbn Kuteybe, *El-Îmâme ve's-Siyâse*, 527-528.
[186] İbn Kuteybe, *El-Îmâme ve's-Siyâse*, 528.
[187] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/187.
[188] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/187; Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/263.
[189] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/187.

görevini ölünceye kadar sürdürdü. Bu konuda da onun fikri Hârûn için son derece önemliydi.[190]

Hârûn: "Ey baba (Yahya)! Ömer b. Bezi',[191] Nusayr ve Fazl'ın söyledikleri hakkında ne düşünürsün?" diye sordu. Yahya: "Ne söylediler?" dedi. Orada konuşulanlar Yahya'ya anlatıldı. Yahya: "Bu konuda emin değilim. Eğer askerler taşıdıkları şeyle ilgili bilgi edinirlerse durum kontrolümüzden çıkar. Halifenin cesedini alıkoyarlar ve en az 3 yıllık maaşlarını almadan geri vermezler. Benim görüşüm Mehdî'nin buraya defnedilmesi yönündedir" dedi.[192]

Hârûn, Yahya'nın söylediklerini haklı buldu ve Mehdî'nin Mâsebazan'a defnedilmesine karar verdi. Cenaze namazını bizzat kendisi kıldırdı.[193] Halife çok sevdiği ve sürekli gölgesinde dinlendiği bir ağacın altına defnedildi. Onun öldüğü askerlere duyuruldu ve her bir askere 200 dirhem dağıtıldı. Böylece askerlerin taşkınlık yapması ihtimali ortadan kaldırıldı. Askerler paralarını alınca Bağdat'a Bağdat'a! diye bağırmaya başladılar.[194]Yapılan istişare sonucunda alınan karar doğru sonuç verdi ve halife Mehdî'nin defni esnasında Mâsebazan'da herhangi bir taşkınlık çıkmadı.

Hârûn yeni halifenin Hâdî olduğunu orada bulunanlara duyurdu. Nusayr el-Vâsif'i[195]hilafet nişanı olan âsa, hilat ve bir mektupla beraber Mehdî'nin öldüğünü Hâdî'ye duyurmak için Cürcan'a gönderdi. Onunla beraber Abbasoğullarından İbrahim b. Ca'fer de gitti. Nusayr daha cenaze defnedilmeden gönderildi. Askerler onun gidişinden hiç kuşkulanmadı.[196]

Hârûn, Bağdat'ta bulunan askerlerin huzursuzluk çıkarmamaları konusunda önlem alması için Rebî b. Yunus'a bir haberci gönderdi. Rebî Bağdat'taki askerlerden halife Hâdî adına biat almak istedi. Fakat askerler biata yanaşmayıp kontrolden çıktılar ve isyan başlattılar.[197] Askerler hem hilafet sarayını hem de Rebî'nin makamını yağmaladılar. Askerlerin biata yanaşmamalarının sebebi Hâdî'nin halifeliğine karşı olmaları değildi.

[190] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/187; Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 5/264.
[191] İbn Esîr bu ismi Ömer b. Rebî' olarak ifade etmektedir. (Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh.*260.)
[192] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/187; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 5/264.
[193] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/171.
[194] İbn Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh* 5/260-261; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/187.
[195] Mehdi'nin mevlası ve aynı zamanda da onun posta işlerinden sorumlu kişiydi. (Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/188.)
[196] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/188-189; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 6.
[197] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/187.

Askerler kendilerine verilmek üzere kararlaştırılan 200 dirhemi az bulmuşlardı ve en az iki yıllık maaşlarının ödenmesini istiyorlardı.[198]

Hudarî, Bağdat'ta çıkan isyanda Hayzürân'ın Hâdî aleyhine bu isyanı desteklediğini söylüyor.[199]Ancak incelenen kaynaklarda bu tarz bir bilgiye rastlanılmamıştır. Bu taşkınlıkların askerler ve onların başındaki komutanlar kaynaklı olma ihtimali yüksektir.[200]Yakûbî'de geçen rivayette Hâdî Bağdat'a geldikten kısa bir süre sonra bazı komutanları cezalandırmıştır. Bu rivayet göz önünde bulundurulduğunda isyanın asker kaynaklı çıktığı Hayzürân'ın dahli olmadığı anlaşılmaktadır.[201]

Halifenin cenazesinin defnedilmesinden sonra Hârûn ve Yahya Bağdat'a döndü. Yahya olayların bu raddeye gelmesinden dolayı Rebî b. Yunus'u suçluyordu. Hâdî geldiğinde bunun hesabını ondan soracağı konusunda kendisini uyardı. Rebî'ye halife geldiğinde onun gözüne gözükmemesini söyledi. Yahya'nın bu sözlerinden anlaşılıyor ki o, Hâdî'ye hedef olarak Rebî'yi göstermekteydi. Böylece hem kendisini hem de Hârûn'u halifenin gazabından kurtarmış oldu. Askerlere ne kadar ücret dağıtılacağını mektupla Rebî'ye söyleyen de Yahya'nın kendisiydi. Kendilerine Abbas b. Muhammed ve Mahrez b. İbrahim garanti verirse isyanı sonlandıracaklarını bildirdiler. Mahrez ve Abbas'ın askerlere 18 aylık maaşlarının peşin olarak verileceğini garanti etmesinden sonra isyanı sonlandırdılar.[202]

Hayzürân Bağdat'ta olup bitenleri yakından takip etti ve Rebî b. Yunus ile Yahya b. Hâlid el-Bermekî'ye haber gönderip onlarla görüşmek istedi. Yahya bu toplantıya katılma konusunda çekimser davrandı ve bahaneler bularak oraya gitmedi. Rebî ise Hayzürân'la görüştü.[203] Moscati, Hayzürân'ın bu toplantıda Hârûn için biat alınmasını teklif ettiğini söylüyor.[204] Ancak kaynaklarda buna dair bir rivayete rastlanılmamıştır.[205] Hayzürân böyle bir durumu o an Bağdat'ta bulunan Hârûn ile görüşebilirdi. Onun yerine bürokratlarla görüşmüş olması tutarsızlık olurdu. Ancak onları Bağdat'taki karışıklıklar konusunda

[198] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/553.
[199] Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 117.
[200] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 6.
[201] Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî, 349*-350.
[202] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/188.
[203] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/187-188.
[204] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 7.
[205] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh, 5/233-234*; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,13/553-554*; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*,8/187-188.

konuşmak için çağırmış olması muhtemeldir. Yahya'nın bu toplantıya katılmama nedeni ise Hâdî'den korkmasıdır.

Hârûn, Bağdat'taki olayların kontrol altına alınmasından sonra Mehdî'nin öldüğünü halka ilan edip Hâdî adına biat almaya başladı. Hâdî'nin yeni halife olduğunu vilayetlere mektuplar göndererek duyurdu. Abbâsî valileri kendi bulundukları bölgelerde halife adına halktan biat aldılar.[206] Bağdat'ta olup bitenlerin haberi Hâdî'ye ulaşınca Rebî'ye onu ölümle tehdit ettiği bir mektup yolladı. Yahya'ya gönderdiği bir diğer mektupta Bağdat'ta yaşanan olayları kontrol altına almayı başarmasından dolayı duyduğu memnuniyeti bildirdi. Ayrıca Hârûn'un da yapmakta olduğu işlerin sorumluluğunu üstlenip devam etmesini istedi.[207]

Hâdî haberi alınca yanındaki askerlerle birlikte Cürcan'dan ayrıldı. 20 günlük yolculuktan sonra 20 safer 169/785 tarihinde Bağdat'a ulaştı.[208] Başka bir rivayete göre ise 22 Muharrem 169/785 (4 Ağustos 785) tarihinde Bağdat'a ulaşmıştır.[209] Mesûdî, *Mürûcü'z-Zeheb* adlı eserinde ise 23 Muharrem 169 Perşembe günü halife olduğunu söylemektedir. 7 Muharrem 169/785 tarihinde geldiğine dair bir rivayet daha bulunmaktadır.[210] Ancak bu rivayet doğru olamaz. Mehdî'nin ölüm tarihinin 8 Muharrem olduğu düşünüldüğünde Hâdî'nin 7 Muharrem'de halife olması olanaksızdır.

Bağdat'ta yaşanan olaylar tam olarak Hâdî geldikten sonra kontrol altına alınabildi. Hâdî şehre geldiği gün minbere çıkıp halka bir hutbe okudu. Babası Mehdî'nin öldüğünü ve kendisinin dördüncü Abbâsî halifesi olduğunu ilan etti ve onlardan biat aldı. Daha sonra ise Kasr-ul Huld diye bilinen saraya yerleşti. Bu sarayda bir veya iki ay ikamet etti. Daha sonra Ebû Cafer bahçeliği olarak bilinen saraya geçti. Orada kısa bir süre durduktan sonra İsaâbâd 'da ki kendisi için yaptırdığı sarayına yerleşti.[211]

3.3. İÇ SİYASETİ

Hâdî, Bağdat'ta yaşanan olaylardan ve Hayzürân'la yaptığı görüşmeden dolayı Rebî b. Yunus'u sorumlu tuttu. Yeni halifenin kendisine yönelttiği ölüm tehdidi karşısında

[206] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/188-189.
[207] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/188; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 7.
[208] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/263; Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331), *El-Muhtasar fî Ahbâru'l Beşer Thk. Yahya Seyyid Hüseyin*, 2/10.
[209] Dinâverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, 386; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 95.
[210] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/269.
[211] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/189; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 7.

ne yapacağını bilemeyen Rebî, Yahya'dan yardım istedi. Yahya uygun hediyelerle birlikte halifeye özrünü iletmesini tavsiye etti. Rebî bu tavsiyeden başka çaresi olmadığını bildiği için oğlu Fazl b. Rebîyi hediyelerle birlikte halifeye gönderdi. Halifenin Bağdat'ta yaşananları görmeden önce onun affedilmesi gerekiyordu. Çünkü Bağdat daha tam anlamıyla kontrol altına alınamamıştı. Bununla suçlanan kişi de Rebî idi. Fazl, Hemedân yakınlarında halifeyle görüştü. Babasının halifeye gönderdiği hediyeleri ve özür mektubunu sundu. Hediyelerin mahiyeti hakkında kaynaklarda bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak Rebî gerek hediyeler gerekse mektupta yazdıklarıyla Hâdî'yi ikna etmeyi başardı. Bu yaşananlara rağmen Rebî, Hâdî'nin ilk veziri oldu. Hâdî ona vezirlikle beraber Ömer b. Bezi'nin görevini Dîvânü'l-Ezimme'nin başkanlığını da verdi.[212] Ömer b. Bezî ise Divân-ı Resâilin (Posta divanı) başına getirildi.[213] Rebî için Dîvânü'l-Ezimme başkanlığı önemli bir görevdi. Çünkü bu sayede birçok rakibinden zındıklık suçlaması ile kurtulabilecekti.

Hâdî'nin Rebîyi affetmesinin nedenlerinden birisi onun babası döneminde sarayda oluşturduğu nüfûzu ve saygınlığıydı. Bir diğer neden ise halifeye yazmış olduğu mektubunda annesi Hayzürân ile yaptığı görüşmenin detaylarını anlatmış olması olabilir. Kaynaklarda**,** yapılan bu görüşmenin detayları hakkında da bir bilgi bulunmamaktadır.[214] Sadece görüşmeden bahsedilip geçilmiştir. Yakın dönemde İbrahim el-Harrânî Cürcan'da yaptığı stratejik hatalar nedeniyle hem askerlerin tepkisini çekti hem de Mehdî'nin ölüm tehdidine mâruz kaldı. Eğer Hâdî ilk olarak onu vezir ilan etmiş olsaydı bu tercihinden dolayı ciddi bir eleştiriyle karşı karşıya kalabilirdi. Yahya ise babasının ölümünden sonra askerleri kontrol altına aldığı için mektubunda övmüş olsa da tercih edeceği bir seçenek değildi. Çünkü kardeşi Hârûn er-Reşîd ile yakın ilişkileri bilinen bir gerçekti. Bu durumda Hâdî'nin seçebileceği en doğru kişi Rebî oldu.

Muhammed b. Cümeyl'i Irak bölgesinin harac âmili olarak atadı. Abdullah b. Ziyâd'ı Divân-ı Cünd[215] makamının başına getirdi.[216] Mehdî döneminde Divân-ı Şürta[217]

[212] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/264; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/188-189.
[213] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb,* 167.
[214] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/189; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/554.
[215] Ordu Divânı
[216] Cehşiyârî, bu göreve getirilen kişinin Ali b. Îsâ b. Mahan olduğunu ve daha sonra ise Halife Hâdî'nin hacibliği makamına getirildiğini ifade etmektedir. (Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb,* 167.)
[217] Polis teşkilatı.

makamının başında bulunan Abdullah b. Hâzim'in yerine ise Abdullah b. Mâlik'i getirdi. Hilafet mührünü ve kâtipliğini ise Ali b. Yaktin'e verdi.[218]

Hâdî babası döneminde vali olarak bölgelere atanan birçok kişinin görevlerine devam etmesini istedi. Hilafetinin ilk zamanlarında azlettiği bazı valilerin yerine ise annesinin etkisinde kalarak yeni valiler atadı. Onun döneminde Medine valiliğine Ömer b. Abdülaziz el-Amrî, Mekke ve Tâif valiliğine Ubeydullah b. Küsem, Yemen valiliğine İbrahim b. Selam b. Kuteybe, Yemâme ve Bahreyn valiliğine Süveyd b. Süveyd el-Horasânî, Umman valiliğine Hasan b. Tesnîm, Cürcan valiliğine halife Hâdî'nin azatlısı Haccac, Taberîstan valiliğine Salih b. Şeyh el-Esedî ve İsfahan valiliyine Hâdî'nin azatlısı Tayfûr getirildi.[219]

Halife Hâdî ordusunun güçlenmesine önem vermiştir. Özellikle sınır bölgelerindeki taciz saldırılarına karşı caydırıcı olması açısından ordusunu dönemin en modern silahları ile donattı.[220]

3.3.1. Hâdî Döneminin Vezirleri

3.3.1.1. Rebî b. Yunus

Rebî b. Yunus 112/730 senesinde Mekke'de köle olarak dünyaya geldi. Asıl adı Rebî b. Yunus b. Muhammed b. Ferve'dir. Dedesi Ebû Ferve, Hâris el-Haffar'ın azatlısıdır. O, yeteneklerinden dolayı Halife es-Seffah'ın dikkatini çekti ve böylece saraya girmeyi başardı.[221] Halife Mansûr, Rebî'nin yeteneklerinden etkilendi ve onu hâciblik görevine getirdi. Fasih konuşması, akıllı ve siyasi işlerde mâhir olması onun dikkat çekici yönlerindendir.[222] Mansûr'un halifeliğinde hâcib olarak göreve başladı ancak ilerleyen süreçte vezirlik makamına kadar yükseldi. Mansûr'un 158/775 yılında Hac için gittiği Mekke'de vefatından sonra Mehdî için halktan biat alıp devleti siyasi bir krize girmekten kurtardı.[223] Ancak Mehdî onu vezirlik için uygun görmedi ve hâciblik makamına getirdi.[224] Onun hacib olması siyasi nüfûzunu kullanmasına engel olmadı. Mehdî'yi vezir

[218] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/189.
[219] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb,* 168; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/204.
[220] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* 332.
[221] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 9/403-404.
[222] Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, 104.
[223] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 9/404
[224] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 18.

seçimlerinde ve seçilenlerin azledilmesinde etkileyecek kadar güçlü bir pozisyona geldi.[225]Yetki anlamında dönemin vezirlerinden daha geniş bir yetkisi bulunmaktaydı.[226]

169/785 yılında Mehdî, Cürcan'a gitmek için ayrılırken Rebî'yi Bağdat'ta kendi yerine vekil olarak bıraktı. Ancak o, Mehdî'nin ölümünden sonra şehri kontol altına alamadı ve bir grup asker isyan girişiminde bulundu. Yukarıda da değinildiği gibi Hâdî bu olaylardan onu sorumlu tuttu ve öldürmekle tehdit ettiği bir mektup gönderdi. Bu yaşananlara rağmen halife, Rebî b. Yunus'u affetti ve ilk veziri olarak atadı.[227] Rebî b. Yunus vezir olarak atandıktan kısa bir süre sonra bu makamdan alındı ve başkanlığını yaptığı divânü'l-ezimme'nin kâtipliğine getirildi.[228]

Rebî, Emet el-Aziz adındaki cariyesini Mehdî'ye hediye etmişti. Halife ise bu cariyeyi oğlu Hâdî'ye evlenmesi tavsiyesiyle gönderdi. Rebî'den rahatsız olan bir takım kişiler onun "Ben Emet el-Aziz'le kendi arama bu dünyada daha güzel bir şey koyamadım" dediğini Hâdî'ye söylediler. Hâdî bu sözleri duyunca çok sinirlendi ve Rebîyi öldürmek istedi. Onu pusuya düşürerek öldürmeyi tasarladı ancak başarılı olamadı. Onun daha sonra ise halife tarafından zehirli bal şerbetiyle öldürüldüğü rivayet edilmektedir.[229] Rebî b. Yunus 169/785 yılında 57 yaşında[230] öldü.[231] Cenazesine Halife Hâdî katılmadı ve cenaze namazını Hârûn er-Reşid kıldırdı.[232] Kimber, Rebî'nin cenaze namazını Hârûn'un kıldırmasının ikisi arasındaki yakınlaşmanın önemli bir kanıtı olduğunu söyler. Hâdî'nin ise bu yakınlaşmadan rahatsızlık duyup Rebîyi ortadan kaldırdığını ifade etmektedir.[233] Kaynaklarda anlatılan rivayetler genel olarak birbirine benzemektedir. Muhtemelen diğer kaynaklar bu rivayeti Taberî'den nakletmişlerdir. Rebî'nin başına gelenler üzerinden Hâdî kendisine muhalif gruplara ve Hârûn'a mesaj vermek istemiş olmalıdır.

---

[225] Dûrî, Abdülazîz, *Abbasîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*, 107.
[226] Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, 105.
[227] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/189.
[228] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb,* 167.
[229] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/228-229.
[230] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb,* 167.
[231] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/555.
[232] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/228; Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/271.
[233] Kimber, Richard, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", *American Journal of Numismatics (1989-)* 121/3 (2001), 442.

Rebî'nin ölümü sonrası Ömer b. Bezî'nin vezirlik makamına getirildiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.[234] Ancak Ömer'in halife Hâdî döneminde vezirlik makamına getirilmediği, yalnızca Fazl b. Rebîden önce haciblik görevi yaptığı bilinmektedir.[235]

3.3.1.2. İbrahim b. Zekvân el-Harrânî

Siyasi iktidarını annesiyle paylaşmak istemeyen Hâdî devletin başkentini Bağdat'tan İsaâbâd'a taşıdı ve daha sonra bir dizi bürokratik değişiklik yaptı. Bu değişikliklerden birisi de Rebî b. Yunus'u görevinden azledip onun yerine İbrahim b. Zekvân el-Harrânî'yi getirmesidir.[236] İbrahim, Hâdî'nin çocukluk yıllarından arkadaşıdır.[237] Halife, arkadaşıyla ona ders veren hocalarından birisinin aracılığı ile tanışmış ve onunla olan dostluğunu ilerletmişti.[238] Mehdî, İbrahim'in içki içmesi ve şarkıcılarla arkadaşlık yapıyor olması gibi nedenlerden dolayı oğlunun onunla arkadaşlık yapmasından rahatsızlık duyuyordu. Bir defasında oğlunu bu konuda uyardı. Ancak o, uyarılara rağmen arkadaşlığına devam etti. Bu nedenle halife, sâhibü'ş-şürta görevindeki Abdullah b. Malik'e İbrahim'i dövdürttü.[239]

İbrahim, Hâdî'nin Taberîstan seferi esnasında yanında gitti. Halifenin kendisi tarafından Hâdî'ye orada nasıl bir strateji izleyeceği söylenmesine rağmen İbrahim'in etkisiyle Hâdî kendisine söylenenleri yapmadı. Bu nedenle Mehdî oğluna kızdı ve onu Bağdat'a göndermesini istedi. İlk başta Hâdî onu göndermek istemedi. Ancak Mehdî göndermezse veliahtlıktan azledeceğini söyleyince İbrahim'i göndermek zorunda kaldı. Halife, İbrahim'i avdan döndükten sonra öldürmekle tehdit etti. Ancak kısa bir zaman sonra kendisi ölünce İbrahim canını kurtarmış oldu. O, Hâdî'nin hilafeti boyunca vezirlik görevini sürdürmüştür.[240] İncelenen kaynaklarda İbrahim'in daha çok olumsuz yönlerinden bahsedilmiş fakat siyasi yönüne pek değinilmemiştir. Yahya b. Hâlid el-Bermekî kendisine bilgi getirmesi için İsmail b. Süheyh'i İbrahim'in yanına kâtip olarak yerleştirmişti. İbrahim'in bu durumdan halife uyarıncaya kadar haberdar olmaması onun siyasi anlamda başarısızlığının bir örneğidir. [241]

---

[234] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/271; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb*, 167-168.
[235] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/215; İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endülîsî, *el-ʿİkdü'l-ferîd, Thk. Dr. Müfîd Muhammed*, 372.
[236] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/271-272.
[237] İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fi'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 192.
[238] İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fi'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 190.
[239] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/215-216.
[240] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb* 168 ;Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 18.
[241] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/207.

3.3.2. Halkıyla İlişkisindeki Genel Siyaseti

Hâdî, siyaseti gereği bürokratlarına karşı sert bir tavır takındı. Fakat bu sert yönünü halkına karşı göstermedi. Halktan sıkıntılarını anlatmak için gelenlerle bizatihi kendisi dinledi. Haftanın her günü halktan kişiler halifenin yanına girebiliyorlardı. Halife bir defasında bu görevini üç gün süre ile hastalığı nedeniyle yapamadı. İyileşince annesini ziyarete gitmek istedi ve hazırlanmaya başladı. Ömer b. Bezi halifenin bu halini görünce ona görevini hatırlattı. Hâdî annesine haberci gönderip özrünü iletti ve şöyle dedi: "Ömer b. Bezi bana Allah'a karşı görevimi anımsattı. Bu, size karşı görevimden daha öncelikli gelmektedir. Bu nedenle geri dönüyorum. Ancak sizi en yakın zamanda ziyaret edeceğim."[242] İbn Esîr'in aktarmış olduğu bu rivayet muhtemelen Hâdî'nin hilafetinin ilk dönemlerinde yaşanmış olmalıdır.

Halife, Fazl b. Rebî'yi ise halkla kendisi arasında köprü görevi gören haciplik/kethüdalık görevine getirdi. Ancak bu görevi verirken halkının kendisi ile görüşmesine engel olmaması konusunda onu uyardı. Eğer bunu yapmazsa verilen nimetin kendisinden gideceğini söyledi.[243] İnsanlar saraya halifeyle görüşmeye gönül rahatlığı içinde gelir ve durumlarını ona anlatırlardı. O, halkıyla ilişkisini daima sıcak tuttu. Özellikle babası Mehdî gibi onlara bol hediyeler verirdi ve bir istekleri olduğunda hazinesinin kapısını onlara sonuna kadar açardı. Halktan kim gelirse gelsin eli boş döndürmezdi. Bu yönüyle de babası Mehdî'ye benzemektedir.[244] Hâdî bir gün hâcibi Fazl'dan halkına kapılarını açmasını istedi. Halife gece geç saatlere kadar gelenlerin isteklerini ve sorunlarını dinledi. Buna şahit olanlar halifenin o gün kimseyi eli boş göndermediğinden bahsetmektedir.[245]

Çağdaş tarihçilerden Abbâdî, Hâdî'nin halkına ve emri altındakilere zulüm ve gaddarlık yaptığından bahsetmektedir. Ancak bu iddiasını herhangi bir kaynağa dayandırmaksızın söylemektedir.[246]

---

[242] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/174.
[243] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/217; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/174; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 99.
[244] Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 99.
[245] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/217; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 99-100.
[246] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 75.

3.3.3. Muhalif Gruplarla İlişkisi

Mehdî, Hâşimî soyundan gelen kişileri asla öldürmeyeceğine yemin ettiği için onların hatalarını da görmezden gelmek zorunda kaldı. Bu yemini nedeniyle oğlu Hâdî'yi halkına eşit davranması yönünde uyardı. Hata yapan kendi akrabası olsa dahi affetmemesi gerektiğini söyledi. Mehdî, Yâ'kub b. Fazl'ı zındıklıkla suçlamış ancak yeminden dolayı onu öldürtmeyip zindana atılmasını emretmişti. Hâdî halifelik makamına gelir gelmez ilk iş olarak babasının kendisine verdiği görevi anımsadı ve Yâ'kub'u hapiste boğdurttu.[247] Bu eylemiyle de babası gibi bir halife olmayacağının ilk mesajını vermiş oldu.[248]

Mehdî dönemi bütün muhalif gruplar için bir barış ortamı oldu. Bu nedenle onun döneminde ciddi sayılabilecek bir isyan hareketleri olmadı. Hâdî, babasının yakın ilişki kurduğu Hicaz halkına karşı mesafeli bir yaklaşım içinde olup onlardan gelebilecek tehlikeye karşı savunma halindeydi. Atamış olduğu valileri bu konuda uyardı. Zaten valiler de Ehl-i Beyt ve Şiî taraftarına baskı yapmaktaydı. Daha sonra isyanlar başlığı altında anlatılacak olan Hüseyin b. Ali isyanının da ana çıkış nedeni bu kesime yapılan baskı ve işkencelerdir. Özellikle bu isyan girişiminden sonra Hicaz, Kufe ve Basra şehirlerindeki Şiî taraftarlarına baskı daha da arttı.[249]

Hâdî ülke genelinde zındıklara karşı da topyekûn bir mücadele başlattı. Akrabası dahi olsa zındık olarak suçlanan kişiyi affetmiyordu. Özellikle babası bu konuda onu uyarmış ve zındıklara acımamasını vasiyet etmişti.

Emevi ailesinden gelen kişilerle ilişkisi hakkında tarihi kaynaklarda herhangi bir malumata rastlanılmamıştır. Emevi hanedanlığının soyundan gelen Dıhye b. Asbağ isyanı ancak onun döneminde bastırılabildi. Bu göz önünde bulundurulduğunda Hâdî'nin kuşkucu kişiliğinin de etkisiyle bu kesim valiler tarafından özellikle göz hapsinde tutulmuş olmalıdır.[250]

---

[247] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/190-191.
[248] Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 96.
[249] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî,* 75.
[250] Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî,* 350.

3.4. DIŞ SİYASETİ

Mehdî iç siyasetinde istikrarlı bir dönem oluşturmayı başardı ve Bizans, Endülüs, Horasan ve Hint bölgelerinde etkin mücadeleler verdi.[251] Bizans sınır bölgelerindeki şehirlerin surları tamir ettirdi. Ayrıca bu bölgeye yeni kaleler yaptırdı. Özellikle Adana, Tarsus ve Malatya bölgelerindeki kaleler güçlendirildi. Bizans sınırındaki üs bölgeleri ve oralardaki asker sayısı çoğaltıldı. Aynı zamanda sınır bölgelerindeki Müslüman halkın nüfusunu artırmak için Abbâsî devleti içindeki farklı Müslüman şehirlerinden aileler bölgeye göç ettirildi.[252]

Mehdî veliaht olarak bıraktığı Hâdî'yi askeri anlamda yetiştirmek için ona özellikle küçük yaştan itibaren önemli görevler verdi. Bu onun askeri alanda iyi yetişmesine katkı sağladı.

Hâdî dönemi kısa sürdüğü için dış siyasette çok fazla bir olay yaşanmadı. Bizans üzerine tek bir sefer düzenlendi. Sınırı olan diğer ülkelere ise herhangi bir sefer veya saldırı olup olmadığı hakkında klasik dönem İslam tarih kaynaklarında bir bilgiye rastlanılmamıştır.[253] 169/785 yılında Bizans birlikleri Abbâsî devletinde halifelik krizi sebebiyle oluşan durumdan faydalanıp Abbâsîlerin güney sınır şehirlerine saldırılar düzenlemeye başladılar. Özellikle saldırıların yoğunlaştığı bölgeler Adana, Antep ve Hades[254]şehirleri olmuştur. 169/785 yılında Bizans birliklerinin Hades şehrine saldırmasının nedenlerinden birisi de bölgede yapılan imar çalışmalarından rahatsız olmalarıdır. 162/779 yılında Mehdî döneminde bölgeye yaz seferleri için gönderilen Hasan b. Kahtâbe Hades ve Tarsus şehirlerinin harabe halini halifeye anlatmış ve ona şehirlerin yeniden imar edilmesini tavsiye etmişti. Mehdî, Hasan'ın tavsiyesi ile buraların yeniden imarına karar verdi. Şehirler ve surlar yeniden imar edilip sehirde köklü bir değişim yaşandı.[255] 168/784 yılında ise Ali b. Süleyman tarafından tekrardan tamir edilmiştir.[256] Bu durumu Bizans şehirleri için tehdit olarak gören Bizans kralı ülkesinin etrafındaki güçlü Abbâsî şehirlerinden kurtulmak istiyordu. Aynı zamanda Abbâsî devletindeki halife

[251] Nahide Bozkurt, *Abbasîler (750-1258).* (Ankara: İsam Yayınları, 2017), 128; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi, 4*/118-119.
[252] Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-Büldân, nşr: Dr. Şûkî Ebû Halîl*, 233-234.
[253] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 233.
[254] Hades: Malatya, Sümeysat ve Maraş arasında bir bölgede bulunan Bizans sınırında müstahkem bir kaledir.(Bağdâdî, *Mu'cemu'l Büldan*, 2/218.)
[255] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/143; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/242-243.
[256] Hayyat, Ebû Amrb. Halife el-Usfûrî, *Târîhü'l Halife Hayyat. Thk. Mustafa Fevaz*, 357.

değişimi ve Hades surlarındaki taşkınlar ve sellerle oluşan tahribat Bizans devletini cesaretlendirdi.[257]

Şehrin Abbâsî devleti için Bizans'a karşı stratejik bir konumu vardı. Mehdî, 167/783 yılında Hârûn'u Bizans seferine göndermek için bu bölgeye geldiğinde bazı şehirlerin surlarındaki ciddi tahribatı gördü ve tamir edilmesi için talimatı verdi.[258] Hârûn Bizans seferi dönüşü esnasında bu şehirlerin surlarının tamiriyle bizâtihî ilgilendi. Ayrıca Tarsus'da bulunan askeri birliğin güçlendirilmesine de katkı sağladı. 169/785 yılında ağır kış şartları, sel ve taşkınlar nedeniyle Hades surları ciddi hasar gördü. Bu durum şehri savunmasız hale getirdi.[259] Bağdat'ta askerlerin devlete karşı isyan girişimleri bu şehirlerde de etkisini hissettirdi ve bir grup asker valinin emirlerine itaat etmemeye başladı. Bu durumlardan cesaretlenen Bizans ordusu 169/785 yılında Hades'a saldırdı. Ordunun sayısı hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Saldırı karşısında şehir halkı ve askerler ciddi bir mukavemet gösteremedi. Hades valisi şehrin düşeceğini anlayınca bir grup halk ve askerle birlikte gizlice şehirden ayrıldı. Bizans birlikleri kısa süre içinde şehri ele geçirdi. Halkın birçoğunu öldürüp evlerini yağmaladı ve bazılarını da esir aldılar.[260] Bu olay Abbâsî şehirlerinde ciddi bir yankı uyandırdı. Özellikle Hâdî'nin tahta yeni geçtiği bir dönemde yaşanan bu başarısızlık halkın ona bakışını olumsuz anlamda etkiledi.[261]

Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân* adlı eserinde, Bizans ordusunun bu katliamından hemen sonra Hâdî'nin hem şehri geri almak hem de sınır bölgelerindeki Bizans gücünü kırmak için üç önemli komutanını bölgeye güçlü bir ordu ile göndermek için hazırlık yaptığından bahsetmektedir. Ordunun başında göndermeyi düşündüğü komutanlar Müseyyeb b. Zübeyr, Ravh b. Hâtim ve Hamza b. Mâlik'tir. Ancak Hâdî bu planını hayata geçiremeden öldü. Şehrin ise ancak Hârûn döneminde tekrar Müslümanların elini geçtiği zikredilmektedir.[262] Bu seferle ilgili rivayet sadece Belâzürî'de geçtiği için başka bir kaynaktan teyit edilememiştir. Hârûn'un halifeliğe geldiği yılın ilk dönemlerinde büyük bir ordu ile sefer düzenlediği bilinmektedir. Bu durum göz önünde bulundurulduğunda

[257] Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsi-Bizans Mücadelesi*, 189.
[258] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/269; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/203; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/554.
[259] Hayyat, *Târîhü'l Halife Hayyat,* 357-358.
[260] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/269; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/203-204.
[261] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 243-244.
[262] Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân,* 274-275.

hazırlığın Hâdî dönemin de başlamış olması ihtimali yüksektir. Çünkü Hârûn'un kısa sürede böylesi bir orduyu hazırlaması mümkün değildi.[263]

Mehdî döneminde nerdeyse her yıl yapılan yaz seferleri Hâdî döneminde sadece bir defa yapıldı. Hâdî 169/785 yılında hem Hades şehrine yapılan saldırının intikamını almak hem de sınır güvenliğini tekrardan sağlamak için Me'yûf b. Yahya[264] komutasında güçlü bir orduyu Bizans sınırlarına gönderdi. Me'yuf, Derbü'r-rahîb denilen bölgeden Bizans topraklarına girdi ve Bizans ordusunu sınır bölgesinden Üşne[265] şehrine kadar püskürtmeyi başardı.[266] Bu sefer esnasında Abbâsî ve Bizans ordusu arasında çıkan çatışmada birçok Bizans askeri öldürüldü veya esir alındı.[267] Bu seferin Anadolu'da nereye kadar ilerlediği konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır.

3.5. DÖNEMİNDE ÇIKAN İSYANLAR

3.5.1. Hamza b. Mâlik el-Huzâî Ayaklanması (169/785)

Abbâsî devletinin kuruluş döneminde Cezîre bölgesi haricilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerin başında gelmekteydi. Bu isyan 169/785 yılında Beni Huzaa kabilesinden harici lider Hamza b. Mâlik el-Huzâî'nin Musul'da çıkardığı bir isyandır. Mehdî'nin öldüğü tarihlerde Hamza, Musul ve Cezîre bölgesinde Abbâsî devletinin bölgeye olan ilgisizliğinden bahsederek kendisine taraftar toplamaya başladı.[268]

169/785 yılında Hâdî halifelik makamına geldi. Bu esnada Cezîre bölgesinin valisi ise Mansûr b. Ziyad'dı. Hamza, Musul ve çevresindeki şehirlerden topladığı taraftarlarıyla birlikte Musul'u ele geçirmek için harekete geçti. Hâdî bu olayı haber alır almaz Cezîre valisinden Hamza'yı ve isyancıları şehre ulaşmadan durdurmasını ve isyan hareketini başlamadan bitirmesini emretti. Mansûr'un Cezîre'den gönderdiği Abbâsî ordusu ile Hamza'nın askerleri Musul yakınlarında Bâarbaya denilen yerde karşı karşıya geldi.[269] İki

---

[263] Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsi-Bizans Mücadelesi*, 189-190.

[264] İbn Haldûn, bu komutanın isminin Me'yub b. Yahya olduğunu zikretmektedir.(İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn. Nşr. Ebû Suheyb el-Keremî* (Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, t.y.), 3/718.); Hayyat ise bu ismin Mûsâ b. Yahya olduğundan bahsetmektedir. (Hayyât, *Târîhü'l Halife Hayyat*, 363)

[265] Bu şehrin neresi olduğu konusunda kaynaklarda bir rivayete rastlanılmamıştır. Ancak bu kelimeye yakın Oşni ismiyle anılan Anadolu'da bazı kalelerden bahsedilmektedir. –Ayrıca bkz. (Yılmaz, *Anadolu'da Abbâsi-Bizans Mücadelesi*, 188-189.)

[266] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/203-204; Hayyât, *Târîhü'l Halife Hayyat*, 363.

[267] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/265.

[268] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/268; Bozkurt, "Hâdî-İlelhak", 15/16.

[269] İbnü'l Esîr(ö. 630/1233), Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. İzzüddîn, *el-Kâmil fî't-târîh. thk: Muhammed Yusuf er-Rekâk*, 5/269.

ordu arasında çıkan savaştan Hamza galibiyetle ayrıldı. Abbâsî ordusu dağıtıldı ve ordusu komutanı Hamza b. İbrahim birçok askeriyle birlikte öldürüldü.[270] Ordunun ganimetlerine isyancılar tarafından el konuldu.[271] Abbâsî ordusunun Hamza'nın askerleri karşısında başarısız olmasının ana nedeni Cezire valisinin isyan hareketini küçümsemesiydi. Bu nedenle askerlerin başında kendisi dahi savaşa katılmadı. Ancak bölge halkının isyan hareketini desteklediği gerçeğini unutmuştu.

Hamza b. Mâlik Abbâsî ordusu karşısında aldığı galibiyetten sonra bölgede daha da güçlendi. Devlete karşı ekonomik sebeplerden dolayı tepkili olan Musul halkı harici lider etrafında toplanmaya başladı.[272] Ancak Musul halkı içinden devlet yanlısı iki kişi önce Hamza'ya yakınlaştılar daha sonra da onu kendi evinde öldürdüler. Böylece Musul bölgesinde başlamış olan harici isyanı liderinin öldürülmesi ile kendiliğinden sonlanmış oldu.[273]

3.5.2. Dıhye b. Mus'ab İsyanı (165-169/781-785)

Mehdî döneminde 167/783 yılında Dıhye b. Mus'ab b. Asbağ b. Abdülaziz b. Mervan tarafından Mısır'da başlatılan bir isyandır. Dıhye Emevi hanedanının son halifesi olan Mervan b. Muhammed'in soyundan gelmektedir. O, önceleri Şam'da yaşamaktaydı. Mehdî döneminde devlet görevlisi[274] olarak Mısır'a geldi. Yukarı Mısır bölgesinde Abbâsî devletine muhalif olan kesimleri kendi yanında toplayıp devlete karşı isyan etti. O, Mısır'da ciddi sayıda destekçi bulmayı başardı.[275] Kindî, Dıhye'nin isyanını sadece kötü giden durumdan rahatsızlığını Bağdat'a duyurmak için başlatmadığını halka yaptığı konuşmalarda kendisinin halife olduğunu belirttiğini ifade etmektedir.[276]

Dıhye'nin isyan için hazırlık yaptığı bilgisi Mısır valisi İbrahim b. Salih'e geldi. Özellikle o, Fustat ve çevresinde hutbeler okutup halkı devlete karşı isyana çağırmaktaydı. Ancak İbrahim Mısır'da bürokratik bir mücadele içinde olduğundan isyan girişimini

---

[270] Ezdî, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs, *Târîhü'l-Mavsıl. Nşr. Ahmed Abdullah Mahmûd*, 257.
[271] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/268-269; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 15.
[272] Hayrüddin Ziriklî, *el-A'lam Kamûs ve Teracîm* (Beyrut: Darü'l-İlm lil-Malayin, 1995), 2/280; Güzel, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, 214.
[273] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/269; İbrahim Konak, "Abbasiler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları", *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4 (2018), 23-24.
[274] Dıhye, Mısırda Abbasi devletinin zekât âmili olarak bulunmaktaydı.(İbn Hazm,(ö.456/1064) Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd Endelûs, *Cemheratül Ensâbül Arab Nşr. Abdüsselam Muhammed Hârun* (Kahire: Darul Muarif), 105.)
[275] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 15; Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*, 5/141.
[276] Kindî, (ö.350/761) Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât* (Beyrut, 1908), 128.

önemsiz bir konu gibi görüp ilgilenmedi.[277] Mısır valisi İbrahim'in isyan hareketine karşı takındığı tavır halifenin kulağına gitti. Mehdî, valinin bu tavırdan dolayı onu görevinden azledip yerine ise 166/782 yılında Mûsa b. Mus'ab b. Hasamî'yi getirdi.[278]

Mûsâ, Mısır valiliği yaptığı süre boyunca halka karşı katı kurallar uyguladı ve vergilerin alınması konusunda onlara ağır yaptırımlar getirdi. Ayrıca Mısır'daki bütün vergileri iki katına çıkardı. Halk Mûsa'ya karşı çok kızgındı. Bu durumda Dıhye'nin işine yarıyordu. Çünkü Abbâsî devletine küsen kesimler isyancı gruba katılıyordu. Mûsa çoğunluğu Mısır halkından oluşan bir ordu hazırlayıp 168/784 yılında yukarı Mısır bölgesinde Dıhye'nin ordusuyla karşı karşıya geldi. İki grubun arasında çıkan savaşı isyancılar kazandı. Üstelik Mûsa isyancılara kendi askerleri tarafından teslim edilip öldürüldü.[279]

168/784 yılında Mûsa'nın öldürülmesinden dolayı halife Mehdî Mısır valiliğine Üsâme b. Amr el-Muâfirî'yi getirdi. Üsâme isyancılarla savaşması için kardeşi Bekr b. Amr komutasında bir orduyu yukarı Mısır bölgesine gönderdi. İki ordu Fustat yakınlarında savaştı.[280] Ancak Bekr isyancılar tarafından öldürülüp Abbâsî ordusu kısa sürede dağıtıldı.[281]

Bu olay üzerine halife Mehdî Mısır valisi Üsâme'yi 169/785 yılında görevinden azledip onun yerine Fazl b. Sâlih b. Ali'yi getirdi. Fazl göreve gelir gelmez ilk iş olarak isyanı sonlandırmanın yollarını aramaya başladı. Güçlü bir ordu hazırlamak için Şam, Ürdün ve Filistin bölgelerinin valilerinden asker talep etti. Vali, Mısır'da isyanın bastırılamamasının en önemli nedeninin Abbâsî ordusunun bu bölgenin halkından oluşturulmasından kaynaklandığını düşünmekteydi. Halk isyana karşı savaşmakta isteksiz davranıyordu. Bu duruma, bölgeye gelen valilerin halka uyguladıkları baskı da eklenince çoğu zaman valilerin ölümleri ile bu isyanı bitirme girişimi sona eriyordu. Fazl, bu sebepleri göz önünde bulundurup ordusunu Mısır dışından oluşturma kararı aldı.[282]

169/785 yılında Mısır'da tüm bunlar yaşanırken Bağdat'ta halife Mehdî öldü ve yerine ise Mûsa el-Hâdî halife oldu. Hâdî, Mısır valisi Fazl'ı görevinde bırakıp isyanla

---

[277] Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, 123.
[278] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/166; Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, 124; Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*, 5/133.
[279] Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, 125-126; Güzel, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, 217.
[280] Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, 128-129.
[281] Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak", 15/17.
[282] Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, 129.

ilgilenmesini istedi. Fazl, ordusu ile birlikte Fustat yakınlarında[283] Dıhye'nin ordusuyla karşı karşıya geldi. O, çıkan çatışmada isyancı ordusunu kısa sürede dağıtmayı başardı.[284] Dıhye şavaş meydanından kaçarak yakınlardaki bir çömlek fırınına saklandı. Yakalanarak Fustat'a getirildi ve valiye teslim edildi. O, idam edildi ve başı halifeye gönderildi.[285] Bu savaş esnasında Dıhye ve yüzlerce isyancı askeri öldürüldü. Böylece Mehdî döneminde çıkan isyan beş yıl sonra 169/785 yılında Hâdî'nin döneminde bastırılmış oldu. Mısır valisi Fazl b. Sâlih, Hârûn döneminde azledilip yerine Ali b. Süleyman getirildi. Fazl ise Bağdat'a getirtilip idam edildi.[286] Özellikle Fazl'ın Hâdî döneminde Kuzey Afrika'da Hârûn'u destekleyen komutan ve valilere karşı düşmanca tavır takınması idam edilmesinin gerekçesini oluşturmuştur. [287]

Dıhye b. Mus'ab isyanı Abbâsî devletindeki en önemli isyanlardan birisidir ve uzun süre bastırılamamıştır. Bu durumunda bazı nedenleri bulunmaktadır. Öncelikli sebep Mısır valisi olan kişilerin merkeze uzaklığı fırsat bilip halkın sırtına ağır vergiler yüklemeleri ve karşı çıkanlara sert yaptırımlar uygulamalarıdır. Valilerin mali politikaları halkı sıkıntıya sokuyordu. Halife Mehdî'nin dönemi boyunca Mısır sorun olarak kaldı. Mısır'ın neredeyse birçok bölgesi Abbâsî yönetiminden çıkmış ve isyancılar tarafından yönetilmeye başlamıştı. Bir diğer neden ise bölgedeki haricilerin de isyanda Dıhye'yi desteklemesidir. Bu durumda valilerinin elini zorlaştırmaktadır.[288]

3.5.3. Hüseyin b. Ali İsyanı (169-170/785-786)

3.5.3.1. Hâdî Dönemine Kadar Abbâsî Devletinin Ehl-i Beyt ve Şia Politikası

Emevi devletine karşı Ehl-i Beyt'in yürüttüğü mücadeleyi Abbasoğulları ilk başlarda yeteri kadar sahiplenmediler. Ancak dâvetin güçlenmesiyle birlikte Abbasoğulları da desteklerini artırdılar.[289] Emevi devletinin yıkılış sürecinde onlarla ortak hareket ettiler. Abbâsî devletinin kuruluş sürecinde halife es-Seffah Ehl-i Beyt'e karşı ılımlı bir politika uyguladı. İlk hutbesinde dahi iktidara tek başlarına gelmediklerini onların yardımı ile geldiklerini ifade etti. Özellikle es-Seffah'ın devletin kuruluş hutbesinde konuşması

[283] Ya'kubî, iki ordunun şavaştığı yerin *"Buveyt Çölü"* olarak bilinen yer olduğunu ifade etmektedir. Bkz. (Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî*, 350.)
[284] Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, 131.
[285] Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî*, 350.
[286] Kindî, *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Kudât*, 131; Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*, 5/141.
[287] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 16.
[288] Güzel, *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*, 218.
[289] Cem Zorlu, "Abbâsi Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler", *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 1/1 (2001), 121.

esnasında Kerbelâ olayının ve Ehl-i Beyt'e uygulanan şiddetin intikamını aldıklarını vurgulaması önemliydi. Onun bu ılımlı yaklaşımı sayesinde döneminde ciddi bir Şiî isyanı çıkmadı. Ayrıca onlar Kûfe şehrinin yanında Medine'de de güçlenmeye başladılar. [290]

Mansûr döneminde Ehl-i Beyt ve Şiîler iktidardan tamamen uzaklaştırıldı. Mansûr herhangi bir isyan girişimleri olmamasına rağmen onları Abbâsî devleti için potansiyel bir tehlike olarak gördüğü için sindirme politikasına girişti ve sert bir politika uyguladı. Bu durum onların devlete muhalif olmalarına sebep oldu. Mansûr uygulamış olduğu bu siyaset ile onları iktidar heveslerinden vazgeçirmek istemişti. Ancak bu durum onların daha güçlü bir şekilde devlete muhalefet etmelerine neden oldu.[291] Dayanma güçleri kalmayan Ehl-i Beyt ve Şiîler Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye liderliğinde Abbâsî devletine karşı isyan etti. Mansûr isyanı bastırmayı başardıktan sonra onlara karşı devlet eli ile yürüttüğü baskı politikasını daha da şiddetlendirdi.[292] Ancak Mehdî'nin hilafete gelmesiyle birlikte tekrar huzur ortamına kavuştular. Mehdî, babası Mansûr tarafından hapsedilen Şiîlerden birçok kişiyi serbest bıraktı. Halife, müsadere edilen mallarını onlara iade edip hazineden aldıkları yardımları daha da artırarak tekrardan onların güvenlerini kazanmaya çalıştı. Mehdî'nin oluşturduğu bu huzur ortamı halifeliği süresince devam etti.[293] Özellikle Mehdî'nin hilafete gelirken Hâşimoğullarından hiç kimseyi öldürmeyeceğine dair yemin etmesi bu politikasının önemli bir gerekçesidir.[294] Ehl-i Beyt'e karşı bu yaklaşımı meyvesini verdi ve halifeliği boyunca hiçbir Şiî kaynaklı isyan olmadı. Mehdî'nin ölümüyle birlikte bu huzur ortamı tekrardan bozuldu.[295]

3.5.3.2. Hüseyin b. Ali'nin Kişiliği

Hüseyin b. Ali b. Hasan b. Hasan b. Hasan b. Ali b. Ebî Talib anne ve baba tarafından Ehl-i Beyt'ten Hz Hasan'ın soyundan gelmektedir.[296] Doğumu hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak es-Seffah döneminde dünyaya geldiği düşünülmektedir. Annesi ve babası Hz. Muhammed (sav.)'in torunudur. Babası Ali b. Hasan annesi ise Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin kız kardeşi Zeynep bint

[290] Mehmet Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları* (Konya: Çizgi Kitapevi, 2017), 29-30.
[291] Bahriye Üçok, *İslam Tarihi Emeviler-Abbasîler* (Ankara: Sevinç Matbası, 1979), 96-97.
[292] Zorlu, "Abbâsi Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler", 211-213.
[293] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 10.
[294] Taberî *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/190-191; Hâlid İzâm, *Mevsûatü'l Târîhu'l İslâmî Asru'l Abbâsî* (Beyrut: Dâru Esâme, 2009), 90.
[295] Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, 4/122-123.
[296] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/265.

Abdullah'tır.[297] Hüseyin b. Ali yaşantısı boyunca Kur'an-ı Kerim'e ve Hz. Muhammed (sav.)'in sünnetine uygun yaşamıştı. Haksızlık ve zulme karşı daima mücadele etmişti. Medine'de isyan başladığında taşkınlık yapmaya çalışan isyancı grubu mazluma dokunmamaları konusunda uyarmıştı.[298]

Mehdî ile Hüseyin b. Ali'nin aralarının iyi olduğu bilinmektedir. Hüseyin sık sık saraya gider ve halifenin sohbetinde bulunurdu. Halife ona hürmet eder ve hediyeler verirdi. O, halk arasında cömertliğiyle tanınan biridir. Taberî'de geçen bir rivayete göre, Hüseyin b. Ali, Mehdî'nin bir sohbetinde bulunmuştu. Sohbetin sonunda halife ondan çok memnun kalmış ve vezirine Hüseyin'e 40 bin dinar vermesini emretmişti. Hüseyin kendisine verilen bu paraların belli bir kısmını Kûfe'de diğer kalan kısmını da Bağdat'ta halka dağıtmıştı. Evine döndüğünde üzerinde elbisesinden başka malı kalmadığı aktarılmaktadır. Hâdî döneminde yaşanan olaylara kadar herhangi bir isyan girişiminden de kaynaklarda bahsedilmemektedir.[299]

3.5.3.3. İsyanının Sebepleri

Hâdî hilafete geldikten sonra iktidarına muhalif gördüğü birçok kesimle mücadeleye girişti. Ehl-i Beyt ve Şiîlerle Mehdî'nin oluşturduğu barış ortamını sürdürmeyip Mansûr gibi onların üzerine giderek sindirmek istedi.[300] Halifeyle ilk karşı karşıya geldikleri konu Mehdî'nin ölümünden sonra dul kalan eşi Rukiyye ile Ehl-i Beyt'ten Ali b. Hüseyin b. Zeynelâbidin'in evliliğidir. Hâdî bu evliliği onaylamayıp Ali b. Hüseyin'den üvey annesini boşamasını istedi. Ancak Ali onun bu isteğini geri çevirdi. Bu duruma kızan halife, Ali'nin 500 değnek cezasına çarptırılmasına karar verdi. Cezanın uygulandığı esnasında Ali'nin ölmesi Ehl-i Beyt'i halifeye karşı kinlendirdi.[301]

Bu olay üzerinden birkaç gün geçmemişti ki Medine valisi İshak b. Îsâ yeni halifeye hem taziyesini sunmak hem de onu tebrik etmek için Bağdat'a gitti. İshak'ın Bağdat'a gitmesindeki sebep sadece bunlar değildi. Yeni halifenin Şiî politikası onu tedirgin etmekteydi. Çünkü Mansûr döneminde bu gruplara uygulanan baskı Hicaz

---

[297] Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn, Thk. Ahmed Sakkâr* (Beyrut: Müessesetü'l-Â'lemü lilmatbûât, 2006), 363-364.

[298] İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem, nşr. Muhammed Abdülkâdir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 8/305-306; Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, 4/122; Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hüseyin b. Ali, SâhibüFah" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 1998), 18/525.

[299] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/200.

[300] İzâm, *Mevsûatü'l Târîhu'l İslâmî Asru'l Abbâsî*, 90.

[301] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/219.

bölgesinde uzunca bir süre devam eden Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye isyanına sebep olmuştu. Aynı durumun tekrar yaşanması ihtimali onu korkutuyordu. Çünkü Ehl-i Beyt'in yeni lideri Hüseyin b. Ali Medine'de yaşamaktaydı. Ayrıca İshak'ın edindiği bilgilere göre yeni bir isyan hareketinin merkezi Medine olarak düşünülmekteydi. Böyle bir ortamda vali olarak kalmak istemediği için Hâdî'den görevinden azlini istemeyi düşünmekteydi. Şehirden ayrılmadan önce yerine vekâlet etmesi için Ömer b. Abdülaziz el-Amrî'yi[302]bıraktı. Hâdî, ishak'ı görevinden alıp onun yerine vekâleten valilik yapan Ömer b. Abdülaziz'i Medine valiliğine atadı.[303] Yeni vali göreve gelir gelmez kendisine yapılan bir şikâyet üzerine Ehl-i Beyt'ten Muhammed en-Nefsu'z-Zekiyye'nin oğlu Ebû'z-Zift Hasan b. Muhammed b. Abdullah b. Hasan'ın evine baskın yaptırıp orada Hasan'la birlikte bulunan Müslim b. Cündeb el-Huzeylî'yi ve Ömer b. Sellam'ı içki sofrasında yakalatıp tutuklattı. Ömer bu kişileri önce dövdürttü ve daha sonra Medine şehri etrafında boyunlarına ip geçirtip dolaştırdı.[304] Ebu'l-Ferec el-İsfahânî bu rivayetin sonradan uydurulduğunu ifade etmektedir.[305] İbnü't-Tıktaka ise bunun Mehdî sonrası Ehl-i Beyt ile Abbâsî iktidarı arasındaki barış ortamının bitirilmesinin bahanesi olduğunu vurgulamaktadır.[306]

Bu olaylar üzerine Hüseyin b. Ali ve Ehl-i beyt'in ileri gelenleri Medine'de gizli bir toplantı yaptı. Toplantının ana gündemi Abbâsî iktidarının kendilerine yönelik başlattığı baskıdan nasıl kurtulacaklarıydı. Toplantı sonrası Hüseyin b. Ali'nin liderliğinde bir grup, vali Ömer b. Abdülaziz ile konuşmak ve tutukluların serbest bırakılmalarını sağlamak için onun yanına gitti.[307] Hüseyin, vali Ömer'le yaptığı görüşme esnasında ona: "Bu adamları dövdürtmüşsün, hâlbuki dövdürtmemen gerekirdi. Çünkü Iraklılar bunu içmekte bir behis görmezler. Sen neden onları Medine'nin etrafında böylece dolaştırıp teşhir ediyorsun"

[302] Bu kişi ikinci İslam halifesi Ömer b. Hattab'ın soyundan gelmektedir. Emevi halifesi Ömer b. Abdülaziz ile herhangi bir ilgisi bulunmamaktadır. Ayrıca bkz. (Mehmet Azimli, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet İdrîsîler", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 5/1 (Diyarbakır 2003), 2); Hârun er-Reşîd 170/786 yılında onu Medine valiliğinden azletmiş ve onu yerine tekrardan İshak b. İsa'yı getirmiştir. (Râzî, Ahmed b. Sehl, *Ahbâru'l-Fah, thk. Abdurragîb Muther Hacer* (Yemen: Merkezi Ehl-i Beyt li'd-Dirâseti'l İslâmî, 2000) 27.)

[303] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/192.

[304] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/192; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/265; İlhan Yakut, "İkinci Kerbela Faciası: Fah (Fakh) Vak'âsı (172/786)", *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Şubat 2017), 43-44; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fi Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 96.

[305] Ebu'l-Ferec el-İsfahânî, *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn, Thk. Ahmed Sakkâr*, 444-445.

[306] İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fi'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 190.

[307] İzâm, *Mevsûatü'l Târîhu'l İslâmî Asru'l Abbâsî*, 90. Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fi Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 96.

dedi.[308] Hüseyin'in konuşmalarında herhangi bir isyan mesajı geçmemektedir. Sadece akrabalarının hapisten kurtulması için vali ile uzlaşı yolu aramaktadır. Ancak Ömer kendisiyle görüşmek için gelen bu kişiler ile uzlaşmaya yanaşmadı. Üstelik tutuklulara şiddeti daha da artırdı.[309]

Mansûr'un en-Nefsu'z-Zekiyye isyanı ve akabindeki birçok Şiî kaynaklı isyanı bastırmak için uyguladığı politika nedeniyle Ehl-i Beyt'ten ve Şiîlerden birçok kişi Abbâsî topraklarını terk etmek zorunda kaldı. Onlar Hâdî dönemine kadar sükûnet içerisinde herhangi bir isyana kalkışmadan yaşadılar.[310]Hâdî, Şiî politikasında babası gibi düşünmeyip onları baskı altında tuttu. Bütün şehirlerde onlara karşı tâkibat başlattı.[311] Basit suçlar islemiş olsalar bile en ağır cezalara çarptırılıyorlardı. Bazen de halkın gözünde onları küçük düşürmek adına Hasan b. Muhammed'in başına geldiği gibi uygulamalar yapılmaktaydı. İçki içen bir Müslüman'a verilecek ceza İslam hukukunda belirlenmiştir. Ancak burada uygulanan ceza ülke geneli uygulama değildi. Aksine toplum içerisinde sindirilmek istenilen bir grubu hedef almaktadır.[312] Hâdî'den azlini isteyen Medine valisi İshak b. Îsâ'nin görevinden ayrılmak istemesinin sebebi de yaşanması muhtemel olaylar esnasında öyle bir makamda bulunmak istememesiydi.

3.5.3.4. İsyanın Başlangıç Sürecinde Medine'de Yaşananlar

Medine valisi Ömer b. Abdülaziz, Ehl-i Beyt'le alay edercesine her gün onları Mescid-i Nebevi'nin avlusunda toplatıyordu. Üstelik onların yoklamasını da kendi yanında bulunan bir köleye aldırıyordu.[313] Tutuklulara uygulanan şiddet şehir halkında büyük bir tepkiye dönüştü ve bu muamelenin bir an önce sonlandırılması için halk valilik sarayına doğru yürüyüşe geçti. Gösteriler ilk başlarda silahsız olarak başladı. Ömer, Hasan b. Muhammed ve beraberindekileri bir gün hapiste tuttuktan sonra Hüseyin b. Ali ve Yahya b. Abdullah'ın kefil olması ve her gün kendisine gözükmeleri şartıyla Hasan'ı diğer tutukluları serbest bıraktı. Olayların kontrol edilmez bir duruma gelmesi valiyi uzlaşmaya

[308] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/192; Yakut, "İkinci Kerbela Faciası: Fah (Fakh) Vak'âsı (172/786)", 44.
[309] Râzî, *Ahbâru'l-Fah*, 29-30.
[310] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 11.
[311] Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî*, 2/349.
[312] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 10.
[313] İsfahânî, *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn,* 374-375; Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları*, 55.

yöneltti.[314] Hüseyin b. Ali'nin Hasan ve diğer tutuklulara kefil olup onları hapisten kurtarması Şiiler ve Ehl-i Beyt nazarında prestijini artırmıştı.

Abbâsî valisine karşı oluşan bu tepkiler Hüseyin ve onu destekleyen Şii taraftarları isyanın başarılı olacağı konusunda ümitlendirdi. Ancak Medine halkının valiye tepkisinin nedeni Abbâsî devletinin idarecilerinin Ehl-i Beyt'e yaptıkları baskıdan dolayı değildi. Onlar bu baskıların sonucunda oluşabilecek yaptırımlardan korkuyorlardı. Yakın bir tarihte yaşanan en-Nefsu'z-Zekiyye isyanı nedeniyle Mansûr Hicaz halkına yapılan tahıl ve hazineden aldıkları maaş yardımını kesmişti. Onların asıl korkusu bu sürecin tekrar yaşanmasıydı.

Valinin Medine'deki Ehl-i Beyte yönelik yaptırdığı yoklamaya Hasan b. Muhammed birkaç gün katılmadı. Bunun üzerine vali ona kefil olan Hüseyin ve Yahya'yı çağırttı ve onlara; "Hasan b. Muhammed nerede?" diye sordu. Kendisine verdikleri sözü unutmamalarını hatırlattı. Eğer en kısa zamanda Hasan'ı bulmazlarsa kendilerini hapse atacağı konusunda onları tehdit etti. Yahya, Hasan'ın nerede olduğu konusunda bir bilgilerinin olmadığını ayrıca çarşamba günü yoklamada bulunmadığını ancak Perşembe günü hastalandığı haberini aldıklarını söyledi. Bugün ise yoklama olmayacağını düşündüklerini söyledi. Vali bu söz üzerine daha da hiddetlenince Yahya ona Hasan'ı kendisine teslim edinceye veya onun kapısını çalıncaya kadar uyumayacağına dair yemin etti. Oradan ayrıldıktan sonra Hüseyin, Yahya'ya neden böyle bir yemin ettiğini sordu.[315]

Hüseyin büyük olasılıkla Hasan'ın şehri terk ettiğini düşünmekteydi. Yahya'nın yapmış olduğu yemin nedeniyle valinin onlara baskı yapacağını düşünmekteydi. Yahya yeminini söyle açıkladı:"Allah'a yemin olsun ki onun (Ömer b. Abdülaziz'in) kapısını çalacağım ancak bunu kılıcımla yapacağım" dedi. Hüseyin; "Bu yaptığınla ashabımızla (Ehl-i Beyt ve Şiiler) onlar (Abbâsî hanedanlığı) arasındaki bağı bozuyorsun"[316] dedi. Aralarında geçen bu konuşmadan anlaşılıyor ki olaylar hakkında her ikisi de farklı şeyler düşünmektedir. Hüseyin, vali ile uzlaşmak maksatlı orada olmasına rağmen Yahya isyanı başlatmak istemektedir.

Yahya'nın isyanı erkene çekmek istemesi ileriki zamanlarda isyanın başarısızlığının ana nedenlerinden birisi olacaktır. Çünkü onun Medine de başlatılacak bir isyan

[314] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/193; İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed, *Târîhu İbn Haldûn. Nşr. Ebû Suheyb el-Keremî*, 3/718..
[315] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/193; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 5/265-266.
[316] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/193.

hareketinde burada bulunan halkın kendilerini destekleyeceklerini düşünmesi büyük bir hatadır. Medine halkı isyanı gereği kadar sahiplenmek şöyle dursun bazı yaptıklarından dolayı onların şehirden ayrılmaları için eylemler dahi yapmışlardı. Ayrıca Hüseyin b. Ali'nin isyan hareketinin liderliğine otururken bu isyanın toplumdan gereği kadar destek alıp almayacağını hesaplamadığı ortadaydı. Yakın bir tarihte başarısız Ehl-i Beyt isyanları ile aynı kaderi paylaşacağını kestirememiş olabilir.[317]

Ömer b. Abdülaziz'in olası Şii tehdidine yönelik şehirde tedbirler almaya başlaması Hüseyin b. Ali ve arkadaşlarını tedirgin etti. Çünkü vali muhtemelen onlardan birçok kişinin tutuklanmasını isteyecekti. Moscati, Hüseyin b. Ali isyanının önceden hazırlanmış bir isyan olduğunu ve isyanın fitilini erken ateşleyen yukarda bahsedilen olaylar olmasaydı zaten harekât merkezi Mekke olarak seçildiğini ifade ediyor. Özelikle hac ayında isyanın başlatılmasıyla birlikte farklı bölgelerdeki Şiilerin de desteğini almayı hedeflemişlerdir. Bu isyan hareketi için Medine'de bir toplantı yapıldığını belirtmiş ancak bunu hangi kaynaktan aldığını söylememiştir.[318] İsyanın Medine'de başlaması ile beraber isyancı grup öncelikle Medine'deki valilik sarayını basıp yağmaladılar. Ancak orada Ömer b. Abdülaziz'i bulamadılar.[319]

Vali, Medine'de yaşanan olayların kontrolünden çıkması nedeniyle şehirde gizlendi. Öyle ki valilik sarayı basılmasına rağmen ortaya çıkmadı. Saray isyancılar tarafından ele geçirildikten sonra onların bir sonraki hedefi beytülmâldi. Askerlerin ciddi bir mukâvemeti olmadan kısa bir süre içerisinde orayı da ele geçirdiler. Taberî de geçen rivayete göre, isyancılar beytülmâl baskınında 10.000[320] veya 70.000 dinar ele geçirdiler. Şehrin hazineden sorumlu memuru Hüseyin b. Ca'fer de alıkonuldu.[321] Olayların ilk başladığı esnada tarafsız kalan bazı kimseler de Hüseyin b. Ali'nin yanında isyanı katıldılar. Özellikle valilik ve hazine baskınıyla halkın gözünde isyanın başarılı olacağı ümidi arttı. Abbâsî yönetimi şehrin kontrolünü neredeyse tamamen kaybetti ve şehir kısa bir süre içinde isyancı birliklerinin eline geçti.[322]

Hüseyin b. Ali'nin isyancı sayısını artırmak adına yaptığı en önemli hamlelerden birisi de şehrin kontrolünü ele geçirdikten sonra hapishanedeki tutsakların serbest

[317] Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları*, 55-56.
[318] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 10.
[319] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/266; Yakut, "İkinci Kerbela Faciası: Fah (Fakh) Vak'âsı (172/786)", 43.
[320] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/266.
[321] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/194; İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn,* 3/718.
[322] Râzî, *Ahbâru'l-Fah,* 31-32.

bırakılmasıydı. İsyancılar onun bu hamlesi sayesinde ciddi bir güç kazanmışlardı. Zaten yakın zamanda Şiî ve Ehl-i beyt'ten çok sayıda kişi hapse atılmıştı. Hüseyin'in bir diğer hamlesi de köleliği kaldırdığını ilan edip kendi yanında savaşmak isteyen bütün kölelerin hür olduğunu ilan etmesiydi. Medine şehri Abbâsî devletindeki köle ticaretinin önemli bir kısmını oluşturmaktaydı. Bu durumdan dolayı şehirde ciddi sayıda köle bulunuyordu. Bu kişilerin Hüseyin'in yanında isyana katılmaları önemli bir katkı sağlayacaktı.[323] Ancak bu teklif şehrin zenginlerinin tepkisine neden oldu. Şehir için ciddi bir ticaret kaynağı olan bu kesimin kaybedilmesi endişesi şehir halkının isyancılara olan desteğini ciddi oranda etkiledi.[324]

Hüseyin'in şehrin kontrolünü ele geçirdikten sonra yapması gereken en önemli iş halkın biatını almak oldu. 13 zilkade 169/786 tarihinde Yahya b. Abdullah on kişilik bir grupla birlikte sabah ezanı vaktinde Mescid-i Nebevî'yi basıp oranın kontrolünü ele geçirdi. Yahya mescidin müezzinine ezan okuduğu esnada *"hayye alâ Hayri'l amel"* cümlesini de ekletti.[325]Aslında bu söylem Medine halkına isyana destek vermeleri için bir çağrı niteliğindeydi. Hüseyin b. Ali beyaz bir sarık takıp mescide geldi. Hüseyin ve isyana destek veren diğer kişiler beyaz sarık takmalarından dolayı *"mübeyyiza"* diye isimlendirilmişlerdir. Minbere çıkıp Medine halkına ilk hutbesinde şu sözlerle hitap etti: "Ey Medine halkı, ben Hz. Muhammed (sav.)'in torunuyum. Şu an burada yani onun hareminde sizi Allah'ın Kitab'ına ve Rasûlüllah'ın sünnetine razı olan Âl-i Muhammed (Ehl-i beyt)'e davet ediyorum. Eğer verdiğim sözü yerine getiremezsem bana olan biatınızı terk edin."[326]

Hüseyin kendisine slogan olarak *"razı olunmuş Muhammed'in Ehl-i beyti"* ifadesini belirledi ve böylece halktan biat almaya başladı. Ancak orada bulunan bazı kişiler Hüseyin'e biat etmeye yanaşmayıp arkalarını dönüp gittiler. İsyanın ilk çatlakları daha Medine'de kendisini göstermeye başladı. Bu konuda ona söz veren birçok kişi sırtını dönüp gitti. İmâmiyye Şia'sının yedinci imamı Mûsâ el-Kâzım (ö.183/799) ve birçok Şii taraftarı da onu desteklemediler.[327] Şii tarihçilerden Ebu'l-Ferec el-İsfahanî, Hüseyin b. Ali'nin bu biatının imamet ve hilafet maksatlı olmadığını sadece Hz. Muhammed (sav.)'in

[323] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/265.
[324] Azimli, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet İdrîsîler", 2.
[325] İzâm, *Mevsûatü'l Târîhu'l İslâmî Asru'l Abbâsî*, 90; Fığlalı, "Hüseyin b. Ali, SâhibüFah" 18/525.
[326] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/265; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/201; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî*. 96-97.
[327] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/193-194; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/553-554; Fığlalı, "Hüseyin b. Ali, SâhibüFah" 18/525.

sünnetine çağrı ve Ehl-i beyt'in rızasını almak maksadıyla olduğunu söylemektedir.[328] Taberî, Hüseyin'in Abbâsî halifelerinin geleneğini devam ettirerek *"el-Murtazâ*[329] *âli Muhammed"* sloganı ile kendi halifeliğine biat aldığını ifade etmektedir.[330] Hüseyin'in isyana davet çağrısı olan *"murtazâ"* kelimesinin Abbâsî ihtilalı esnasında kullanılan *"rızâ"* kelimesi yerine kullanılması dikkat çekicidir.[331]

İsyancılar Medine'nin neredeyse tamamını kontrol altına almışlardı. Bundan dolayı şehrin yakınlarındaki savâfîye diye adlandırılan bölgede konuşlandırılan Hâlid el-Berberî komutasındaki 200 kişilik birlik Halife Hâdî'nin emri ile isyanı sonlandırmak için şehre girdi. Birlikle beraber gelenlerden biriside vali Ömer b. Abdülaziz'di. O, şehirden kaçıp Abbâsî birliğine sığınmıştı.[332]

Hâlid, şehre girdikten sonra ilk olarak isyancılar tarafından karargâh gibi kullanılan Mescid-i Nebevî'yi geri almak için saldırdı. O, mescidin avlusunda Hüseyin b. Ali'ye söyle seslendi: "Ben Kennâs'ım,[333] senin canını almazsam Allah benim canımı alsın." Hâlid'in bu sözleri isyancı askerlerin moralini bozdu ve bazıları teslim olmak için dışarı çıktılar.[334] İsyancı grup içinde dağılmaların başlaması üzerine iki kardeş[335] İdris b. Abdullah ve Yahya b. Abdullah, Hâlid'e meydan okumak için karşısına çıktı. Her ikisi de aynı anda Hâlid'in üzerine hücum ettiler ve yüzüne vurdukları kılıç darbesiyle burnunu kestiler. Ardından da onun yere düşmesini fırsat bilip üzerine çullanıp onu öldürdüler. Hâlid'in öldürülmesi isyancıların moralini tekrardan düzeltti. İsyancılar, Abbâsî askerinin üzerine hücum ettikleri esnada Hüseyin b. Ali onlarla beraber gelen beytülmâldan sorumlu Hüseyin b. Ca'fer'i göstererek "şeyhe iyi davranın"[336]diye seslendi. İsyancı grup kısa sürede Abbâsî birliğini hezimete uğrattı. İki tarafın ilk günkü karşılaşmalarında isyancılar, Abbâsî askerinden içlerinde komutanları Hâlid el-Berberî'nin de bulunduğu birçoğunu öldürdüler.[337]

---

[328] İsfahânî, *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn,* 365-366.
[329] Razı olunan Muhammed (sav.)'ın Ehl-i Beyti.
[330] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/194.
[331] Uyar, Gülgün, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınları, 2018), 284-285.
[332] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/194.
[333] Tıknaz: Kısaboylu bir yiğit anlamına gelmektedir.
[334] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/194; Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 285.
[335] Babaları Ehl-i beytten Abdullah b. Hasan'dır.
[336] Ehlibeytten olmasından kaynaklı olarak akrabalığından dolayı böyle seslenmiş olmalıdır.
[337] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/194-195; İzâm, *Mevsûatü'l Târîhu'l İslâmî Asru'l Abbâsî*, 90.

O günkü çarpışmadan isyancı grup galip olarak ayrıldı. Ertesi gün Abbâsî askerleri ve komutanları siyah giyinmiş[338]bir şekilde Balât denilen mevkide[339]isyancılarla karşı karşıya geldiler. O gün öğlene kadar süren çarpışmalarda her iki taraf da üstünlük kuramadı. Ancak daha sonraki vakitlerde Mübarek et-Türkî'nin birliği ile beraber Muttalib kuyusunun yakınlarında olduğu haberi geldi. Bu durum isyancı grup içinde olumsuz anlamda bir hareketlenme başlattı. Abbâsî askerleri çarpışmayı bırakıp Mübarek et-Türkî'yi ikna etmek için birliğin olduğu yere gittiler.[340] Çünkü isyancı grubu dağıtmak için onun desteğine ihtiyaçları vardı. Mübarek, gelenlerin isteklerini kabul edip birliği ile beraber Seniyye denilen mevkîye geldi ve orada Medine valisi Ömer b. Abdülaziz'in evinde bir gün kaldı.[341] Ancak Mübarek, Ehl-i Beyt'e karşı savaşmak konusunda istekli değildi. Hüseyin b. Ali'ye şöyle bir haber gönderdi. "Sana zarar vermek bana güç gelir. Sana kötülük yapmaktansa yenildim derim. Senin saçından bir tel dahi koparamam."dedi.[342]Mübarek, anlaştıkları vakitte onlarla buluşmadı. Çarpışmalar esnasında askerlerinin başında yoktu. Tarihi kaynaklarda bu olay anlatılırken Mübarek et-Türkî'nin daha sonraki vakitte ne yaptığından bahsedilmemektedir. Muhtemelen böyle bir olayda yer almamak için şehirden gizlice ayrılıp gitti.[343] Kaynaklar onun Şiî sempatizânı bir komutan olduğundan bahsetmektedir.[344]

3.5.3.5. İsyancıların Medine'den Ayrılışı

Hüseyin b. Ali, Medine'nin kontrolünü ele geçirmesine rağmen burayı isyan için merkez ilan etmedi. Çünkü halktan burada yeteri kadar destek görmedi.[345] Öyle ki Ehl-i beyt'ten dâhi birçok kişi isyanı desteklemedi. Hüseyin, Medine'den ayrılmak için çarşıdan geçerken halka kendi yanlarında olup isyanı desteklemedikleri için şu sözlerle serzenişte bulundu: "Sizlerin arkasında durduğunuz şeylerde hayır yoktur." Halk ise cevaben:"Asıl senin yeltendiğin işte hayır yoktur" dedi. Hüseyin onlara: "Allah size hayır vermesin" dedi.

[338] Abbasi askerleri siyah giyindikleri için müsevvide olarak adlandırılmaktadırlar. (Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/195.)
[339] Medine de Mervan b. Hakem'in evi ile Zervâ vadisi arasındaki mevkîdir. (Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 286.)
[340] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/195-196.
[341] Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 286-287.
[342] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/201; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/266.
[343] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/195.
[344] Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*, 61.
[345] İzâm, *Mevsûatü'l Târîhu'l İslâmî Asru'l Abbâsî*, 90-91.

Çarşıdakiler Hüseyin'e söyle diyerek beddua ettiler: "Esas Allah sana hayır nasip etmesin ve geri döndürmesin."[346]

Medine halkı Hüseyin'e Mescid-i Nebeviyye'den dolayı tepkiliydi. Çünkü isyancılar Mescid'i karargâh olarak kullanmaktaydı. Abbâsî askerleri onlara saldırdıkları zaman oraya sığınıyorlar ve onların içeri girmelerine engel oluyorlardı. İsyan boyunca günlerini orada geçirdiler. Günlük bütün ihtiyaçlarını da mescidde görüyorlardı. Yedikleri şeylerin atıklarını oraya bıraktılar. Bundan dolayı Mescid kirletilmişti. İsyancılar Medine'de oldukları süreç içinde halkın mescide gelip ibadet yapmasını engel oldular.[347] İsyanın başlangıcı zamanlama olarak erken bir tarihe çekildi. Bu durumda mecburen Mescid'i bu ihtiyaçlar için kullanmış olmalıdırlar. Bu olağan dışı yaşananlar sonucunda Mescid-i Nebeviyye yakışmayan bir durum ortaya çıkmıştır.[348]

Hüseyin b. Ali kendisini destekleyenlerle birlikte isyanın başlamasından 11 gün sonra 9 Zilkâde[349]veya 27 Zilkâde[350] 170/786 tarihinde Mekke'ye gitmek üzere Medine'den ayrıldı. Başka bir rivayete göre ise 24 Zilkâde günü yola çıkmış ve yolda kendisine katılanlarla birlikte sayıları 300 kişiye ulaşmıştır.[351]

İsyancılar şehirden ayrıldıktan sonra müezzinler günler sonra tekrardan "hayye alâ Hayri'l amel" eklemesi olmaksızın ezan okudu. Ezanın normal okunduğunu işiten halk, isyancıların şehirden ayrıldığını anladı ve mescide akın etti. Aynı gün mescid baştan aşağı su ile yıkandı ve pisliklerinden arındırıldı.[352]

Medine halkının Hüseyin ve isyancılara tepki göstermelerinin tek gerekçesi mescidi kirletmeleri değildi. Mehdî'nin onlarla arasının iyi olması devlete karşı kalplerini ısındırmıştı. Zaten böyle bir ortamdan hemen sonra isyan hareketine destek vermeleri beklenilemezdi.

---

[346] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/267; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/195-196.
[347] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/553-554; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/196.
[348] Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 287.
[349] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/196.
[350] Abdürrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukeddimetü İbn Haldûn Thk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş* (Dımeşk: Dâru Yüarrib, 2004), 3/215.
[351] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/554; Fığlalı, "Hüseyin b. Ali, SâhibüFah", 18/525; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fi Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 97.
[352] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/555-556; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/267; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/195.

3.5.3.6. Kûfelilerden Beklenen Destek

Abbâsî devletine karşı çıkan isyanların başarısız olmasının nedenlerinin başında isyanın halk tabanında karşılık bulmamış olmasıydı. Hüseyin b. Ali, Abbâsî devletine karşı isyan hareketini hac mevsiminde Mekke'de başlatmayı planlamak için Medine'de Kûfe'den gelen Şiî bir grupla gizlice toplantı yaptı. Toplantıdan isyanın Mina'da başlatılması kararlaştırıldı ve Mekke'de bir ev hareket merkezi olarak seçildi.[353]

Önemli bir diğer problemde isyana dâhil edilmek istenen grupların isyana katılmamasıdır. Hüseyin b. Ali muhtemelen Medine halkına güvenmemiş olmalı ki isyanı Mekke'de başlatmak istedi. Desteğini umduğu Kûfeli Şiîlerle orada bir araya gelecekti. Hac mevsimi olmasından dolayı Kûfe'den büyük bir grubun Mekke'ye gitmesi kimsenin dikkatini çekmeyecekti. Şiî tarihçi Râzî'nin *Ahbâru'l Fah* adlı eserinde o yıl Abbâsî topraklarının her tarafından birçok Şiînin hac yapmak için Mekke'ye geldiği rivayet edilmektedir.[354]Bu rivayet isyanın Mekke'de başlatılmasının planlandığı bilgisini doğrulamaktadır.[355]

3.5.3.7. Fah Katliamı

Medine'de çıkan isyan Hâdî'ye haber verilince Hüseyin b. Ali ve isyancıların Mekke'ye ulaşmaması için halife önlem almayı gerekli gördü. Mekke'de hac mevsimi olmasından dolayı halifenin bazı komutanları da orada bulunuyordu. Hâdî, kâtibine mektup yazdırıp hızlı bir şekilde Mekke'ye gönderdi. Halifenin tedbiri gerekli görmesinin nedeni isyancıların Mekke'ye girmesi durumunda isyanın halk tabanına yayılacağı düşüncesiydi.[356] Medine'de yaşanılan gerginlik nedeniyle Müslümanlar o yıl hac için Mekke'ye gidip gitmemek konusunda ihtilafa düştüler. Ancak Kûfe ve Basra bölgesinden fazla sayıda kişi hacı olmak için geldi.[357] Hüseyin'i isyanın başarılı olacağı konusunda ümitlendiren durum da buydu. Muhtemelen o yıl hacı olmak için gelenlerin içerisinde Şiilerin oranın fazla olması Hâdî'ye haber verilmişti. Kendisine yakın komutanlardan birçoğunu Hac için Mekke'ye göndermesi bundan kaynaklı olmalıdır. 169/785 yılında Hac emîri olarak Süleyman b. Ca'fer[358] gitti.[359]

---

[353] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,*8/193-194; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/265; Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*, 61.
[354] Râzî, *Ahbâru'l-Fah,* 36.
[355] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/193.
[356] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 12.
[357] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/196.
[358] Mansur'un küçük oğlu ve Mûsâ el-Hâdî'nin amcasıdır.

Halifenin Mekke'ye gönderdiği talimatnâmede Mekke ve Tâif valisi Ahmed b. İsmail'i azledip onun yerine Süleyman b. Ca'fer el-Mansûr'u getirdiği yazıyordu.[360] Mekke'ye gelen isyancıları durduracak birliğin başına ise kendisine yakın komutanlardan Muhammed b. Süleyman b. Ali'yi getirdi. Ayrıca Abbas b. Muhammed ve Mûsâ b. Îsâ'da Muhammed'le beraber Hüseyin'i karşılamak için oluşturulan birlik içerisinde yer alıyordu.[361] Ezdî, Abbâsîler tarafından oluşturulan birlik içinde Mubârek et-Türkî'nin de bulunduğunu söylemektedir.[362] Haber Muhammed'e geldiğinde hac için ihrama girmişlerdi. Çünkü o gün terviye[363] günüydü. Muhammed ve diğer komutanlar ihramdan çıkıp askeri bir birlik oluşturdular. Taberî'nin rivayetine göre bu askeri yapı 90 tanesi atlı olmak üzere toplamda 200 kişilik bir birlikten oluşmaktaydı.[364] İncelenen diğer İslam tarihi kaynaklarında Abbâsî askerinin sayısı hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.[365]

Hüseyin'e Mekke'ye doğru geldiği esnada Muhammed b. Süleyman'ın birliği ile beraber kendisine doğru yaklaştığı haberi verildi. Ancak o, yanındakileri tehlikeye atmak pahasına da olsa geri dönmeyi düşünmedi ve onlara gerekirse savaşacaklarını açıkça söyledi. Gelen birliği atlattıktan sonra Mekke'ye girip oradaki hacılardan destek alacağını düşünmüş olmalıdır. Hâdî, Hüseyin ve yanındaki isyancıların Mekke'ye yaklaşmadan durdurulması için Muhammed'e kesin emir verdi.[366]

Muhammed birliği ile beraber Zû-Tuva denilen bölgeye karargâh kurdu ve geceyi orada geçirdi.[367] Diğer komutanlar da onunla burada birleşip güçlü bir ordu oluşturdular. 7 Zilhicce 169/785 Perşembe günü Muhammed, 20 kişilik bir atlı birlikle İsmail b. Ali'nin azatlısı Ebu Kâmil'i Hüseyin'in üzerine gönderdi. Onlar, isyancılarla Batnu Mer'de karşı karşıya geldiler. Abbâsî birliği isyancılara karşı galip gelse de sayıları az olduğu için geri çekilmek zorunda kaldı.[368]

---

[359] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/554.
[360] Ezdî, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs, *Târîhü'l-Mavsıl. Nşr. Ahmed Abdullah Mahmûd*, 258.
[361] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 5/265; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/196.
[362] Ezdî, *Târîhü'l-Mavsıl,* 258.
[363] Hacıların Hac görevini yerine getirmek için Mina'dan başladıkları güne verilen isimdir. Zilhicce ayının 8. günüdür. -(Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/196.)
[364] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/196.
[365] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/265.
[366] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/196; Râzî, *Ahbâru'l-Fah*, 37-38.
[367] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/265.
[368] Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 288.

8 Zilhicce 169/785 yılı Cuma günü Mekke yakınlarında günümüzde Şüheda diye anılan Fah[369]bölgesinde iki grup gün doğumuna yakın karşı karşıya geldiler.[370] Abbâsî ordusunun sol kanadını Abbas b. Muhammed ve Mûsâ b. Îsâ komuta ediyordu. Ordunun sağ kanadını ise Muhammed b. Süleyman, merkezini ise Muâz b. Müslim komuta etmekteydi. Taberî ve Yakubî'nin rivayetlerinde komutanların ordu düzenindeki dağılımları bu şekilde olup benzerlik göstermektedir.[371] Ancak Cehşiyârî'nin rivayetinde sol kanatta Mûsâ b. Îsâ ve Muhammed b. Süleyman, sağ kanatta Abbas b. Muhammed ve Süleyman Gâfikî'nin bulunduğu ifade edilmektedir.[372]

Muhammed b. Süleyman, isyancılarla karşılaştığında eman dilemelerine müsaade etmeden askerlerin saldırıya geçmelerini emretti. İlk saldırı Mûsâ b. Îsâ'nın olduğu kanattaki üç kişiden geldi. Ordunun sol kanadında bulunan Mûsâ geri çekilme taktiği yapıp isyancı grubu vadinin ortasına çekmeyi başardı. Böylece isyancılar Abbâsî askerleri tarafından ablukaya alındı. Daha sonra bütün kanatlardan saldırıya geçildi.[373] İsyancılardan birinin başı Muhammed b. Süleyman'a getirildi. Muhammed, askerleri isyancıları öldürmelerine teşvik için her baş getirene 500 dirhem verileceğini ilan etti.[374] Bu sözler üzerine vadideki neredeyse bütün isyancılar öldürüldü. Kalanlar ise Mekke'ye doğru kaçmaya başladılar. Henüz Hüseyin b. Ali'in âkıbeti hakkında bir bilgileri yoktu. Birbirlerine onun ne tarafa gittiğini sordukları bir esnada Horasanlı bir asker "Müjde, Müjde iste Hüseyin'in başı" diye seslendi. O, Hüseyin'in başına vura vura Muhammed b. Süleyman'a getirdi. Onun başında ve yüzünde derin kesik izleri bulunuyordu.[375] Hüseyin'in Mûsâ b. Îsâ tarafından öldürüldüğü de ifade edilmektedir.[376] Hüseyin'in öldürülmesiyle isyancılar dağılmaya başladılar. İsyancılar, Abbâsî askerlerinden kurtulmak için Mekke'ye doğru gelen hac kafilelerine karışmaya çalışıyorlardı.[377]

---

[369] Fah: Mekke yakınlarında bir vadinin ismidir. Fah denilen bölgenin Mekke'ye olan uzaklığı 6 mil mesafesindedir. Ayrıca bkz. (Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/266); Mekke ve Medine arasında bulunan Hz. Muhammed'in Mekke'yi fethetmek için geldiği esnada güzergâh olarak bu mevkiyi kullanmıştır. Medine'den hac yapmak için Mekke'ye gelen hacıların güzergâhında bulunan bir bölgenin ismidir. Ayrıca bkz. Yâkūt, *Mu'cemu'l Büldan*, 4/236.); Tâif ve Mekke Arasında bulunan bir yerin ismidir. (Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331), *El-Muhtasar fi Ahbâru'l Beşer Thk. Yahya Seyyid Hüseyin*, 2/11.)

[370] Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 97; Razûk, Muhammed, "İdrîs I" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2000), 21/480.

[371] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/197; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî,* 349.

[372] Cehşiyârî, *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb,* 208; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 12.

[373] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/197; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 13.

[374] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/197.

[375] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/197; Hayyat, *Târîhü'l Halife Hayyat,* 298.

[376] Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 288.

[377] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/272.

İsyancılar içerisinde mevâlî ve kölelerden birçok kişi bulunuyordu. Özellikle Medine'de kölelerin azat edileceğinin söylenmesiyle birçok köle isyana dâhil olmuştu. İsyanın sonlandırılmasından sonra vadide yüze yakın isyancı başı olduğu söylenmektedir. Bunlardan birisi de Hüseyin b. Ali'nin başıydı. Askerler tarafından yüzlercesi de esir alındı. Esir alınanlardan birisi Ebû'z-Zift Hasan b. Muhammed'di. O, Muhammed b. Süleyman'a götürülürken Mûsâ b. Îsâ arkasından yaklaşıp onu öldürdü. Hasan'ı öldürmesinden dolayı Muhammed ona çok kızdı.[378]

Abbâsî komutanları isyanı bastırdıktan sonra Mekke'ye farklı kapılardan girdiler. Bu esnada yanlarında esirler bulunmaktaydı. Bunlardan birisi de Hüseyin b. Ali'nin kız kardeşidir.[379] Esir edilenlerden Süleyman b. Abdullah b. Hasan ve Abdullah b. İshak Mekke'de idam edildi.[380] İbn Kesîr, bu isyanın 9 ay 20 gün sürdüğünü söylemektedir. Diğer incelenen kaynaklarda ise ne kadar sürdüğü hakkında bir bilgiye rastlanılmamıştır.[381]

Katledilen isyancıların cesetleri üç gün boyunca Fah vadisinde bekletildi. Hacıların cesetleri gömmesine dahi müsaade edilmedi ve yırtıcı hayvanlar tarafından parçalandı. İnsanların oraya girmesine izin verilmemesinin nedenlerinden birisi Mekke'deki Şiî hacıların buna tepki gösterip isyan etmelerini önlemek maksatlıdır. Yaşanan bu elim olay İslam tarihi kaynaklarına ikinci Kerbelâ olarak geçmiştir. Hüseyin b. Ali bu vadide katledildiği için *"Sahibu'l Fah"* unvanıyla anılmaktadır.[382] Şairlerde ondan Sahibu'l Fah diye bahsetmişlerdir.[383]

Taberî'nin rivayetinde, Muhammed b. Süleyman'ın Hüseyin'in başının kendisine getirildiğinde onu getiren Mûsâ b. Îsâ'ya çok kızdığını ifade etmektedir. Ancak bir önceki rivayetinde ise Muhammed'in isyancı öldürmeye teşvikinden bahsetmektedir.[384] Bu iki rivayet birbiriyle çelişmektedir.

Muhammed b. Süleyman, Mûsâ'yı Bağdat'a döner dönmez halifeye şikâyet etti. Halife bu olayı öğrendiğinde Mûsâ'ya çok kızdı ve bütün mallarına el koyarak onu tutuklattı. Mûsâ, onun dönemi boyunca hapiste kaldı.[385] Halifenin Mûsâ'ya kızmasının

[378] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/197.
[379] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/197.
[380] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/272.
[381] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/554.
[382] Bağdâdî, *Mu'cemu'l Büldan*, 4/237-238; Fığlalı, "Hüseyin b. Ali, Sâhibü'l Fah", 18/525.
[383] Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları*, 56-57.
[384] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/197.
[385] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/198.

sebebi bağlı olduğu komutanının emrine karşı gelmesi ve akabinde Hasan'ı öldürmesidir. Muhtemelen halife, Hasan'ı Bağdat'a getirtip yargılanmasını isteyecekti.[386]

Mekke'deki tutukluların başı kesilip halifeye gönderildi. Hâdî bunlar arasında Hüseyin b. Ali'nin başını gördüğün de üzüldü ve gözlerinden yaş döküldü.[387] Cesetleri getirenlere Hâdî kızarak söyle söyledi:"Vallahi tâğutlardan birinin başını getirir gibisiniz.[388] Hâlbuki bu Rasûlullah'ın torunudur. Bu yaptığınızdan dolayı size vereceğim en az ceza bahşişlerinizden sizi mahrum etmektir" diyerek onları getirenlere bir şey vermedi ve üstelik mallarına da el koydurdu.[389]

Hâdî, Hüseyin b. Ali'nin başını isyan edenlere yapılan uygulama gereği Bağdat'ta bir köprüye astırıp günlerce têşhir etti. Daha sonra başlarına gelebileceği göstermek için Hüseyin'in başını Horasan'a gönderdi.[390] İsyan esnasında Hüseyin b. Ali'ye destek veren Kûfe halkı da halifenin dikkatinden kaçmadı. Halife, Mihreveyh'i Kûfe'ye gönderdi ve eğer isyana yeltenirlerse âkıbetlerinin aynısı olacağı konusunda onları uyardı. Medine' de isyan patlak verdiğinde saklanan Ömer b. Abdülaziz, Hüseyin b. Ali'nin ölüm haberi kendisine ulaşır ulaşmaz ortaya çıktı ve şehirde kalan Ehl-i Beyt'e baskı yapmaya başladı. Öncelikle isyana katılanların evlerini tahrip etti ve mallarına el koydu. Bu işe de ilk olarak Hüseyin'in evini yakarak başladı.[391] Valinin bu yaptıklarından dolayı halife tarafından uyarılmış olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen bu durum halifeyi de memnun etmiştir.

3.5.3.8. İsyanın Başarısızlık Nedenleri

Hüseyin b. Ali isyanı Abbâsî devletinin kuruluşundan bu yana en-Nefsü'z-Zekiyye isyanından sonraki en büyük isyan hareketi olarak bilinmektedir. Ancak her iki isyanda başarısızlıkla sonuçlanmıştır. İsyanın hac mevsiminde Mina'dan başlatılmasının kararlaştırılmasına rağmen Medine'de Ehl-i beyte yönelik uygulanan şiddet gerekçesiyle Hüseyin b. Ali ve etrafına topladığı az sayıdaki kişilerle isyan hareketini başlattı. [392]

---

[386] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 12.
[387] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/272.
[388] Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb* adlı eserinde, tâğut kelimesi yerine *'Türk ve Deylemliler'* kelimeleri geçen başka bir rivayet daha aktarmaktadır – Ayrıca Bkz. (Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/272.)
[389] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/203; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 5/555.
[390] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/200; Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 291.
[391] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/200.
[392] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 13.

İsyanın başarısızlığının ana nedenlerinden birisi de hazırlık safhasının tamamlanmadan başlatılmasıydı. Abbâsî devletinin farklı bölgelerine isyan için davetçiler gönderilmemişti. Özellikle Kuzey Afrika ve Horasan bölgesi isyan için aranan desteği sağlayabilecek yerlerin başında gelmekteydi. Fakat Hüseyin b. Ali sadece Kûfe ve Hicaz bölgesinin desteği ile yetindi. Bu isyan da daha önceki Abbâsî devleti içerisinde çıkan isyanlar gibi kendi mecrası olan Şiî taraftarların isyanı olmaktan çıkıp diğer Müslüman kesimleri kapsayamadı. Bu nedenle isyanın ömrü kısa oldu.[393]

Yahya b. Abdullah ve Hüseyin b. Ali'nin Medine valisiyle görüşmeleri esnasında Yahya'nın valiye meydan okuması isyanın zamanını öne çekti. Hüseyin'in sözleştikleri kişileri hatırlatması önemli bir noktadır. Eğer orada isyanın başlatılmayıp sözleştikleri gibi Mekke de hac ayı beklenilseydi, halk tabanına yayılmış bir isyana dönüşmesi ihtimali yüksekti. Ancak Yahya'nın fevri davranışları isyanın kaderini kökten değiştirdi ve başarısızlığında ana nedenini oluşturdu.[394]

Bir isyanın başarılı olması için öncelikle halka doğru şekilde anlatılması gerekir. Hüseyin b. Ali isyanı Abbâsî halkına gerekçeleri çok iyi anlatılamayan bir isyan hareketidir. İlk önce Medine halkı bu isyanı sahiplenmedi ve yeteri kadar destek vermedi. Medine'de bulunan Ehl-i beyt'in en önemli temsilcilerinden Şiînın yedinci imamı Mûsâ el-Kâzım ve birçok kişi isyana taraf olmadılar. Çünkü isyanın başarısız olacağını tahmin ediyorlardı. Öyle ki Medine'den ayrılırken şehir halkı Hüseyin'in arkasından beddua dâhi etti.[395]

Medine halkının Hüseyin'e destek vermemelerinin nedenlerinden birisi de isyancıların Mescid-i Nebeviyi karargâh olarak kullanmaları ve bu durumdan dolayı mescidin kirletilmesiydi. Halk bu duruma tepkiliydi. Yaşananlar onların Hüseyin'e olan güvenini etkiledi. Ayrıca Medine halkı içindeki zengin kesim isyanı desteklemedi. Çünkü Hüseyin b. Ali isyanın manifestosu niteliğindeki Mescid-i Nebevi'de okuduğu hutbede kendisi yanında isyana destek verecek olan kölelerinde hür sayılacaklarını söylemişti. Medine ise hem köle ticaretinin önemli bir merkezi hem de şehrin ileri gelenlerinin birçoğunun kölesi bulunmaktaydı. Bundan dolayı şehrin ileri gelenleri isyanı desteklemediler. Tüm bu nedenlerden dolayı söz konusu isyan Abbâsî devleti tarihindeki başarısız Şiî isyanlarından birisi olarak tarihe geçmiştir.

---

[393] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 76.
[394] Uyar, *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*, 83-84.
[395] Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları*, 55-56.

3.5.3.9. İslam Tarihi Açısından İsyanın Sonuçları

Hüseyin b. Ali isyanı başarısızlıkla sonuçlanan bir isyan olarak nitelendirilmiş olsa da sonuçları açısından İslam tarihinde önemli bir yeri olan iki olayın ana nedenini oluşturmaktadır. Fah katliamı esnasında hacıların arasına karışarak canlarını kurtarmayı başaran en-Nefsü'z-Zekiyye'nin iki kardeşinden İdris b. Abdullah (ö.177/793) Mağrib bölgesine, Yahya b. Abdullah ise Deylem diyarına kaçmayı başardı. Yahya belli bir süre Horasan bölgesinde saklandıktan sonra Deylem, Horasan ve Cürcan bölgesinde kendisi için taraftar toplamaya başladı. Hâdî'nin kısa halifeliği boyunca herhangi bir isyana kalkışmadı. Ancak Hârûn er-Reşîd'in hilafetinin ilk yıllarında Abbâsî devleti için doğuda ciddi bir tehlike haline geldi.[396] Yahya, saklandığı süre içerisinde bir yıl Yemen bölgesine kaçtı ve orada Huzaa kabilesine sığındı. Ancak burada isyan edebilecek güce ulaşamayacağını anlayınca Horasan bölgesine geçti ve orada isyan etti.[397]

Yahya, Horasan bölgesinde destekçi bulmakta çok fazla zorlanmadı. Çünkü Mansûr'un Ebû Müslim el-Horasânî'yi öldürmesinden sonra devleti defalarca tehlikeye sokabilecek isyan hareketi bu bölgeden çıktı. Yahya, 176/792 tarihinde Deylem bölgesinde topladığı taraftarlarıyla birlikte isyan etti.[398] Hârûn'u onun bölgede bu kadar güçlenmesi endişelendirdi. Bunun üzerine onu hile ile ele geçirmeye çalıştı. Ancak Yahya her defasında teşebbüslerinden kurtulmayı başardı.[399] Hârûn onu bu şekilde yakalayamayacağını anladı ve 50 bin kişilik güçlü bir orduyu bölgeye gönderdi. Bu sayıda bir ordu o güne kadar hiçbir isyan hareketine gönderilmemişti. Ordunun başına ise veziri Fazl b. Yahya el-Bermekî'yi getirdi. Aynı zamanda onu Taberîstan, Rey ve Cürcan genel valiliğine atadı. Bu sayede o, bölgede rahat hareket edebilecekti.[400]

Fazl, Yahya ile savaşmayı ikinci bir plan olarak gördü ve sulh yolu ile isyanı sonlandırmaya çalıştı. Nitekim Yahya'nın isyandan vazgeçmesini ve Abbâsî devleti ile barış yapmasını tavsiye eden yumuşak bir üslupla yazılmış bir mektubu ona gönderdi. Ayrıca Yahya'ya sulh yapması durumunda para vereceğini garanti etti. Onun Yahya'ya karşı yumuşak tavrını bazı tarihçiler Şiîliğe olan sempatisi olarak yorumlamışlardır.[401] Fazl

---

[396] Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 97-98; Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları*, 58-59.
[397] Madelung, W. "Yahya b. Abdallah" (Leiden: The Encyclopaedia Of Islam, 2001), 242.
[398] İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fi'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 195-196.
[399] Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları*, 58.
[400] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/291; İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fi'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, 196
[401] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 76.

bir taraftan Yahya'yı ikna etmeye çalışırken diğer taraftan da onun sığındığı kişileri parayla satın almaya çalışmaktaydı. Yahya'nın sığındığı Deylem hükümdarına onu topraklarından çıkarması karşılığında bir milyon dirhem vermeyi taahhüt etti.[402]

Deylem hükümdarı ilk başta Yahya'yı teslim etmeyip Abbâsîlere karşı mücadele etmek istedi. Ancak eşinin onu ikna etmesi sonrası gönderilen parayı kabul etti. En önemli destekçisini kaybettikten sonra Yahya kendisine yapılan teklifi kabul etmekten başka bir çaresi olmadığını anladı.[403] Yahya, Fazl'ın kendisine yaptığı teklifi kabul edeceğini ancak bir şartı olduğunu iletti. Kendisi ve yanındaki 70 kişi için kadılar, fakihler ve Haşimoğullarının ileri gelenlerinin şahit olduğu bir emannâmeyi bizzat halife Hârûn yazarsa kabul edeceğini valiye iletti. Yahya'nın bu isteği Hârûn'a iletilince hiç tereddüt etmeden istenileni yaptı. Yahya mektup kendisine ulaştıktan sonra yanındakilerle birlikte Fazl'a teslim oldu.[404]

Fazl, Yahya ve yakınındaki 70 kişiyi Bağdat'a getirdi. Yahya ilk başlarda halife tarafından gayet sıcak bir şekilde karşılandı. Kendisine vaat edilen 200 veya 400 dirhem altın ona verildi. Ancak ilerleyen zamanlarda özellikle Şiilerden rahatsızlık duyan saraydan bazı kişiler Hârûn'u Yahya aleyhine haberlerle kışkırttılar. Bu olaylardan sonra Hârûn ona yazdığı emannâmeyi geçersiz sayıp onu hapse attırdı. Fazl, Yahya'yı hapisten kaçırdı ancak halife onu tekrar yakalattı ve kısa bir süre sonra işkencelere dayanamayarak öldü.[405] Yahya Bağdat'ta bulunduğu esnada herhangi bir olaya karışmamasına rağmen bahaneler bulunup halife tarafından öldürüldü. Bunun nedeni sadece devlet için potansiyel tehlike olması değildi. Aynı zamanda kardeşi İdris b. Abdullah'ın Mağrib bölgesinde Abbâsî devletinin Kuzey Afrika'daki varlığına büyük bir tehdit haline gelmesinden dolayı ona da gözdağı vermekti.[406]

Fah katliâmından kaçmayı başarabilenlerden bir diğer kişi Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin diğer kardeşi İdris b. Abdullah'dı.[407] İdris kardeşiyle aynı istikamete kaçmak yerine farklı bir istikamet belirledi. Mısır ve Afrika bölgesinin posta işlerinin sorumlusu Salih b. Mansûr'un mevlâsı Vâzıh, onun önce Kızıldeniz üzerinden Fustat'a oradan da

---

[402] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/291; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/243.
[403] Hittî, Philip K, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1995), 2/708-709; Madelung, "Yahya b. 'Abdallah" 11/243.
[404] Taberî *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/242-243.
[405] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/243; Madelung, "Yahya b. 'Abdallah", 11/243.
[406] Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları*, 59-60.
[407] Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 97.

Kayrevan üzerinden Mağrib'e ulaşmasını sağladı.[408] İdris bölgeye geçtikten sonra Tanca şehrine yerleşip belli bir süre orada yaşadı. Bu yaşananlar üzerine Hâdî Abbâsî ordusundan kaçmayı başaran İdris'e yardım eden Vâzıh'ı Mısır'da yakalatıp öldürttü.[409]

İdris Mağrib bölgesine tesadüfî olarak gitmemişti. Bu bölgeyi çok iyi biliyordu. Çünkü kardeşi en-Nefsü'z-Zekiyye'nin halife Mansûr'a karşı başlatmış olduğu isyan girişiminde bu bölgeye kardeşi tarafından gönderilmişti. Bu sayede isyanı Abbâsî topraklarının tamamına yaymayı hedeflemişlerdi. İdris bölge halkını çok iyi tanıyordu ve onun devlet kurması için buradan daha iyi bir tercih olmazdı. Bu bölgenin tercih edilmesinin bir diğer nedeni ise Bağdat'a olan uzaklığıydı. Abbâsî ordusunun doğrudan müdahale edebileceği yakınlıkta değildi. Özellikle Abbâsî zulmünden kaçanlarında sığınağı haline gelen bölge Abbâsî düşmanları ile dolup taşmaktaydı. Ayrıca bölge halkının siyasi birlikteliği olmamasından dolayı berberi kabile reisleri halk üzerinde daha etkin durumdaydı.

İdris, bölgedeki en güçlü Berberi kabilelerinden birisi olan Evrebe aşiretinin yaşadığı Velila[410] şehrine yerleşti.[411] Kabilenin reisi Ebû Leyla İshak b. Muhammed şehre yerleşmesinden altı ay sonra onun adına şehir halkından biat toplayıp şehrin idaresini ona bıraktı. Böylece 173/789 yılında İdrisîler devletinin temeli atılmış oldu.[412]

İdris, kabile reisleri ile yakın ilişki içinde oldu ve kendi davası etrafında onları toplamayı başardı. Özellikle Hz. Muhammed (sav.)'in soyundan olması nedeniyle haklın kısa sürede sempatisini kazandı. Halkın çoğu Maliki mezhebindendi ve onları Şia mezhebine uygun yaşamaları için zorlamamıştı. Böylece Sünni Berberi halktan aldığı destekle bir devlet olmayı başardı. Berberiler Sünni bir devlet olmalarına rağmen Abbâsî devletini desteklemeyip Şii mezhebinden olan İdris'i desteklediler.[413]

---

[408] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/198; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 98-99.

[409] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/198; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,*5/268; Razûk, "İdrîs I", 21/480.

[410] **Velila:** Fas ile Miknas arasındaki dağlık Zerhûn bölgesinde bulunmaktadır. Bkz. (Razûk, "İdrîs I", 21/495-496); İdrisîler devletinin kurucusu olan İdris b. Abdullah'ın mezarı bu şehirdedir. Mağrib halkı her yıl onun adına burada törenler düzenlemektedirler. Ayrıca bkz. (Azimli, *Hz. Ali Neslinin İsyanları*, 79.)

[411] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/198; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 104.

[412] Henry laoust, *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*, çev. Ethem R. Fığlalı-Sabri hizmetli (İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.), 156-157; Azimli, "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet İdrîsîler", 5.

[413] Hittî, *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, 2/708-709.

Hârûn er-Reşîd yeni kurulmuş bu devleti yıkmak için bölgeye ordu göndermeyi planladı. Ancak bölgenin uzaklığı ve ordunun orayı iyi tanımaması gibi nedenlerle bundan vazgeçti. Bunun yerine kendi casuslarından Süleyman b. Cerir eş-Şammah'ı hekim olarak gönderdi. Süleyman kısa sürede İdris'in güvenini kazandı. İdris bir hastalığı nedeniyle Süleyman'dan bir ilaç hazırlamasını istedi. İdris b. Abdullah İdrisîler devletini üç yıl yönettikten sonra Süleyman'ın ona verdiği zehirle 176/792 yılında öldü. Ölümü hakkında farklı rivayetlerde bulunmaktadır. Ancak genelkanı Abbâsî halifesi Hârûn er-Reşîd tarafından zehirletilerek öldürüldüğüdür. Fakat İdris'in ölümü ile devlet yıkılmadı ve iki asır daha ayakta kalmayı başardı.[414]

3.6. ZINDIKLIK VE ZINDIKLARLA MÜCADELE

3.6.1. Zındıklık

Tarih boyunca çeşitli kültür ve medeniyetlerde zındık terimi kullanılmıştır. Bu kelime Pehlevi dilinde *"zendik"*, Farsçada ise *"zendîg"* olarak kullanılmıştır. Cevheri *es-Sıhah* adlı eserinde, zındık teriminin düalist yönünü vurgulayıp Arapça'ya sonradan kazandırılan *"zındık"* **(زنديق)** veya çoğulu *"zenâdıka"* **(زنادق)** olduğunu ifade etmiştir.[415] Zind kelimesi Maniheistler tarafından özellikle İran bölgesinde yaygın bir şekilde Mani'nin kutsal kitabının ismi veya "düalist" anlamına gelen nur ve zulmet inancını benimseyen kimseler için kullanılmıştır.[416] Kelimenin kökeni hakkında Aramca'dan veya Yunanca'dan Arapça'ya geçtiğine dair iki farklı yorum vardır. Ancak Yunanca'dan geçtiğini kanıtlayabilecek bir bilgi yoktur. Fakat Aramca'dan[417] Arapçaya geçmiş olması daha güçlü bir iddiadır. Çünkü Sasanîler döneminde bu terimin Mazdenler ve Aramîler içerisinde ki Hıristiyanlar tarafından kullanılmıştır. İslamiyet'in Orta Asya ve İran'da yayılmaya başlamasıyla birlikte bu kelime Müslümanlar arasında bilinir hale gelmiştir. Müslümanlar arasında daha çok "zenâdıka" ya da "zendeka" olarak kullanılmaktadır. İlk dönemler sadece Maniheistler zındık olarak nitelendirilirken daha sonraki dönemlerde Marsiyonîler (Marcionite) ve Daysanîler (Daysanite) de bu isimle nitelendirilmişlerdir.[418]

---

[414] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/268; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/198-199.
[415] Cevherî, İsmail b. Hammad, *es-Sıhah, thk. Ahmed Abdulğafûr Attar* (Beyrut, 1979), 1489.
[416] Öz, Mustafa, "Zındık" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 2013), 44/390.
[417] **Arame:** Nabati dilinin ve Süryanice'nin en fazla kullanıldığı bölgeyi ifade etmektedir. Arame bölgesi Toroslardan başlayıp Dicle, Körfez'e kadar uzanan Akdeniz kıyısında Urmiye gölünde son bulan bölgeyi içine almaktadır. Bölgenin içerisinde Suriye, Mezopotamya ve Huzistan'nın bir kısmı bulunmaktadır. **Aramca** ise bu bölgede konuşulan dillere verilen genel isimdir. Ayrıca bkz. (Melhem Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, çev. Ayşe Meral (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 43).
[418] Chokr, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*, 25.

Şerîf el-Murtazâ, *Kitâbu'l-emâlî* adlı eserinde zındıklık ve Dehrîlik'in aynı şey olup inanmamasına rağmen inanmış gibi davranan kimseler olduğunu söylemiştir. Ayrıca toplum içinde giyim ve kuşamına dikkat eden elit kesim bu terimle isimlendirilmektedir.[419] Bu terim hem dini grupları hem de siyasi ve etnik isyancı grupları içermektedir. İslam toplumu içerisinde kâtipler, yazarlar, şairler ve bürokrasiden birçok kişi zındıklık ile itham edilip yargılandıkları görülmektedir.[420]

3.6.2. Abbâsîlerde Hâdî Öncesi Zındıklıkla Mücadele

Mehdî'nin zındıklıkla mücadelesine önemli tarihi kaynaklarda uzunca yer verilmesinden dolayı bu konu onunla özdeşleşmiştir.[421] O, Abbasî halifeleri içerisinde yumuşak tabiatlı kişiliğiyle bilinen bir halifedir. Ancak konu zındıklık olduğu zaman en sert yüzünü gösteren bir hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır.[422] Onun zındıklarla mücadelesini dini, kültürel ve kurumsal olarak sıralayabiliriz.

Mehdî döneminde dini ve toplumsal sorun haline gelen zındıklığa karşı kurumsal anlamda atılan ilk adım Zendeka Divanı'nın kurulmasıdır. Mehdî bu divanın başına Sâhibü'z-Zenâdika unvanıyla bir görevli atadı.[423] Ona geniş yetkiler vererek ülke genelindeki zındıklarla mücadeleyle görevlendirdi.[424] Bu kişiler emri doğrudan halifeden almaktaydı. Halife dışında kimse onları sorgulayamazlardı ve onlar yaptıklarından dolayı sadece ona hesap verirlerdi. Bu durum ülke genelinde birçok suçsuz insanın yargılanmasına ve idamına sebep olmuştur. Zındıklıkla suçlanan kişilerin araştırılması, tâkibâta alınması, suçlunun sorgulanması, sınava tabi tutulması ve suçu sabit olan kişilerin idam edilmesi veya hapsedilmesi bu divanın görevlerindendir.[425] Mehdî, kurumun başına Ömer el-Kelvezânî'yi getirdi. Fakat 168/785 yılında Ömer'in ölümü üzerine yerine Hamdeveyh lakabı ile de bilinen Muhammed b. Îsâ atandı.[426] Bu kurumun merkezin dışında da birimleri olduğu bilinmektedir.[427] Mehdî, zındık olarak tespit edilen kişilerin isimlerini insanların göreceği yerlere astırır ve onlarla alışveriş yapılmaması konusunda

[419] Şerîf el-Murtazâ, *Kitâbu'l-emâlî* (Haydarabad, 1948), 88.
[420] Tanrıverdi, Eyyüb, "Abbasîlerin Kültürel Politikası Açısından Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi", *İSTEM Dergisi* 12/6 (2008), 105.
[421] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/160; Şeker, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, 5/125.
[422] Dûri, Abbasîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan, 108.
[423] Taberî, Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk, 8/160.
[424] Öz, "Zındık",391.
[425] Dûrî, "Divan", 377-378.
[426] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/167.
[427] Tanrıverdi, "Abbasîlerin Kültürel Politikası Açısından Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi", 111.

halkı uyarırdı.[428] Kendi döneminde babasının hapse attırdığı mahkûmlara çıkardığı genel aftan dahi bu kesimi istisnâ tutması bu konuyu ne kadar önemsediğini göstermektedir. Halife, 163/779 yılında Halep'e yaptığı ziyaret esnasında şehrin valisi Abdülcebbâr'a şehirdeki zındıkların araştırılmasını emretti. Yakalananları astırdı ve ele geçirilen Maniheist dini kitaplarını şehir meydanında yaktırdı.[429]

Mehdî bu durumdan rahatsızlık duymaktaydı. O, ilim insanlarından bu sapkın inançla dini ve toplumsal açıdan mücadele etmek için bazı eserleri tercüme ettirdi. Nesturi patriği Timatheus'a Aristoteles'in Poetika adlı mantık kitabını Arapça'ya tercüme ettirdi.[430] Halife zındıklıkla mücadeleye öncelikle bürokrasiden başladı ve birçok devlet adamını bu sebeple idam ettirdi. Çünkü siyasi ve entelektüel çevrede de bu inanç oldukça rağbet görmekteydi. Özellikle saray içerisindeki bazı şairler ve vezirlerin çocuklarının bu inanca meylettiklerini ifade etmek gerekir.[431]

İhbar edilen kişinin zındık olarak suçlanması için bazı delillerin bulunması yeterliydi. Örneğin şairlerin şiirlerinde İslamı hafife almaları veya onunla alay etmeleri önemli bir delil sayılmaktaydı.[432] Bu durumdan şüphelenilen kişi tutuklanır ve dini konularda sınava tabi tutulurdu. O kişiden Kur'an-ı Kerim'den bir sûre okuması istenirdi. Ayrıca zındıklık kitabından bölümler okutulurdu. Bunlara ek olarak Mani inancında yasak olması nedeniyle bir kuşu boğazlaması ve Maniheizm'in peygamberi sayılan Mani'nin resmine tükürmesi istenirdi. Yapılması istenilen konularda tereddüt eden kişiler zındık olarak suçlanır ve öldürülürdü.[433]

Zındıklık, İslam hukukunda mürtedlik olarak kabul edilir ve cezası da bu minvalde verilirdi. Zındıklık ile suçlanan kişiye tövbe edip İslam'a dönmesi teklif edilirdi. Eğer tövbe ederse affedilip serbest bırakılırdı. Ancak kişi tövbe etmezse zındıklık suçundan yargılanır ve çoğu zaman da onun ölümüne hükmedilirdi. Zındıklık ile suçlanan kişi idam edildikten sonra insanların görebilecekleri meydanlara veya köprülere asılıp teşhir edilirlerdi.[434]

---

[428] Şeker, İslâm Tarihi ve Medeniyeti, 5/125.
[429] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/167.
[430] Ümit, "Abbasî Halifesi Mehdî Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mülahazalar", 205; Şeker, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti.* 5: 140.
[431] Dûri, Abbasîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan, 111.
[432] Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar,* 37.
[433] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/154-155.
[434] Chokr, Melhem, *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar,* 35.

3.6.3. Mehdî'nin Hâdî'ye Zındıklarla İlgili Vasiyeti

Mehdî oğlu Hâdî'ye zındıklar hakkında bilgiler verdi. Ayrıca onlarla nasıl mücadele etmesi gerektiği konusunda ona yöntem gösterdi. Taberî'nin aktardığı bir rivayette oğlu Hâdî'ye şöyle dediği rivayet edilir: "Ey oğlum! Zındıklığın iki alameti vardır. Bunlardan ilki, Mani'nin buyruklarına uyar ve ona göre yaşarlar. Diğer ki ise inançlarında nur ve zulüm ilkesini savunurlar."[435]

Halife, Hâdî'ye zındıklarla mücadele etmesi ve onlara asla merhamet etmemesini vasiyet etti.[436] Özellikle Mehdî'nin yemininden dolayı Hâşimîlerden zındık olanları öldürememesinden yakınıp oğluna bu kesim ile mücadelede daha kararlı, tarafsız ve adil davranmasın istedi.[437]

Mehdî'ye huzurunda Hâdî'nin de bulunduğu bir esnada zındıklıkla suçlanan bir kişi getirildi. Mehdî ona bir takım sorular sordu. Adam kendisinin zındık olduğunu itiraf etti. Halife ondan tövbe etmesini istedi. Ancak o tövbe etmedi. Bunun üzerine halife adamın öldürülmesini emretti. Daha sonra ise Yakup b. Fazl zındıklık suçlamasıyla getirildi. Yakub'a yöneltilen sorulardan alınan yanıtlardan dolayı onun zındık olduğuna hükmedildi. Ancak halife onun hapsedilmesini emretti. Mehdî oğlu Hâdî'ye:"Eğer halifeliğim dönemimde Hâşimîlerden hiçbir kimsenin canına kıymayacağım diye Allah'a söz vermiş olmasaydım onu da burada öldürürdüm" dedi. Daha sonra Yakub zindana atıldı. Oğluna Yakub'u öldürmesini tavsiye etmişti.[438] Mehdî oğlu Hâdî'ye: "Ey Mûsâ benden sonra bu işi (halifeliği) sen devralırsan bu ikisine eşit davran" dedi. Yakub 169/785 yılında Hâdî'nin halifeliğinin ilk aylarında zindanda iken eceli ile öldü. Başka bir rivayette ise Hâdî Cürcan'dan döner dönmez ilk iş olarak babasının yarım bıraktığı işi tamamladı ve Yakub, halifenin hizmetçileri tarafından üzerine döşek konularak boğulup öldürüldü. Ona yapılan suçlamalardan birisi de kendi kızı Fâtıma'yı hamile bıraktığı ile ilgiliydi. Çünkü bu zındıklıkta normal bir durum olarak görülüyordu.[439]

Mehdî'nin oğlu Hâdî'ye zındıklarla ilgili bir başka tavsiyesi de şuydu: "Ey oğlum! Halifelik sana geçtiğinde bu grubun, yani zındıkların, üzerine git. Bu fırkanın insanları günahlardan uzaklaşmak, dünya hayatına ilgi duymamak ve ahiret için çalışmak gibi

[435] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*,8/190-191.
[436] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/190.
[437] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,*8/191; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 8.
[438] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/190.
[439] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,*8/190-191.

görünüşte güzel bir hayat yaşayıp insanları bu inanca özendirirler. Fakat onlar et yemeyi, temiz suya dokunmayı ve hayvan boğazlamayı haram sayarlar. Işık ve karanlığa tapınırlar. Kendi kız kardeşleri ile evlenmeyi mübah sayarlar. Aynı zamanda idrarla yıkanarak ibadet ederler. Karanlığın günahından kurtulup aydınlığın hidayetine kavuşmak için sokaklardan çocuk kaçırmayı mübah sayarlar. Onlara darağacı hazırla ve onlar için kılıcını kınından çıkar. Bu seni ortağı olmayan Allah'a yakınlaştırır. Ben rüyamda deden Abbas'ı gördüm. O, bana iki kılıç verdi ve zındıkların iki ilahı nur ve zulüm ile yanı düalizmle savaşmamı istedi."[440]

Cahız, Taberî'de aktarılanlar bu rivayete ek olarak zındıkların belirgin bir özelliğinden daha bahsetmektedir. Abbâsî halkı içerisinde bir evde ibiği kesik veya yarık bir horoz bulunuyorsa bu durumda zındıklık alametiydi. Birçok mitolojik anlatılarda da horozun dini bir simge olarak kullanıldığı bilinmektedir. Beyaz ve ibiği kesik kuş zındıklık delilleri arasında mahkemelerde dile getirilmekteydi.[441] Zındıkların yargılandığı mahkemelerde söz edilen bir diğer hayvan ise "tedruc" adında bir kuştur. Zındık olduğundan şüphelenilen kişiden bu kuşu boğazlaması istenirdi. O kişi bu kuşu öldürmekten geri dururse bu onun zındık olduğuna delil sayılırdı.[442] Ancak Maniheistler genel olarak hayvanlara zarar vermekten uzak dururlardı. Sadece bu eylemi göz önünde bulundurularak kişinin zındık olduğuna hükmedilmesi yeterli bir delil değildir.

3.6.4. Hâdî Döneminde Zındıklarla Mücadele

Hâdî, 169/785 yılında zındıklara olan baskısını artırdı. Zındıklıkla itham edilen birçok kişiyi tutuklattı veya öldürttü. Öldürülenler arasında Yaktın b. Mûsâ, oğlu Ali b. Yaktin ve Yaktin'in katibi Yezdan b. Bazan'da bulunuyordu. Yezdan hac için Mekke'de bulunduğu esnada hacda tavaf yapan Müslümanlarla alay edip onları "harmanda buğday ezen öküzlere" benzetmişti. O esnada hacda bulunan şair Âlâ b. Haddâd şiirinde bu konuyu dile getirdi. Yezdan'ın hakaretlerini Halife Hâdî'ye şikâyet edip onun kâfir olduğunu çünkü zındıklar gibi Müslümanları eleştirdiğini söyledi. Halife bu konuda onu haklı buldu ve Yezdan'ı zındık olmakla suçladı. O esnada Mekke de bulunan Yezdan halifenin isteği üzerine vali tarafından yakalatılıp öldürüldü. Mehdî döneminden adet haline geldiği gibi bedeni çarmıha asılıp günlerce Mekke sokaklarında halka gösterildi.

---

[440] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,*8/190.
[441] Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *Hayavân, thk. Abdullah Muhammed Hârun.* (Beyrut, 1975), 2/244-245.
[442] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/304-305.

Ancak çarmıh üzerinde ceset olduğu esnada yoldan geçen bir hacının üzerine düşüp adamı ve bineğini öldürdü. Onun döneminde zındıklık suçlamasıyla öldürülenlerden biriside Ya'kub b. Fazl'dı.[443]

Taberî, Yezdan b. Bazan'ın hacılarla alay etmesinden dolayı onu eleştiren şair Âlâ b. Haddâd'ın şiirini aktarmaktadır:

> "Asırlardır Mani ölmüşken, bugün Azdayadâr zuhûr ediyor.
> Ebü Hâlid ölümden veya utançtan kaçmak için hacda,
> Fakat Allah aşkına, Ebü Hâlid Allah'ın evinin cehennem olmasını istiyor.
> Dininden dolayı evde ne yılanları nede kuşları öldürüyor.
> Deliğindeki sıçanlara bile zarar vermiyor;
> Allah'ın ruhunun sıçanda olduğunu iddia ediyor."[444]

Bu şiirde geçen Ebü Hâlid'in kim olduna dair farklı rivayetler bulunmaktadır. Câhız bu şiirde geçen kişinin Hârûn er-Reşîd zamanında öşür vergisini toplamakla görevlendirilen Azdânqâzar olduğunu rivayet etmektedir. Bu kişinin de zındıklık ile suçlandığını söylemektedir.[445] Ancak Taberî, Azdayadâr'ın Yaktın b. Bazan'la aynı kişi olduğunu ifade etmektedirler. Muhtemelen Cahız isimleri yazarken sehven hatalı yazmış olmalıdır.[446]

Hâdî halifeliğinin yetkilerini kendisinde toplamayı başarmasından sonra etrafındakilere şöyle söyledi:"Allah adına yemin ederim eğer yaşayacak olursam, bu fırkanın, yani zındıkların, tamamını öldüreceğim. Onlardan kımıldayan bir şey bırakmayacağım." Bu sözün üzerine çok geçmeden bin darağacı hazırlattı ve bunlar falan ay için dedi. Ancak kendisi iki ay sonra öldü.[447]

Muhtemelen yakın bir tarih içinde zındıklar üzerine büyük bir operasyon düzenleyip ülke genelinde bir zındık arayışına çıkmayı düşünüyordu. Çünkü babasına bu konuda söz vermişti. Ancak halifeliğinin ilk zamanlarında annesi ile giriştiği iktidar mücadelesi sebebiyle bu konuyla gereği kadar uğraşamadı. Hilafetinin ilerleyen aylarında annesinin siyasi gücünü kırdığını düşündükten sonra zındıklara karşı mücadeleye yöneldi. Muhtemelen saray içinde de zındık olduğunu düşündüğü kimseler bulunmaktaydı.

---

[443] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/190.
[444] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,*8/190.
[445] Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, *Beyân ve Tebyîn*, 72.
[446] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/190.
[447] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/220.

Özellikle annesine yakın siyasi bürokratlar ve komutanlar bununla itham edilebilirdi. Annesinin gücü zirvede olduğu bir zamanda böyle bir operasyona girişmesi kendi siyaseti ve iktidarı için tehlikeli olurdu. Bundan dolayı Annesinin hem siyasetten hem de saraydan uzaklaştığı zamanı bekledi. Hâdî'nin ölmesinden birkaç ay önce saraya yakın bir yere darağacı yaptırması saray içinde önemli bir mesele oldu. Çünkü zındıklar için yapılan darağacının kurbanları muhtemel o sarayın içinden birileri olacaktı. Özellikle iktidarına muhalif olanlar onun bu eyleminden korktu. Çünkü yakın bir tarihte Mehdî'nin de siyasi muhaliflerini zındıklıkla suçladığı düşünüldüğünde bu korku yersiz değildi.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÂDÎ'NİN ANNESİ İLE İKTİDAR MÜCADELESİ VE VELİAHTLIK KRİZİ

4.1. ANNESİ İLE İKTİDAR MÜCADELESİ

4.1.1. Hayzürân'ın Nesebi ve Kişiliği

Abbâsî devletinin üçüncü halifesi Mehdî'nin eşi, Hâdî ve Hârûn er-Reşid'in anneleri Hayzürân bt. Atâ el-Cüreyşîye'nin kökenine dair rivayetlerde farklı bilgiler bulunmaktadır. Mesûdî, onun Cüreş bölgesinden getirilip Mansûr tarafından azat edilen Atâ'nın kızı olduğunu rivayet etmektedir.[448] Taberî'de geçen bir rivayette Hayzürân'ın ailesinin Yemen'nin Cüreş şehrinden getirildiği ifade edilmektedir.[449] Nerşahî, *Tarihu Buharâ* adlı eserinde Atâ'nın Mansûr döneminde Taberîstan'da esir edilen Yemen meliki olduğunu ifade etmektedir.[450] Bunun dışında Berberi[451], Türk[452] veya Yunanlı bir esir[453] olduğunu da ifade eden tarihçiler bulunmaktadır. Hayzürân ismi sözlükte "Hint kamışı veya bambu" anlamına gelmektedir.[454] Arap şairleri incelik, zariflik ve nezaketi şiirlerinde bu kelime ile dile getirmişlerdir.[455]

144/157 yılında Hayzürân bir köle taciri tarafından satın alındı. Tacir, halife Mansûr'un onu çok beğeneceği düşüncesiyle Mekke'de bulunduğu esnada huzuruna getirdi.[456] Mansûr'un ailesi hakkında sorduğu sorulara Hayzürân söyle cevap verdi: "Mekke'de doğdum fakat köle olarak Yemen'de Cüraş'a götürüldüm." Mansûr ona: "Akraban var mı?" diye sordu. Bu soruyu sormasından anlaşılıyor ki onu ilk gördüğü andan itibaren Mehdî için eş adayı olarak seçmişti. Hayzürân: "Allah'tan başka kimsem yok; annem benden başka kimseyi doğurmamış" dedi. Devlet kademelerine gelmek isteyecek yakın akrabalarının olmaması Mansûr açısından olumlu bir durumdu. Halife bu cevaptan duyduğu memnuniyetle tebessüm edip yanında bulunan hizmetçisine: "Bu kızı

---

[448] Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/297.
[449] Taberî *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/230.
[450] Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. (ö. 348/959), *Tarihu'l Buhâra Nşr. Dr. Emîn Abdülmecîd el-Bedevî* (Dârul Maârif, ty.), 59; Kasım Kırbıyık, "Hayzürân" (İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi yayınları, 1988), 17/107.
[451] İbn Abdürabbih, *el-ʿİkdü'l-ferîd,* 3/283.
[452] Zekeriya Kitapçı, *Abbasî hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları* (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1994), 360.
[453] Yâkût, *Mu'cemu'l Büldan,2/411.*
[454] Kırbıyık, "Hayzürân", 17/106.
[455] Ahmet Güzel, "Kadinlarin Siyasete Etkisi Bağlaminda Hayzürân Örneği", *TİDSAD Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/12 (Eylül 2017), 83.
[456] Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd,* 14/83-84.

Mehdî'ye götür ve çocuk doğurmak için çok uygun birisi olduğunu ona söyle" dedi.[457] İslam tarihi kaynaklarında Mansûr'un oğlu için Hayzürân'ı tercih etmesinin gerekçeleri üzerinde hiç durulmamıştır. Sadece ailesinin ve kardeşlerinin bilgisi eş adayı olması için yeterli değildir. Muhtemelen Mansûr ona başka sorular da sordu. Aldığı cevaplardan Hayzürân'ın zekâsı ve yeteneklerinden emin olduktan sonra memnuniyetini bildirip onu oğluna göndermiş olmalıdır.[458]

159/775 yılında halife Mehdî ilk eşi es-Seffah'ın kızı Rayta'dan sonra bir cariye olan Hayzüran'ı azat edip onunla evlendi. Bir cariye olarak saraya girmiş olsada aklı ve zekâsıyla yaşadığı dönemde kendinden her zaman söz ettirmeyi başardı.[459]

Hayzürân'nın Mehdî ile evliliğinden Banuka isimli bir kızı oldu. Bu kız küçük yaşta 166/782 yılında öldü. Mehdî bu kızını çok sever, yolculuklara çıktığı zaman kendi muhafız birliklerinden bir nefer gibi giyindirir ve yanında götürürdü. Banuka'nın ölümü dolayısı ile Mehdî günlerce yas tutmuştu. Onun bu halini etrafındaki kişiler eleştirmişlerdi.[460] Mehdî'yi teselli etmek için şair Beşşar b. Bürd'ün bir şiir de yazdığı söylenilmektedir. Ayrıca Banuka öldüğünde şairler onun adına Mehdî ve Hayzürân'ın neşesi diye ağıtlar da kaleme almışlardır.[461]

Hayzürân'ın Saraydaki rakipleri bazen soylu bir kadın bazen de kendi oğlu olmuştur. Olayları çözme yöntemi olarak hem güzelliğini hem de aklını kullanmıştır. O, güzellik ve cazibesine özellikle kocasını etkileme de başvurmuştur. Saraya gelmeden önce belli bir seviyeye getirdiği eğitim hayatına burada devam ettirmiştir. Son derece akıllı bir kadın olan Hayzürân kendisini geliştirmeye daima önem vermiştir. Dönemin ünlü âlimi Evzâî'den fıkıh ve hadis dersleri aldığı rivayet edilmektedir. İbn Abbas'tan nakledilen iki hadisin rivayet zincirinde ismi bulunmaktadır. Aynı zamanda Mehdî dönemi meşhur şairleri arasında onun ismi de yer almaktadır.[462]

4.1.2. Mehdî'nin Halifeliği Döneminde Hayzürân

Mansûr oğlu Mehdî'yi hilafetin kendisine geçtiğinde nasıl davranması gerektiği ile ilgi bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Bu tavsiyelerden biriside şudur: "Kadınların işlerine ve

[457] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 7/599.
[458] Abbott, *Bağdat'ın İki Kraliçesi Hayzürân ile Zübeyde*, 46.
[459] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/121.
[460] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/160.
[461] Ebü'l-Ferec, *Kitâbü'l Egânî*, 21/120-121; Abbott, *Bağdat'ın İki Kraliçesi Hayzürân ile Zübeyde*, 71.
[462] Mehmet Zihni Efendi, *Meşhur Kadınlar*, çev. Bedrettin Çetiner (İstanbul: Şamil Yayınları, 2017), 1/208.

görüşmelerine müdahale etmesine karşı dikkatli olmalısın. Fakat senin onları işine karıştıracağını düşünüyorum."[463] Mansûr'un bu cümlelerinin altında oğlunun karakterini iyi analiz etmesi yatmaktadır. Bu itibarla Mehdî'nin böyle bir müdehaleye izin vereceğini düşünmektedir.[464] Abbâsî halifeleri içinde ilk defa cariye ile evlilik yapan kişi Mehdî'dir. O, Hayzürân'ı ilk gördüğünde ona: "Ey cariye! Son derece güzel bir yüzün var. Keşke vücudunda bu kadar zayıf olmasıydı" dedi. Hayzürân ise ona şu akıl dolu cevabı verdi: "Ey Mü'minlerin emiri! Siz bu vücuttan ziyade onun bağlı olduğu yere (aklıma) muhtaçsınız, vücudumu görmeseniz de olur" dedi. Hayzürân vermiş olduğu bu cevapla daha ilk günden Mehdî'nin dikkatini çekmeyi başarmıştı.[465]

Mehdî gerçekten babasının tesbitini haklı çıkarır bir tabiata sahipti. Zira ziyadesiyle yumuşak huylu ve müsamahakâr bir yapısı vardı. Onun bu yönü döneminde birçok devlet adamı tarafından suistimal edildi. Özellikle devlet içinde önemli makamları işgal eden kişiler Mehdî'nin bu yönünden çokça faydalandılar. Hayzürân da eşinin bu yönünü kullananlardan birisiydi. Aşırı hırslı yapısı olduğu için kocası üzerinde ciddi bir tesiri vardı. Bu bağlamda o devlet işlerine doğrudan müdahale eder bir konuma yükseldi. Adeta halifelik makamına denk bir konuma geldi ve devlet işlerinde tasarrufta bulunmaya başladı. Bu işte o kadar ileri gitmişti ki, bazen halifenin aldığı kararı bile bozdurup tekrardan yeni karar alınmasını sağlamaktaydı.[466] Devlet adamlarından veya halk içinden birçok kişi, ihtiyaçlarını gidermek veya herhangi bir konuda işlerinin halledilmesimi sağlamak maksadıyla onun huzuruna giderdi. Nitekim Hayzürân'ın evi ziyaretine gelenlerle dolup taşardı. Çoğu zaman evin dışında insan kuyruğu oluşurdu.[467]

Mehdî'nin en gözde cariyesi durumundaki Hayzürân kısa zaman içinde ilk veliaht Mûsâ'ya hamile kalarak saraydaki konumunu iyice güçlendirdi. İlk hamileliğinde Mehdî'ye haber vermeden önce gebeliğinden emin olmak için hizmetçilerinden birisini gizlice ordu tabîbi Îsâ'ya gönderdi ve hizmetçinin taşıdığı numuneyi analiz etmesini istedi. Gerekli analizi yapan tabip onun hamile olduğunu onayladı. Üstelik bebeğin erkek olacağına dair tahminlerinide Hayzürân'a iletti. Bu cevaba oldukça sevinen Hayzürân tabibe hediyeler gönderdi. Îsâ yapmış olduğu bu tahmin ile saray içinde büyük bir üne kavuştu. Mehdî dahi onu takdir etti ve ona çeşitli hediyeler gönderdi. Sarayın başhekimi

[463] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/103-104.
[464] Abbott, *Bağdat'ın İki Kraliçesi Hayzürân ile Zübeyde*, 37.
[465] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/158.
[466] Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*, 60.
[467] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/172.

ünlü tabip Circis b. Cibril, Îsâ'nın bu ününü hazmedemeyip Mehdî'den tekrar Îsâ'yı sınava tâbî tutmasını istedi. Bunun üzerine o, halifenin doğacak olan ikinci bebeğinin de erkek olacağını iddia etti. Bu tahmininde de yanılmadığı halifenin ikinci oğlunu kucağına aldığında ortaya çıkan Îsâ'ya Mehdî, Ebû Kureyş unvanını verdi. Böylelikle Îsâ, Mehdî ve Hâdî dönemlerinde sarayın en gözde tabibi oldu.[468]

Hayzürân, halife Mansûr ile ilk karşılaştığında ailesini gizledi. Ailesi ile ilgili bütün soruları saray hayatının ilk dönemlerinde geçiştirdi ve cevaplamaktan kaçındı. Ancak iki oğlunun Mehdî tarafından veliaht ilan edilmesinden sonra iki kız bir erkek kardeşinin olduğunu ve bunların Yemen'de Cüraş şehrinde yaşadıklarını söyledi. Mesûdî'nin Murûc-ul-Zeheb adlı eserinde de Hayzürân'dan bahsedilen bölümde kardeşlerini gizlemesi konusuna değinmektedir.[469] Fakat eserde ileriki yıllarda kardeşleri ve ailesi hakkında gerçekleri anlattığında Mehdî'nin ona karşı bir eleştirisi olup olmadığından bahsetmemektedir. Hayzürân kardeşlerini ve ailesini gizleyerek muhtemelen onların kendisinin saraydaki yükselişine engel bir durum oluşturmalarının önüne geçmek istedi. Ailesi ile bu süre zarfında iletişime geçip geçmediği bilinmemektedir. İleriki zamanlarda Mehdî'yi erkek kardeşi Gıtrif b. Ata'yı vali yapması konusunda ikna etmeyi başardı. Halife, Gıfrit'in Yemen'den getirtilmesini istedi. Onu Yemen'den almak için giden görevliler Gıtrif'i bir çiftlikte hizmetçi olarak çalışır halde buldular. Halifenin huzuruna çıkması için ona uygun kıyafetler verildi. Kaynaklarda onun Yemen'de olduğu süre zarfında yaşantısı hakkında detaylı bilgi bulunmasa da bir çiftlikte hizmetçilik yapması ve üzerindeki kıyafetlerin halifenin huzuruna çıkamayacak kadar eski olmasından dolayı onun zor şartlarda yaşadığı tahmin edilebilir.[470]

Hayzürân'ın devlet işlerine müdahalesini kanıtlayan önemli konulardan birisi de veliahtlık meselesidir. Mehdî kendisinden sonra iktidara geçecek olan veliaht Îsâ b. Mûsâ'yı azletmeyi başardı. Ancak daha sonraki veliaht atamasında aynı kararlılığı gösteremedi. Diğer eşlerinden çocukları da olmasına rağmen Hayzürân'ın iki oğlunu kendisinden sonrası için veliaht tayin etti. Bu tercihinde Hayzürân'ın etkisi gayet açık hissedilmekteydi.[471] Hayzürân'ın saraydaki başarısı şairlerin şiirlerine de yansımıştı. Mervan b. Hafsa'nın bir şiirinde:"Hey, Hayzürân! Daha önce bayram etmiştin, ikinci kez

[468] Kıftî (ö. 646/1248), Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *Târîhu'l-Hükemâ, Thk. Prof. Dr. Julius Lıppert* (Leipzig: Mıt Unterstützung Der Akademie Wissenschaften Zu Berlin, 1903), 430-432.
[469] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/261.
[470] Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî*, 2/481; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/222.
[471] Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi Abbasiler Dönemi*, 4/125.

bayramın oldu. Çünkü insanlara hükmedecek iki oğlun var" diye söylemekteydi.[472] Şairin Hayzürân'ın ilk başarısı olarak ifade ettiği şey, Mehdî'nin en gözde eşi olmayı başarmasıydı. Mûsâ el-Hâdî bu şiiri duyduğunda şairi eleştirdi ve annesi hakkında bir daha konuşmayıp dilini tutmasını söyledi.[473]

Hayzürân aklı ve zekâsının yanında merhameti ile de kendisinden söz ettiren Abbâsî hanedanı kadınlarından birisi olmuştur. Şu olay bu durumu özetlemektedir: Hayzürân'ın Bağdat'taki soylu kadınlara yemek verdiği esnada odaya elbiseleri yırtık ve kir pas içinde olan bir kadın girdi. Kadına kimliği sorulduğunda kendisinin Ümeyye oğullarının son halifesi II. Mervan'ın dul kalan eşi Müznah olduğunu söyledi. O esnada sofrada bulunanlardan Zeynep bint. Süleyman kadına: "Umarım Allah acını hafifletmez! Kayınbabam İmam İbrahim öldürüldüğünde onun cesedini kocandan istemiştim. Sen ise erkek işlerine karışan kadınlar bu işten ne zevk alır anlamıyorum demiş ve beni oradan kovdurtmuştun" dedi. Müznah bu konuşmaya söyle cevap verdi: "Allah bu yaptıklarımdan dolayı beni cezalandırdı. Ancak sen bu olanlardan hoşnut gibisin. Hanımefendi Hayzürân iyilik yapmaya ve kötülüğe kötülükle karşılık vermemeye özendirirken sen onu yanlış yola sevk ediyorsun" dedi. Bu konuşmalardan sonra Müznah ağlar bir durumda oradan ayrıldı. Hayzürân bu yaşananlar üzerine hizmetçisine gizlice kadını takip ettirdi ve evini öğrendi. Ona ihtiyaçlarını karşılaması için para ve erzak gönderdi.[474]

Hayzürân bu yaşananları Mehdî'ye anlattığında yaptığı yardımdan dolayı onun begenisini ve takdirini kazandı. Halife sarayda bir yemek verilmesini ve onur konuğu olarak da Müznah'ın çağrılmasını istedi. Bu olaylardan sonra Müznah saraya yerleşti ve onun bütün ihtiyaçları Hayzürân tarafından karşılandı. Hârûn er-Reşîd döneminde ölünceye kadar da sarayda yaşamaya devam etti.[475]

Mehdî çocuklarının eğitimine daima önem vermiş ve ülkenin en iyi hocalarını onlara eğitim vermesi için görevlendirmişti. Dönemin ünlü hocalarından Şerik b. Abdullah'a da böyle bir teklifte bulundu. Halife ondan ya kadı olmasını ya da oğullarına hocalık yapmasını onu da istemezse kendisi ile yemek yemesini istedi. Şerik bu işlerin hiç birisini yapmak istemiyordu. Kurtuluş için kendisine sunulan yemek teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Halife içerisinde bal, şeker ve çeşitli hayvanların beyninden yapılan bir

[472] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/181.
[473] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/223-224.
[474] Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/259.
[475] Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/260.

yemeği ona ikram etti. Şerik yemeği yedikten sonra halifenin bütün tekliflerini kabul etti.[476] Kûfe kadısı olduğu dönemde Hayzürân'ın özel temsilcisi olarak tekstil işi yapan dükkânları denetleyen görevli esnaflardan birisini tutuklattı. Tutuklanan kişi temsilcinin elinden kurtulup kadı Şerik'e sığındı ve başından geçenleri anlattı. Temsilci tarafından aylarca tutsak olarak tutulduğunu ve cüzi bir miktara kendisi için çalıştırıldığını söyledi. Bu anlatılanlar üzerine kadı Şerik temsilciyi tutuklatıp hapse attırdı. Kendisinin hanımefendinin (Hayzürân'ın) hizmetinde çalışan kişi olduğunu ve bu yaptıklarının yanına kalmayacağını söylediyse de cezadan kurtulamadı ve Kûfe çarşısında kırbaçlandı.. Başka bir rivayette ise Kadı Şerik, Hâdî tarafından zındıklıkla suçlanıp cezalandırılmıştır.[477] Kaynaklarda net birşekilde geçmesede Hayzürân tarafından kendi temsilcisine yapılanlardan dolayı böyle bir suçla suçlanmış olması muhtemeldir.[478]

Hayzürân'nin Mehdî üzerinde tesirinin bir nedeni de şiire olan yeteneğidir. Mehdî hem şiir yazmayı sever hem de şairlerle yakın ilişkiler kurardı. Hayzürân da yazdığı güzel şiirlerle Mehdî'nin gönlünü kazanmayı başarmıştır.[479] Mehdî hac için Mekke'ye gittiğinde Hayzürân'a olan özlemini şu şiirle dile getirmiştir: "Biz sevinç içindeyiz ama sevincimiz ancak seninle tamam olur. Bir tek eksiğimiz vardır ey sevgilim sen uzaklarda ben buradayım. Hızla buraya gelin mümkünse rüzgârla uçarak gelin." Bu sözlere Hayzürân da şu şiirle karşılık vermiştir:"Anlattığın özlemini anladık, neredeyse uçacaktık ama uçamadık. Keşke rüzgârlar kalbimizdeki aşkı ve özlemi size getiRebîlseydi. Senin için hep özlem duyuyorum ama benden uzaktayken sen yine de sevinç içinde olabiliyorsan sevincin daim olsun."[480] Hayzürân'ın şiirinde Mehdî'ye verdiği cevaptan da anlaşılıyor ki onu kıskanmaktadır. Kendi dışında ilgilendiği her şey Hayzürân'ı rahatsız etmektedir.

Vakidi, bir gün Mehdî'nin yanına gidip onunla hadis konusunda sohbet ettiğini ve daha sonra Mehdî'nin kendisinin yanından ayrılıp eşlerinden birisinin yanına gittiğini aktarmaktadır. Daha sonra o öfkeli bir şekilde Vakidi'nin yanına tekrar dönünce Vakidî ona:"Sana ne oldu seni üzen bir durum mu var? Ey Mü'minlerin emiri!" diye sordu. Mehdî:''Hayzürân'nın yanına gittim, bana bağırdı çağırdı. Kalktı ve üzerimdeki elbisemi parçalayıp 'Senden hiçbir hayır görmedim!' dedi. Ey Vakidi Allah'a yemin ederim ki ben onu bir köle pazarından satın alıp yanımda ona makam ve şeref verdim. İki oğlunu benden

[476] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 326.
[477] İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 1/186-187.
[478] Abbott, *Bağdat'ın İki Kraliçesi Hayzürân ile Zübeyde*, 76-77.
[479] Haci Ataş, "Hayzürân'ın Halife Hâdî ile İktidar Mücadelesi", *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/2 (Haziran 2020), 493.
[480] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 10/158-159.

sonrası için veliaht yaptım" dedi. Vakidi, Mehdî'nin Hayzürân'a karşı sinirlendiğini fark edince ona Hz. Peygamber'in: "Onlar kerem sahibi kimseleri mağlup ederler. Ama alçak tıynetli erkekler de onları mağlup ederler" hadisini ve birkaç hadis daha okuyup onun sakinleşmesini sağladı. Siniri geçen Mehdî yanındakilere Vakidi'ye 2.000 dinar verilmesini emretti. Vakidi oradan ayrılıp daha evine girmeden Hayzürân hizmetçisi ile 1.990 dinar ve birkaç elbise gönderip Mehdî'yi sakinleştirdiği için ona şükranlarını iletti. Aktarılan bu rivayetten de anlaşıldığı üzere Hayzürân halife Mehdî üzerinde ciddi bir tahakküm sağlamıştı. Halife, Hayzürân'ın ona karşı yapmış olduğu saygısızlıklarda dahi sesini çıkarmayıp sineye çekmekteydi.[481]

Hayzürân'ın Mehdî üzerindeki etkisi bunlarla da sınırlı kalmdı daha ciddi konularda da oldu. Halife, Îsâ b. Mûsâ'yı veliahtlıktan azlettikten sonra onun yerine Hâdî'yi birinci, ardından da Hârûn'u ikinci veliaht olarak ilan etti. Hayzürân, Mehdî sonrasında da gücünü korumak niyetindeydi ve kocasının karakterinde birisinin halife olmasını arzulamaktaydı. Hâdî hem sert hem de kıskanç bir kişiydi. Hayzürân kendisinin siyasi gücünü koruyacağı ortamın bu oğlunun iktidarında mümkün olmadığını daha Mehdî döneminde anlamıştı. Elindeki tek seçenek küçük oğlu Hârûn'du. Onu ilk veliaht seçilmesini sağlamak zorundaydı.

Mehdî ve oğlu Hâdî arasında zaman zaman görüş ayrılıkları yaşanmaktaydı. Bunlardan birisi arkadaşı İbrahim b. Harrânî hakkındaydı. Mehdî oğlunun İbrahim'den uzaklaşmasını istiyordu. Ancak Hâdî bu konuda babası gibi düşünmüyordu. Cürcan'da isyanlar patlak verince oğlu ile anlaşmazlıklarını bir kenara bırakıp onu bölgeye gönderdi. Gerginliğin daha fazla büyümemesi için arkadaşı İbrahim'in de onunla gitmesine izin verdi. Halife, Cürcan'da nasıl hareket edeceklerini bizzat halife göstermiş olmasına rağmen İbrahim'in Hâdî'ye etkisiyle tam tersi şekilde hareket edildi. Mehdî bu durumu öğrenince sinirlenip oğlundan İbrahim'i Bağdat'a göndermesini istedi. Hâdî bunu yapması halinde İbrâhim'in cezalandırılacağını bildiği için halifenin bu emrini yerine getirmedi. Bu durum üzerine Mehdî tekrar bir haber gönderip ondan arkadaşını göndermesini istedi. Göndermemesi durumunda veliahtlıktan azledileceğini ve ayrıca kendisine âsi gelmesinden dolayı cezalandırılacağını bildirdi. Bu tehdit karşısında yapacak bir şeyi olmayan Hâdî, İbrahim'i göndermek zorunda kaldı.[482]

[481] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 13/163.
[482] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/169.

Mehdî ile Hâdî arasında zaman zaman yaşanan anlaşmazlıkları bahane ederek Hayzürân, Hârûn'un lehine veliahtlığın değişmesi konusunda halifeyi ikna etmeyi başardı. Mehdî veliahtlık meselesini konuşmak maksadıyla Cürcan'daki Hâdî'yi elçi gönderip Bağlat'a çağırdı. Fakat o, elçiyi dövdü ve halifenin emrine karşı çıkıp yanına gitmedi. İşler tam da Hayzürân'ın istediği şekilde gelişmekteydi. Mehdî bu olanlar üzerine Hâdî'ye çok kızdı. Onu azletmek ve yerine Hârûn'u geçirmek niyetini bizzat gerçekleştirmek istedi. Bu itibarla bunu yapmak için Cürcan'a giderken öl(dürül)dü. [483]

Tüm bu örneklerden de anlaşıldığı üzere Hayzürân halife Mehdî döneminde gerek kocasının yumuşak huylu olmasından kaynaklı gerekse kendisinin akıllı ve hırslı bir kişiliğe sahip olması nedeniyle neredeyse devletin en ciddi kararlarının alınmasında dahi müdahil olmayı başarmıştı. Mehdî'nin diğer eşleri arasında Abbâsî hanedanı soyundan gelen Rayta gibi güçlü kadınlar olsa da o, köle olarak girdiği sarayda iktidarını kurmayı başardı ve bu gücünü korumak adına pek çok kimseyi harcamaktan asla tereddüt etmedi.

Hayzürân devlet hazinesinden harcama konusunda da halifenin diğer eşlerine göre ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Onun yıllık 260.000 dinar harcama yapma yetkisine vardı. Bu meblağ o dönem için halifenin harcamalarına denk bir bütçeydi. Onun kendisinin adına yaptırdığı birçok vakıf kurumunun olduğu anlatılmaktadır. Özellikle Mekke ve Medine'de fakir kimselerin ihtiyaçlarını giderecek birçok yer açtı. Hacca gittiği bir esnada Darü'l-Hayzürân adında bir yeri satın aldı ve burasının Mescid-i Haram'a katılmasını istedi. Ayrıca Mehdî tarafından kendisine birçok arazi ve çiftliğin bırakıldığı zikrolunmaktadır.[484]

4.1.3. Hâdî'nin Halifeliği Döneminde Hayzürân

4.1.3.1. Halifeliğinin İlk Zamanlarında Hayzürân'ın İktidara Etkisi

Hayzürân, Mehdî'nin ölümünden sonra bürokrasideki gücünün aynen devam edeceğini düşünüp Hâdî döneminde de gerek atamalar ve aziller gerekse diğer siyasi kararlara müdahil olmaya başladı. Nitekim bu durum Hâdî'nin halifeliğinin ilk dört ayında sorunsuz bir şekilde devam etti.[485] Ancak Hayzürân'ın etrafında oluşan siyasi ortam yavaş yavaş Hâdî'yi rahatsız etmeye başlamıştı. Bürokratlar bir siyasi karar alacakları zaman Hâdî'ye gitmeden önce Hayzürân'ın kapısını çalmaktaydılar. Kararları onun tavsiyeleri doğrultusunda düzenlemekte ya da iptal etmekteydiler. Halife devlet işlerinin karara

[483] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/170-171.
[484] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/163.
[485] Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*, 60.

bağlanmasında kendisi yokmuş gibi davranılmasından iyice sıkılmıştı. Öte yandan Hayzürân devlet işlerine müdahalesinde daha da ileri gidip kapısına gelenlere işlerinin kesin olacağı noktasında garantiler de vermeye başladı.[486]

Hayzürân'in müdahalesi ile seçilen komutanların başarısız seferleri Hâdî'nin iktidarına başarısızlıklar olarak yansımaktaydı. Aynı şekilde valiler de yönettikleri bölgelerde halifenin emirlerini dinlemeyip başlarına buyruk hareket etmekteydiler. Yahya b. Hâlid el-Bermekî ve Hayzürân valiler ve komutanlar üzerinde nerdeyse tek söz sahibi haline gelmişlerdi.

Hâdî'nin halifeliğinin ilk dört ayında annesi ile mücadeleye girmek yerine sessizliğe bürünmesi ve olaylara kayıtsız kalması sonraki siyasetine bakıldığında tutarsızlık gibi düşünülebilir. Ancak o, halifeliğe ilk geldiğinde devletin tüm gücünü arkasında toplamayı tam olarak başaramamıştı. Annesine karşı girişeceği siyasi bir mücadelede başarılı olma şansı bulunmamaktaydı. Bu bağlamda Hâdî öncelikli olarak kendisine uygun siyasi bir zemin oluşturmak maksadıyla kendisi yokmuşçasına alınan kararlara göz yummak zorunda kaldı.

4.1.3.2. Hâdî'nın Hayzürân'ın Siyasi Nüfûzundan Rahatsızlığı

İnsanlar Hayzürân'dan bir şey isteyecekleri zaman öncelikle onun Hâlise isimli cariyesine söylerlerdi. Cariye ise onların bu isteklerini Hayzürân'a iletirdi. O da yapılmasını istediği işler için onu halifeye gönderirdi. Hâdî halifeliğinin ilk aylarında annesinden gelen isteklerin hiç birisini geri çevirmedi. Ancak son zamanlarda bu isteklerdeki artıştan rahatsız olmaya başladı. Yönetimde artık duygusallığa yer vermek istemeyen Hâdî annesinin siyasi eylemlerinden duyduğu rahatsızlığı ona ve çevresine açıkça hissettirmeye başladı.[487]

Hayzürân, Abdullah b. Mâlik'in[488] kaynaklarda açık olarak belirtilmeyen işinin halledilmesi için cariyesi Hâlise'yi halifeye gönderdi. Fakat Hâdî onun isteğini geri çevirip söylenilen şeyi yapmadı. Bunun üzerine Hayzürân cariyesini tekrar Halife'ye gönderdi ve isteğini yineledi. Ancak Hâdî yine isteğini kabul etmedi. İkinci defa isteğinin yerine getirilmemesi üzerine Hayzürân biraz da kızgın bir şekilde bizzat kendisi halifeye gitti.

---

[486] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/206; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî*, 99.

[487] Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 99.

[488] Mehdî ve Hâdî dönemlerinde sâhibu'ş-Şurta (Bağdat şehrinin iç güvenliğinden sorumlu kişi) görevi yapmıştır.

Ona: "Bu isteğim Abdullah b. Mâlik içindir. Ben onun benden istediği işin yapılacağı konusunda ona söz verdim. Verdiğim sözün yerine getirilmemesinden utanırım" dedi. Halife ona: "Bu insanlar senin kapında ne arıyor? Senin yün eğirmek için meşgul olacağın bir iğin veya okuyacak Mushaf'ın ve yahut da oturacak bir evin yok mu? Dikkatli ol, kapını Müslümanlardan veya zimmîlerden kimseye açmayasın. Artık senin kapında kimseyi görmeyeyim" dedi. Hâdî'nin bu sözleri Hayzürân'da büyük bir şaşkınlığa sebep olmuştu. Ne yapacağını bilemez halde yanından ayrıldı.[489]

Tüm bu uyarılara rağmen Hayzürân siyasi müdahalelerine devam etti. Bu duruma daha fazla dayanamayan Hâdî, annesini uyarıp söyle dedi:"Devleti, annesi tarafından yönetilen halifeye yazıklar olsun! Allah'a yemin ederim ki bundan sonra kapında işini yaptırmaya çalışan bir hizmetçime rastlarsam onun başını gövdesinden ayırır ve mallarını müsadere ederim. Bu ne biçim bir hal ki sabah akşam demeden birtakım insanlar senin kapının eşiğini aşındırıyor."[490] Hâdî annesine ilk defa böylesine sert sözler söylüyordu. Olaya şahit olan devlet adamları aralarındaki bu konuşmaya çok şaşırmışlardı. Çünkü Hayzürân saraya geldiği günden beri böylesine ağır sözlerle hiç muhatap olmamıştı. Mehdî döneminde onun, sarayda divana katılmasa da divanlarda alınan kararlarda dahi söz hakkı vardı. Oğlu Hâdî, Hayzürân'ın Mehdî döneminden beri mücadele ile edindiği siyasi gücünü yok sayarcasına annesine böylesine ağır bir konuşma yapmıştı. Annesinin siyasi nüfuzundan rahatsızlığını hiç de gizlemeden dile getirmişti. Oğlunun sözleri Hayzürân'ın çok ağrına gitti ve ona oldukça sinirlendi. İbn Kesir ve Süyûtî onun Hâdî ile bir daha konuşmamaya yemin ederek oradan ayrıldığını rivayet etmektedir.[491] Ancak Taberî ve İbn Esîr, Hayzürân'ın ağlayarak odadan ayrıldığını aktarmaktadır.[492]

Halife ile annesi arasında geçen bu konuşmayla aralarındaki gizliden gizliye devam eden iktidar mücadelesi artık gün yüzüne çıkmış oldu.[493] Bu olaydan sonra Hayzürân oğlu ile aynı yerde yaşamak istemeyip, Bağdat'ta başka bir eve taşındı.[494] Muhtemelen oğlunun bu sözleri sonrası onun gözüne fazla batmak istemiyordu. O, mücadelesinde taktik değişikliğine gitti. Devlet işlerinde artık doğrudan müdahil olmuyor bürokraside kendisine yakın kişiler aracılığıyla işlerini halletmeye çalışıyordu. Yaşanan bu olayla birlikte devlet içinde yavaş yavaş bloklaşmalar da kendisini göstermeye başladı.

[489] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/206; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 5/273-274.
[490] Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/272.
[491] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/555-556; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ thk. İbrâhim Sâlih*, 371.
[492] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/206; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,*5/273.
[493] Güzel, "Kadinlarin Siyasete Etkisi Bağlaminda Hayzürân Örneği", 86.
[494] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/556.

Hâdî annesinin safında yer almak isteyen bürokratlara gözdağı vermek istemekteydi. Bu bağlamda onlarla tehditvâri bir konuşma yaptı. Böylelikle o, çevresindeki kişileri yanından uzaklaştırmak suretiyle annesinin siyasetteki gücünü kıracağını ümit etmekteydi.[495]

Hâdî Bağdat'a geldikten kısa bir süre sonra sarayını bu şehirden uzaklaştırmak istedi. Bu çerçevede devletin merkezini önceki yıllarda Mehdî'nin de avlanmak için bir saray yaptırdığı Îsaâbad'a[496] taşıdı.[497] O, saltanatının geri kalan dönemini burada geçirdi. Kaynaklarda bu değişiklik ile ilgili bir gerekçe gösterilmemektedir. Ancak Hâdî'nin hilafete geçmesinden kısa bir süre sonra bu değişikliği yaptığını göz önünde bulundurulduğunda annesi kaynaklı olması muhtemeldir. Özellikle Hayzürân'ın siyasi müdahalelerinden uzaklaşmak için Bağdat'tan uzaklaşmaya ihtiyaç duymuş olmalıdır.

Hâdî, iktidarını sağlamlaştırmak adına bütün idarecilerini huzuruna çağırttı ve onlarla şöyle bir konuşma yaptı:"Söyleyin bakalım bana, sizin annenizi mi insanlardan saklamak gerek yoksa benim annemi mi?" Orada bulunan kişiler: "Tabi ki sizin annenizi" dediler. Halife tekrardan onlara: "Annelerinizin nerede olduğunu ne dediklerini ve ne yaptıklarını insanların bilmesi gerekir mi, meclis ve pazarlarda annenizin adının konuşulması doğru mudur?" dedi. Orada bulunanlar "doğru değil" dediler. Halife: "Öyleyse sizler niçin işlerinizi hallettirmek için anneme gidiyorsunuz? Neden evlerde, mahallerdelerde, çarşı ve pazarlarda halifenin annesi şöyle dedi böyle yaptı diye anlatıyorsunuz? Neden sadece annemi tanıyıp onunla iş yapıyorsunuz, niçin onun kapısından ayrılmıyorsunuz?"dedi.[498] Bu konuşma sonrası Hâdî'nin ciddiyetini anlayan yönetici ve komutanlar Hayzürân ile olan iletişimlerini kestiler. Onun dolup taşan evi bir anda insanların uğramadığı ıssız bir yer haline geliverdi.[499]

Hayzürân'ın siyasi gücünün anlaşılması açısından dikkat çeken önemli bir gelişme de şu şekilde yaşanmıştır: Fah katliamı esnasında Mûsâ b. Îsâ eman dilemesine rağmen Hasan b. Muhammed'i öldürmüştü. Bu yaşanan olay Hâdî'ye anlatılınca, halife, Mûsâ'ya çok kızdı. Yaptığının gerekçesi Mûsâ'ya sorulunca: "O adam hakkında düşündükten sonra kendi kendime söyle dedim. Hasan'ın yakınları Ayşe ve Zeynep sizin annenize giderek ağlayıp o kişinin affedilmesi için yalvaracaklardı. Bunun üzerine anneniz de gelip sizle

[495] Kırbıyık, "Hayzürân", 17/106-107; Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye-Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*, 60-61.
[496] Îsaâbad: Bağdat şehrinin doğusunda bulunan bir mahalledir. Îsâ b. Mehdî'ye tahsis edilmiştir. (Yâkût, *Mu'cemu'l Büldan*, 6/247.)
[497] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/190.
[498] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,*5/273-274; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/207.
[499] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,*13/556.

konuşacak ve böylelikle siz onu serbest bırakacaktınız" diye cevap verdi. Bu konuşma Hayzürân'nın oğlu üzerindeki nüfûzunu göstermektedir. Bu durumun bürokratlar ve askerler arasında konuşuluyor olması Hâdî'yi son derece kızdırmış olmalı ki Mûsâ'yı bu yaptığından dolayı hem hapse attırmış hem de bütün mal varlığını müsâdere ettirmiştir. Bu şahıs Hâdî ölünceye kadar da hapiste kalmıştır.[500]

Hâdî üst dudağı kısa ve küçük olmasından dolayı iki dudağını birleştirmekte zorlanıyordu. Küçük yaşlarında iken annesi Hayzürân oğlunun ağzı açık kaldığı zaman onu uyarması ve ağzını kapattırması için bir hizmetli görevlendirmişti. Hizmetçi her defasın da Mûsâ'ya atbak (ağzını kapa) dediği için bu onun lakabı haline geldi.[501] Hâdî'ye nispet edilen bu lakap olumsuz bir çağrışım yapmaktadır. Her ne kadar tarih kaynaklarına geçmemiş olsa da o bu lakabından dolayı şairler tarafından alay konusu olmuş olabilir. Annesinin onun için görevlendirdiği hizmetçi sebebiyle böylesi kötü bir ün ile anılıyor olması onun ile arasındaki gerginliğin sebeplerinden biri olması muhtemel gözükmektedir.

4.1.3.3. Hâdî'nin Annesinden Kurtulma Planı

Abbâsî tarihinde anne ve oğul siyasi anlamda ilk defa Hâdî ile Hayzürân'nın mücadelesinde karşı karşıya gelmişlerdir. Ancak aralarındaki bu çekişme masumane bir çekişme olmaktan çıkmıştı. Çünkü birbirlerinin canına kast edecek kadar ileri gitmeye başlamıştı. Bazı tarihçiler anne ve oğlun bu kadar ileri gidemeyeceklerini düşünmüşlerdir. Özellikle anne şefkatinin böyle bir eyleme teşebbüs etmeyi engelleyeceğini ileri sürmüşlerdir.[502] Saraydaki iktidar mücadelesi artık iyiden iyiye kendisini hissettirmeye başladı. Hayzürân hem oğlu Hârûn'un hem de kendisinin canının tehlikede olduğunu düşünmekteydi. Bu konuda daha temkinli davranıyor ve Hâdî'den gelebilecek tehlikeye karşı daima uyanık ve tetikte kalmaya çalışıyordu.[503]

Taberî ve İbnü'l-Esîr'de aktarılan rivayette, Hâdî kendisin yediği ve çok sevdiği onunla da paylaşmak istediği bir tabak pilavı annesine gönderdi. Yemek Hayzürân'ın önüne konulduktan sonra Halise yemeğin kontrol edilmesi konusunda Hayzürân'ı uyardı. Yemek yanlarında bulunan köpeğin önüne konulduğunda köpek onu yediği gibi öldü. Halife göndermiş olduğu yemekle ilgili fikrini merak ettiği annesine bir hizmetçisini gönderip sonucu öğrenmek istedi. Hayzürân, hizmetçiden halifeye yemeği sevdiğini

[500] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/198..
[501] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, 331.
[502] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl ʿaleyhâ,* 4/173; Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 78-79.
[503] Mesʻûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher,* 3/281.

iletmesini istedi. Halife kendisine verilen haberden hiç de memnun kalmadı. Hâdî hizmetliyle annesine şu cevabı gönderdi: "Yemeği yemedin, eğer yemiş olsaydın senden çoktan kurtulmuş olurdum." Hayzürân oğlunun sözlerine akıl dolu şu cevabı verdi: " Yaşayan halife ne zaman başarılı olabilmiş ki? "[504] Anne ve oğul arasında yaşanlar durumun ne kadar ciddileştiğinin bir göstergesidir. Hanedanlık içinde artık güvensizlik ortamı oluşmuştu. Bu durum saray halkını da etkilemekteydi. Söz konusu ortamda hanedan üyeleri ve bürokratlar da kendi canlarından kuşkulanır hale gelmişlerdi.[505]

Her iki tarihçinin rivayetinde de yemeğin gönderildiği zaman hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bu olay Hâdî ve annesinin arasının açılmasından önceki ilk dört aylık süre içinde mi, yoksa aralarının açıldığı ileriki zaman diliminde mi gerçekleşmiştir? Bu soruların kesin bir cevabı yoktur. Yemek göndermesi onların aralarındaki soğukluğu gidermek için de tertip edildiği düşünülebilir. Ancak annesinin oğluna güvenmediği düşünüldüğünde bu rivayetin ileriki tarihlerde gerçekleşmiş olması daha muhtemel gözükmektedir. Çünkü anne ve oğlun arasının iyi olduğu bir dönemde Hayzürân'ın halifenin gönderdiği yemekten kuşkulanması için bir sebep bulunmamaktadır? Diğer bir dikkat çeken nokta ise Halise'nin hanımına yaptığı uyarıdır. Muhtemelen halifenin yanına yerleştirilen cariyelerden birisi bu konuda Halise'yi uyarmıştı. Böylelikle Hayzürân oğlundan gelebilecek tehlikelere karşı önceden önlem alma fırsatı yakaladı.

4.2. HÂRÛN ER-REŞÎD İLE VELİAHTLIK KRİZİ

4.2.1. Hâdî'nin Hârûn er-Reşid'i Veliahtlıktan Azletme İsteği

Abbâsî halifesi Hâdî iktidar mücadelesi adına annesi ile karşı karşıya gelip onun devlet işlerine müdahalesinin zorda olsa önüne geçmeyi başardı. O, bu meseleyi çözdükten sonra kendisinden sonra halifelik makamına gelecek olan kişiyi belirleme konusunu gündemine aldı. Hâdî, Hârûn'un kendinden sonra veliaht olmasından rahatsızlık duymaktaydı. Bu problemin çözümü noktasında bir şeyler yapması gerektiğini düşünmekteydi.[506] Mehdî döneminde Hârûn adına alınmış bir biat olduğu için Hâdî'nin onu azlettiğini açıklaması halk tarafından tepkiye sebep olabilirdi. Ancak veliaht olan kişi kendisi bu hakkından vazgeçtiğini halka duyurursa daha az tepkiyle karşılanırdı. Böylece herhangi bir krize neden olmadan bu sorun çözülmüş olacaktı. Mansûr ve Mehdî kendi

[504] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/275-276.
[505] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/206.
[506] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/207.

dönemlerindeki veliahtlık krizini çözerken bu yöntemi kullanmışlardı. Îsâ b. Mûsâ belli bir meblağ dinar ve arazi karşılığında veliahtlıktan vazgeçtiğini halka duyurmuş ve bu sayede o zamandaki veliahtlık krizi büyümeden çözülmüştü.

Hâdî kardeşi Hârûn'un siyasi nüfûzundan rahatsızlık duymaktaydı. Özellikle Mehdî'nin onun kontrolüne vermiş olduğu kuzey Afrika ve Mağrib bölgesi halifeyi huzursuz etmekteydi. Hârûn bu bölgelerin kontrolünü akıl hocası Yahya b. Hâlid el-Bermekî'ye bırakmıştı. O, Hâdî döneminde de bu bölgelerin kontrolünü elinde bulundurmaya devam etmekteydi. Bu durum Hârûn'un bölgede giderek güçlenmesi anlamına gelmekteydi. Kardeşinin bu denli güçlü bir konuma gelmesi ise halife Hâdî'ye yakın olan kesimleri rahatsız ediyordu. Çünkü Hârûn'un bölgede güçlenmesi Yahya'nın da güçlenmesi anlamına geliyordu.[507] Kimber, Hârûn'un babası zamanında Abbâsî devletinin batı kesiminin genel valiliğine getirilmiş olmasının sembolik bir makam olduğunu, asıl sorumluluğun ise doğunun genel valisi olan Hâdî'de olduğunu ifade etmektedir.[508] Ancak ülkenin neredeyse yarıdan fazlasını yöneten bir kişinin makamını sembolik olarak ifade etmek tutarsız bir durum oluşturmaktadır. Mehdî'nin özellikle Bizans'a karşı yapılan mücadeleyi de önemsediği düşünüldüğünde Hârûn'a verdiği değer ortaya çıkmaktadır. Nitekim 166/782 yılında Hârûn'un Bizans'a karşı başlattığı yaz seferinden başarı ile dönmesinden sonra ona Mehdî tarafından kendisine "Reşîd" unvanı verilmiştir.[509]

Hâdî bu nedenlerden dolayı Hârûn'u veliahtlıktan azledip onun yerine büyük oğlu Ca'fer'e biat almak istiyordu. Halifeyi bu konuda destekleyen birçok bürokrat ve komutan da bulunmaktaydı. Bunlar arasında en dikkat çeken isimler: Yezid b. Mezid, Abdullah b. Mâlik ve Ali b. Îsâ gibi komutanlardır. Bu komutanlar Halife Hâdî sonrasında oğlu Ca'fer'e yakın olarak devlet içinde daha çok itibar kazanabileceklerini düşünmekteydiler. Bu nedenle de Hârûn'un veliaht olarak kalması onların çıkarlarına ters düşmekteydi. Bu niyetlerinde özellikle Hâdî'nin kıskanç yapısı onların işine çokça yaramıştır. Bu bağlamda halifeyi Hârûn'a karşı kışkırtmışlardır.[510]

Veliahtlıktan Hârûn'u hal etmenin kolay olmayacağını bilen Hâdî öncelikle onun saraydaki itibarını bitirmekle işe başladı. Çünkü itibar edilmeyen bir veliahtın hal

[507] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/207; Kimber,"The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 433-434; Abbâdî, *Târihu'l Abbâsî ve Fâtimî*, 78.
[508] Kimber, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 430.
[509] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/154.
[510] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/207; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 18; Kimber, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 430-431; Hudarî Bek, *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî,* 99-100.

edilmesinin toplum nazarında çokta sorun oluşturmayacağını düşünmekteydi. Hâdî kardeşini sarayda insanların kendisinden kaçtığı kişi haline getirmişti. Bürokratlar ve komutanlar yakınına dahi yaklaşamamaktaydılar. Sarayda askerler dahi onun yanından selam vermeksizin geçiyorlardı. Askerler onun yanından geçerken mızrak ve kılıçlarını ona doğru çevirip geçmekteydiler. Bir anda o, saraydaki en itibarsız kişi haline gelmişti. Taberî, bütün komutanların Hârûn'dan razı olmadıklarını ve veliahtlığını kabul etmediklerini söylemektedir.[511] Fakat Hârûn'un kontrolü altındaki bölgelerdeki valililer ve komutanlar onu desteklemekteydiler. Daha çok merkeze yakın komutanlar Hârûn karşıtı olarak halifeyi destekliyorlardı. Bunun nedeni ise halifeden ve onun kıskançlığından duydukları korkuydu. Hârûn'a karşı yapılan bu itibar saldırısı sonucunu verdi. Zira etrafında onu destekleyen Yahya b. Hâlîd el-Bermekî ve annesi Hayzürân dışında Bağdat'ta kimse kalmadı.[512]

Mehdî'nin döneminde Bizans'a karşı kazanılan önemli başarıların birçoğunda komutan olarak gönderilen kişi Hârûn er-Reşîd'ti. Bu başarı Mehdî'nin dikkatinden kaçmamaktaydı. Mehdî, Hârûn'un ciddi konularda kendini geliştirmesine fırsat vermekteydi. Hârûn'un komutanlık yönünden üstün yeteneği kardeşinin onu kıskanmasının sebeplerinden birisiydi.[513]

Hâdî, Îsââbad'daki sarayında komutanları ve askerleriyle oturduğu esnada Hârûn er-Reşîd'in çağırılmasını istedi. O, halifenin huzuruna girdiğinde sol tarafta vezir İbrahim el-Harrânî ve Zübeyde'nin kardeşi İbrahim oturmaktaydı. Hârûn halifeye selam verip onun sağına uzak bir yere oturdu. Hâdî uzunca bir süre kardeşi Hârûn'u süzdükten sonra ona "Ey Hârûn, bana öyle geliyor ki sanki rüyanın gerçekleşeceğini umuyor ve onun için çok çaba harcıyorsun. Şimdilik ulaşabileceğin bir yerde olmadığı için onu umut ediyorsun ancak senin onu başarman imkânsız" dedi.[514] Bu cümleleriyle Hâdî kardeşinin ve onun akıl hocası Yahya'nın veliahtlık konusunda bir plan yaptıklarını düşünmüş olmalıdır. Muhtemelen bu konuşma oğlu Cafer'in veliahtlığı meselesinin konuşulmasından önce yapılmıştır. Hârûn ise önce dizlerini biraz ovuşturdu ve ona şöyle cevap verdi: "Mûsâ! Mağrur olanın burnu sürtülür, alçakgönüllü olanın ise katı yükselir. Adaletsiz kişi aldatılır. Elbette bende halifelik yetkisinin bir gün bana devredileceğini umuyorum. O zaman senin

[511] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,* 5/270; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/207; Abbâdî, *Târihu'l Abbâsî ve Endülûsî,* 78.
[512] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 19-20.
[513] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 18.
[514] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/211; Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb*, 3/277.

zulmettiklerine ve mağdur ettiklerine adaletli olacağım. Senin ilişkini kestiğin kimseler ile aramı düzelteceğim. Senin çocuklarını başımın üstünde taşıyacağım ve onları kendi çocuklarımdan üstün tutacağım. Oğullarını kendi kızlarım ile evlendireceğim. Babamız İmam Mehdî'nin güzel hasletlerini geri getirip onun yaptığı gibi yapacağım" dedi.[515]

Bu konuşma Hâdî'yi birazcık da olsa rahatlaşmıştı. Hârûn'a karşı yumuşayıp elini öpmesi için onu yanına çağırdı. Elini öptükten sonra yerine oturmak için yöneldiği esnada Hâdî kardeşine hitaben: "Ey Ebû Ca'fer bu senin düşüncendir. Büyükbabamız şerefli ve onurlu Mü'minlerin Emiri Mansûr olduğu sürece senin yanın daima benim yanımdır" deyip yanına oturmasını istedi. Veziri İbrahim el-Harrânî'yi seslenip: "Ey Harrânî! Hemen kardeşim Hârûn'a bin dinar ve arazi vergisinden pay verilsin. Hazineden sınırsız harcama yapmasına izin verdim, ne kadar isterse harcayabilsin. Hiçbir isteğini geri çevirmeyin. Ayrıca Ehl-i Beyt'in mallarından ona da verin" dedi.[516] Hârûn'un yapmış olduğu konuşmanın içeriğine bakıldığında öncelikle yaptığı yanlışları halifenin yüzüne karşı söylemesi dikkat çekmektedir. Konuşmanın devamında ise onu yumuşatmak için çocukları hakkında ona vaatler vermektedir. Hâdî'den gelebilecek tepkileri yumuşatmak açısından böyle konuşmuş olmalıdır. Ancak genel olarak konuşmaya bakıldığında manevi babası Yahya b. Hâlîd el-Bermekî izleri görülmektedir. Muhtemelen böyle bir konuşma için Yahya onu önceden hazırlamıştır.

Hâdî ve Hârûn arasındaki konuşmanın dikkat çeken bir diğer yönü ise halifenin kardeşine karşı oldukça bonkör davranmasıdır. Böylesine yakın ilgi ve alaka gösterirken halifenin daha sonra kardeşine karşı bu kadar acımasız olmasının hikmeti ancak onun yakın adamları tarafından Hârûn'a karşı doldurulmasıyla açıklanabilir. Nitekim bu konuşmaya şahit olan vezir İbrahim böylesine bir dolduruşu yapanların başında gelmiş olmalıdır.

Bu olay yaşandığı esnada orada oturanlardan birisi Hâdî'nin bahsettiği rüyanın ne olduğunu merak edip onu öğrenmek için Hârûn'a gitti. Hârûn ona şunları anlattı: "Babam bir rüya gördü. Rüyasında bir fidan bana bir fidan da Hâdî'ye verdi. Ona verilen fidan toprağa dikilince uzayıp sadece bir dal olarak kaldığı halde bana verilen fidan ise uzayıp kocaman bir ağaç oldu ve bu ağaçtan da birçok dalı çıktı. Babam bu rüyayı Hakem b. Mûsâ

[515] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/211; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh.*5/271; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye.*13/557.
[516] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye.* 13/557; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh.* 5/271; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/211.

el-Damrî'ye tâbir ettirdi. Hakem bu rüyada bahsi geçen fidanların Abbâsî hilafeti olduğu söyledi. İki kardeşin de hilafete geleceğini ancak Hâdî'nin hilafetinin kısa süreceğini ve az bir zaman o makamda kalacağını, Hârûn'un ise on yıldan daha fazla orada kalacağını söyledi. Ayrıca Hârûn'un hilafet günlerinin Abbâsî devletinin en güzel günleri olacağını, ardından da oğullarının hilafet makamına geleceğini ekledi."[517] Çağdaş yazarlardan Nabia Abbott bu rüyadan yola çıkarak Hâdî'nin kendi oğlunu veliaht yapmak için çabaladığını ifade etmektedir.[518] Ancak bu tür rüyalar genelde her halife için söylenegelmiştir. Bu rivayetin daha sonradan uydurulan politik bir öngörü olabileceği ihtimali üzerinde de durulmaktadır.

4.2.2. Yahya Hâlîd el-Bermeki'nin Krizi Çözme Taktikleri

Abbâsî devletinde halifenin eğitiminin ve idari yönünün güçlü olmasının temini kadar onların çocuklarının iyi bir eğitim almasının sağlanması da önemli konuların başında gelmekteydi. Çünkü onlar geleceğin halife adaylarıydı. Şehzadelerin siyasi ve ilmi anlamda yetkin kişiler olmaları devletin istikbali açısından önemliydi. Bu bağlamda Mehdî oğullarının eğitimi ile yakından ilgilenmişti. Hârûn ile Yahya b. Hâlid el-Bermekî'nin ilgilenmesini istemişti. Yahya, Hârûn'un eğitimi ile ilgilendiği gibi siyasi yönden de danışmanlığını yapmaktaydı.[519] Hâdî hilafet makamına oturduktan sonra kardeşi Hârûn'u hedef tahtasına koyup onun veliahtlık hakkından vazgeçmesi adına elinden geleni yaptığı dönemlerde Yahya onu yalnız bırakmadı. Halife Hâdî'nin planlarına karşı siyasi taktikler ile Hârûn'u korumaya çalıştı.[520] Özellikle Hâdî'nin Hârûn'u ikna edebileceğini düşündüğü Yahya ile bu konuda birçok diyaloğunun olduğunu klasik İslam tarihi kaynakları aktarmıştır.

Hâdî sarayda komutanlarla veliahtlık sorunun çözümü için toplantılar yapmaktaydı. Komutanlar her defasında halifeyi Yahya'ya karşı öfkelendirecek şeyler anlatmaktaydılar. Anlattıklarının özünde Hârûn'un veliahtlık konusunda istekli olmadığı ancak akıl hocası Yahya'nın onu halifelik için cesaretlendirdiği, halife ile aralarını onun bozduğu şeklinde iddialar bulunmaktaydı. Bunlar halifenin Yahya'ya karşı öfke duymasına yetmişti.[521]

---

[517] Mes'ûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/277-278; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/211-212.
[518] Abbott, *Bağdat'ın İki Kraliçesi Hayzürân ile Zübeyde*, 110-111.
[519] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,*5/270.
[520] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 78.
[521] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/270.

Halife bir gece hizmetçisini Yahya b. Hâlîd el-Bermekî'yi huzuruna getirmesi için gönderdi. Abbâsî sarayında gece hilafet makamına çağrılmanın sonunun genelde ölümle bittiğini bilen Yahya ailesi ile helalleşip öyle gitti. Halifenin huzuruna girer girmez Hâdî ona hitaben: "Ey Yahya sen ve ben neyiz?" diye sordu. Yahya ona: "Ben Mü'minlerin Emîrinin bir kölesiyim. Kölenin de efendisine itaatten başka bir şeyi yoktur" dedi. Hâdî bu cevap üzerine: "Öyle ise neden kardeşim ile benim arama giriyorsun ve onu bana karşı kışkırtıyorsun?" diye karşılık verdi. Yahya ise ona: "Ey Mü'minlerin Emiri ben kimim ki aranıza gireyim. Bilakis Mehdî beni Hârûn'dan sorumlu tuttu. Bende onun bana emrettiğini yerine getiriyorum. Eğer sende bana emredersen senin emrettiğini yerine getiririm" dedi.[522] Halife ona: " Öyle ise Hârûn ne yaptı?" diye cevap verdi. Halife bu sorusuyla kardeşi Hârûn'un ikna olup olmadığını sormaktaydı. Eğer cevap olumsuz ise artık onu ikna etmesi gerektiğinin mesajını vermekteydi. Bu sorunun altında aslında Hârûn ikna olmazsa bunun sonuçlarının Yahya'ya fatura edileceği mesajının yattığı gayet açıktı. Yahya ise ona: "Hârûn onunla ilgili bir şey yapmadı" dedi. Bu cevap onun veliahtlık hakkından vazgeçmek istemediği anlamındaydı. Halife, Yahya'yı tekrardan kardeşiyle arasına girmemesi yönünde uyardı. Hârûn'un da böyle yaparak herkesi üzdüğünü söyledi. Yahya halifeye: " Belki de bir süre daha bunu yapmamalısınız" dedi.[523] Yahya, Hâdî'yi ikna etmeden bu durumdan kurtulamayacağını bildiği için zaman kazanmaya çalışmaktaydı. Bu konuşma muhtemelen Hâdî'nin hastalığının sarayda duyulduğu bir zamanda yapılmıştı.

Hârûn mümkün olduğu sürece halife Hâdî ile aynı ortamı paylaşmamaya çabalıyordu. Zaten halife de veliahtlık konusunu Hârûn'dan daha çok Yahya ile konuşmaktaydı. Yine bir gün Yahya ve Hâdî bu konuda konuşmaktaydılar. Yahya halifeye; "Ey Mü'minlerin Emiri insanlara biatlarını bozdurursan korkarım yeminleri artık onlara basit gelir. Fakat onları Hârûn'un biatı üzerine bırakırsan sonrasında da oğlun Ca'fer adına biat alırsan daha güzel olur" dedi. Hâdî, Yahya'nın bu fikrini beğendi ve ona; " Doğru söyledin iyi bir öğüt verdin" dedi.[524] Ancak onun halifeyi ikna etmiş olması bütün problemi çözmemekteydi. Zira kısa bir süre geçmeden halifenin çevresindeki Hârûn karşıtı komutan ve bürokratlar onu tekrardan oğlunu veliaht ataması hususunda ikna etmeyi başarmaktaydılar.

---

[522] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,*5/270-271.
[523] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/207-208.
[524] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*. 5/270-271; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye.* 13/556; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/209; Kimber, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 441.

4.2.3. Yahya ve Hârûn'un Hapsettirilmesi

Yahya, Hâdî'yi Hârûn lehine ikna etmeye çalışmışsa da bu ikna çabaları her defasında başarısızlıkla sonuçlanmıştı. O, halifeye karşı muhalefet etmek yerine onun yanındaymış gibi davranarak kendisini halifeden gelebilecek tehlikelere karşı korumaya çalışmaktaydı. Hâdî, daha öncede geçtiği üzere Yahya'dan Hârûn'u veliahtlıktan vazgeçmesi için ikna etmesini istemekteydi. Çünkü onun Hârûn'un görüşlerini etkilediğinin farkındaydı. Ancak Yahya kendisinden istenileni yapmayıp her defasında sözler ve vaatler vererek canını kurtarmayı başarmaktaydı.[525]

Hâdî verdiği emri yerine getirmediği gerekçesiyle Yahya'nın yakalanmasını ve zindana atılmasını emretti. O, zindandan halifeye haberler gönderip görüşmek istediğini söylemekteydi. Ancak halife bir süre onunla görüşmeyip yaşadıklarından ders çıkarmasını istedi. Ayrıca Yahya'yı Hârûn'un yanından uzaklaştırarak onun sarayda iyice yalnızlaşmasını sağladı. Bir süre önce de Hayzürân saraydan ayrılmıştı.[526] Halife bu durumu fırsata çevirip Hârûn'u ikna etmenin peşine düştü. Hârûn halifenin huzuruna çıkmayıp sarayda mümkün olduğu kadar ondan uzak duruyordu. Bunun üzerine Hâdî tekrar Yahya ile görüşmekten başka bir yol bulamadı. Yahya, halifenin huzuruna getirilince ona; "Ey Mü'minlerin Emiri Allah onu (Ca'fer) buluğa ulaştırmadan önce senin canını alırsa insanların oğlun Ca'fer'i halife olarak kabul edeceğini mi sanıyorsun" dedi. Hâdî ona; "Vallahi zannetmiyorum bırakmazlar" diye cevap verdi.[527] Yahya; "Eğer biatı Hârûn'dan şimdi alırsan buna ailenin büyükleri itiraz edeceklerdir. Baban Mehdî tarafından Hârûn'a biat alınmışken sen nasıl onu batıl saymak istersin. Bu meseleyi kardeşin ile çözmelisin" dedi.[528] Eğer bu konuda daha fazla ısrar ederse halifeliğin elinden bile gidebileceği konusunda onu uyardı.[529] Ayrıca o, halifeye: "Ey Mü'minlerin Emiri bu konuyu olduğu gibi bırakmanız gerektiğini düşünmekteyim. Eğer Ca'fer o yaşa ulaşırsa Hârûn senin söylediklerini kabul eder" dedi. Yahya'nın bu konuşmasından halife oldukça etkilenmişti. Çünkü oğlunun buluğ çağına gelmemiş olması hilafet için büyük bir sorun teşkil etmekteydi. Bir süre daha veliahtlık konusunu olduğu gibi bırakmanın doğru olduğunu düşünüp Yahya'nın hapisten çıkarılıp salıverilmesini emretti.[530]

---

[525] Kimber, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 441.
[526] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* 13/556.
[527] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/209.
[528] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/271.
[529] Kimber, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 435.
[530] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/209; Kimber, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 441.

Yahya bir kez daha halifeyi siyasi zekâsı ile ikna etmeyi başarmıştı. Halifeye söylediklerinde haklıydı. Unuttuğu noktaları ona hatırlatarak kararından bir süreliğine de olsa onu vazgeçirmişti. Bu konuşmadaki dikkat çekici noktalardan birisi halifeye erken gelebilecek bir ölüm olursa yaşanacak sıkıntılardan bahsetmesiydi. Bu da bu konuşmanın halifenin hastalığının öğrenildikten sonra olması ihtimalini güçlendirmektedir. Diğer bir ihtimal de Yahya'nın halifenin öldürüleceği haberini saraydaki casusları aracılığı ile almış olması veya onun da bu konuda bir dahli olabileceği ihtimalidir.[531]

Hâdî kardeşi Hârûn'u veliahtlıktan azledebilmek için elinden geleni yaptı. Öncelikle sarayda yalnızlaştırarak onu kolayca azletmek istedi. Ancak bu hamle halifenin umduğu gibi bir sonuç vermedi. Yahya'nın hapsedilmesi de problemi çözmedi. O, son çare olarak kardeşini tutuklatmak istedi. Hârûn'un hapse atılması onun kontrol altına alınması anlamına gelmekteydi. Bu sayede onu ikna edilebileceğini de düşünmekteydi. Yakubî, Hârûn ve Yahya'nın her ikisinin de hapse atıldığını ve Hâdî ölünceye kadar da hapiste kaldıklarını zikretmektedir.[532] Ancak Yakubî, Hârûn ve Yahya'nın nerede hapiste tutulduğu hakkında detay bir bilgi vermemektedir. Taberî ise sadece Yahya'nın hapse atıldığını, halifenin Hârûn'u da hapse attırmak istediğini ancak Hârûn'un Bağdat'tan âni bir şekilde ayrılma kararı nedeniyle bunun sadece düşüncede kaldığını rivayet etmektedir.[533] İtalyan tarihçi Moscati, Taberî'nin bu rivayetinden yola çıkarak Hârûn'un hiçbir şekilde hapse atılmadığını ifade etmektedir.[534]

Yahya'nın hapse atılmış olması nedeniyle Hârûn kendisinin de hapse atılabileceği düşüncesine kapılmış olmalıdır. Bundan dolayı kardeşinin niyetinden şüphelenip daha çabuk bir hamle yaparak Bağdat'ı terk etti. Böylelikle halifenin bu niyeti sadece düşünce olarak kaldı. Eğer Hârûn hapse atılmış olsaydı bu olaya neredeyse bütün tarihçilerin ilgi göstermesi beklenirdi. Çünkü Abbâsî tarihi için önemli bir halifeden söz edilmekteydi. Ancak bu olaya sadece Yakubî fazla detay vermeksizin kısaca değinip geçmektedir.

Yahya b. Hâlîd el-Bernekî sarayda olup bitenler konusunda bilgi almak için saraya bir adam yerleştirmeyi de ihmal etmemişti. Özellikle Halife Hâdî'nin hamlelerini önceden öğrenip önlem alabilmesi için bu gerekliydi. Vezir İbrahim el-Harrânî'nin kâtipliğini yapan İsmâil b. Sübeyh saraydan öğrendiği bütün bilgileri Yahya'ya haber vermekteydi. İsmâil'in

[531] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 19; Kimber, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 435.
[532] Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî*, 2/348-349.
[533] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/209.
[534] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 20.

sarayda bu makama gelmesinin üzerinden bir ay geçmişti. Halife onun hareketlerinden şüphelenmiş veya ona bu konuda bilgi verilmiş olmalıdır. Zira İbrâhim'e kâtibinin kim olduğunu sormuş ve onu kâtibine karşı daha dikkatli olması konusunda uyarmıştı.[535]

4.2.4. Hârûn'un Bağdat'tan Ayrılması

Veraset krizinde Hâdî ve Hârûn'un olayın başkahramanları gibi gözüküyor olsa da asıl merkezde ordu ve Yahya bulunmaktaydı. Komutanlar Yahya'yı kendileri için tehlike olarak gördüklerden onun güçlenmesinden korkmaktaydılar.[536] Özellikle Hârûn'un halife olması durumunda onun vezir olmasının önünde hiçbir engel kalmıyordu. Onlar Hâdî'nin kardeşi Hârûn'u hilafet hakkından azletmesi durumunda Yahya'nın gücünün kırılacağını düşünmekteydiler.[537]

Bürokrasi içinde veliahtlık konusunda Hâdî'ye akıl hocalığı yapanlardan birisi de Ebu Hüreyre b. Muhammed b. Ferrûk'tur.[538] Ebu Hüreyre Hâdî tarafından güçlü bir ordu ile Kuzey Afrika'ya gönderilmişti. Bu bölge Mehdî döneminden beri Hârûn'un kontrolünde olup Yahya tarafından yönetilmekteydi. Halife bölgenin kontrolünü direk kendine bağlamak istemekteydi. Bu sefer Hârûn'un azledilmesi konusu ile doğrudan ilgiliydi. Böylelikle halife bölgede Hârûn'u destekleyeceğini düşündüğü komutanları engellemek istiyordu.[539] Ancak Hâdî'nin 170/786 yılında ölmesi üzerine Hârûn, Ebu Hüreyre'yi yakalatıp Bağdat'a getirtti ve idam ettirdi.[540] Ebu Hüreyre'nin ölüm sebebi hakkında kaynaklarda bilgi geçmemektedir. Ancak Hâdî döneminde başlatılan Afrika seferinin komutanı olması ve isyan etmesi ihtimali göz önünde bulundurularak öldürülmüş olmalıdır.

Hayzürân oğlu Hârûn'un canından endişe duyar hale gelmişti. Hizmetçisi Âtike'yi Yahya'ya gönderip onu iki oğlunun arasına girmemesi konusunda uyardı ve gerekirse Hârûn'un kendisinden istenileni kabul etmesini söyledi. Hayzürân oğlunun öldürüleceği hakkında bir malumat almış olmalı ki böylesi bir haber göndermiştir.[541]

---

[535] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8:207-208.
[536] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 78-79.
[537] Kimber, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 434.
[538] Bu kişi aynı zamanda Mehdî'nin Îsa b. Mûsâ'yı veliahtlıktan azletmesi konusunda etkisi olan kişidir.(Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 7/580.)
[539] Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî*, 2/348.
[540] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 3/606-607; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 18.
[541] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/276; Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,*8/210.

Hayzürân'ın oğlunun öldürüleceği ile ilgili kuşkuları yersiz değildi. Çünkü Halife Hâdî isteklerini kabul etmemelerinden dolayı Yahya ve Hârûn'u ortadan kaldırtmak için Hartama b. Ayan'a emir vermişti. Ancak Hartama kendisine verilen emri yerine getirmekte tereddüt etti. Aynı zamanda halifenin hastalanması gibi nedenlerle bu emri erteledi. O, halife öldüğünde de Yahya'yı hapisten çıkardı.[542]

Yahya, Hârûn'un öldürülme tehlikesine karşı önlem olarak ona Bağdat'tan ayrılmasını tavsiye etti. Halifeden avlanmak için izin isteyip şehri terk etmesini ve buradan uzaklaşmasını söyledi. Hârûn, halifeden izin alıp şehirden ayrıldı. Kasru'l Benî Mukâtil denilen saraya yerleşti. O, burada 40 güne yakın kaldı. Ancak halife, Hârûn'a izin verdiği için pişman oldu. Zira özellikle Abbâsî devletinin ona bağlı bulunan bölgelerindeki vali ve komutanlarla Hârûn görüşebilirdi. Ancak kaynaklar onun şehirden ayrılmasından sonraki 40 günü nasıl geçirdiği hakkında bir mâlumat vermemektedir. Araştırılan kaynaklardan açıklığa kavuşturulamayan bir soru da Hârûn'un ne zaman geri döndüğüdür. Dönüş olayının Halife Hâdî'nin ölümünden önce mi yoksa sonra mı olduğu hakkında kesin bir bilgiye rastlanılmamıştır.[543]

[542] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,*8/221-222; Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 21-22.
[543] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/210-211; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, 5/271.

BEŞİNCİ BÖLÜM

HÂDÎ'NİN ÖLÜMÜNDEKİ ŞÜPHE

5.1. HÂDÎ'NİN HASTALIĞI

Hâdî, oğlu Ce'fer için ülkenin bütün bölge valilerinden biat almak istedi. Bu amaçla doğu ve batıdaki bütün şehirlere haber gönderdi. Kendisi de Bağdat yakınlarında ki Hâdisetü'l-Mevsil'e[544] valilerle görüşmek için gitti. Fakat halife oraya vardığında karnında ki yaradan[545] kaynaklı hastalığı tekrardan nüksetti. O, hastalığının daha da ağırlaşması üzerine Bağdat'a geri dönmek zorunda kaldı.[546] Aynı şekilde İbn Cezvî de Hâdî'nin karnında bulunan bir yaradan dolayı hastalandığını zikretmektedir. Fakat başka bir rivayetinde ise onun ayağının arkasında çıkan bir çıban nedeniyle hastalandığını söylemektedir.[547] Ayrıca Taberî onun hastalığı nedeniyle bilincini kaybetmiş bir şekilde Bağdat'a getirildiği detayını da rivayet etmektedir.[548]

Yukarıda bahsedilen kaynaklarda göz önünde bulundurulduğunda halifenin kronik bir mide rahatsızlığı olan ülser hastalığı olduğu söylenilebilir. Fakat çağdaş tarihçilerden Mahmud Şâkir, Hâdî'nin hastalığının ülser olmadığını çünkü bilincini kaybettirecek kadar ağırlaştıran şeyin mide kanseri olması ihtimalinin daha yüksek olduğunu söylemektedir.[549] Halifenin hastalığında dikkat çeken bir nokta tedavisi hakkında herhangi detaya yer verilmemiş olmasıdır. Halife uzun süren bir ağır hastalığı olmuş olsaydı tarihi kaynaklar bu konuya değinmeden geçmezlerdi.

5.2. KLASİK İSLAM KAYNAKLARINDA HÂDÎ'NİN ÖLÜMÜ

5.2.1. Ölümü Öncesi Yaşanan Olaylar

Halife hasta olarak Bağdat'a döndükten sonra durumu daha da ağırlaştı. Bu durum üzerine ona yakın olan komutanlar oğlu Ca'fer'in etrafında toplanmaya başladılar. Fakat bir taraftan da komutanlar halifenin ölmesi durumunda Hârûn'un başa geçmesiyle birlikte kendilerinin Yahya b. Hâlid el-Bermekî tarafından öldürülecekleri düşüncesine

---

[544] Hâdisetü'l-Mevsil: Dicle ırmağının doğusunda, yukarı zab suyunun batısında bulunan bir yerleşim yeridir. Bkz. (Yâkût, *Mu'cemu'l Büldan,* 2/222.)
[545] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/205.
[546] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/272-273.
[547] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem,* 8/334-335.
[548] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/212.
[549] Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî,* 5/139-140.

kapılmışlardı.[550] Onlar bu durumun yaşanması ihtimaline karşı acele edip Yahyâ'yı öldürmeyi düşündüler. Ancak halifenin iyileşince bu yaptıklarından dolayı kendilerine hesap soracağını düşünüp vazgeçtiler.[551] Komutanları bu düşüncesinden vazgeçiren durum halifenin muhtemelen iyileşeceği düşüncesi olmuştur. Eğer halife ağır bir hastalığa yakalanmış olsaydı onlar iyileşeceği ihtimali üzerinde fazla durmazlardı.

Hayzürân, Hâdî'nin hastalığı ağırlaşınca Yahya'ya haber gönderip görev için hazır olmasını istedi. O da kâtibine bölgelere gönderilmek üzere mektuplar yazılmasını emretti. Mektupların içeriği şöyleydi: "Halife Hâdî öldü ve görevi Halife Hârûn er-Reşîd üstlendi. O bu göreve en layık olan kişidir." [552] Bu mektup halifenin ölümünden kısa bir süre sonra eyalet valilerine gönderildi. Taberî ise Hayzürân'ın Yahya'ya gönderdiği haberi şöyle aktarmaktadır: "Adam (Hâdî) öldü, Artık sen emredilen işi yapmaktan geri durma."[553] Bir diğer benzer rivayette ise Hayzürân'ın Yahya'ya şöyle bir haber gönderdiği geçmektedir: "Gerçek şu ki artık adam (Hâdî) zayıfladı ve güçten düştü. Artık zaman kaybetmeden Hârûn'a biat etsinler."[554] İbnü'l Esîr ve Ezdî'nin rivayetlerinde Hayzürân oğlunun öleceğinden emin bir şekilde daha o ölmeden hazırlıkların başlatılmasını emretmektedir. Fakat Taberî'nin rivayetinde bu hazırlığın ölümü sonrasında yapıldığı izlenimi verilmektedir.

Tüm bu olaylar yaşanırken Yahya hapiste tutuklu bulunuyordu. Hâdî öldüğü gece Hartama b. Ayan'a Yahya'yı öldürmesini emretti.[555] İbn Kesîr, halifenin Yahya b. Hâlid el-Bermekî ile birlikte Hârûn'u da öldürmek için emir verdiğini rivayet etmektedir.[556] Taberî de aynı şekilde onun kardeşini öldürmek gibi bir niyetinin olduğunu söylemektedir. Fakat halifenin Hartama'ya verdiği görevden hiç bahsetmemektedir.[557] Kütübî ise *Fevâtü'l Vefeyât* adlı eserinde Hâdî'nin defalarca kardeşini öldürmeye teşebbüs ettiğini fakat Hayzürân'ın her defasında onu ölümden kurtardığından bahsetmektedir.[558]

Hârûn'un en büyük destekçileri annesi Hayzürân ve Yahya onun halifenin açık hedefi haline gelmemesi için saraydan uzaklaşması konusunda mutabık oldular. Önceki

[550] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 5/272.
[551] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,*8/212.
[552] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,*5/272.
[553] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/206.
[554] Ezdî, *Târîhü'l-Mavsıl,*259-260.
[555] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,*5/272.
[556] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,*13/561.
[557] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/230.
[558] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl ʿaleyhâ,*4/173.

sayfalarda da bahsedildiği gibi Hârûn, annesi ve Yahya'nın ısrarı üzerine saraydan ayrıldı. Fakat halife bu konuda da kardeşine günmemekteydi. Onun saraydan belli bir süreliğine ayrılması halifeyi daha da kuşkulandırdı. Bu duruma özellikle etrafındaki devlet adamlarının büyük etkisi vardı. Halifenin kardeşine tekrar Bağdat'a gelmesi için yazdığı mektubu galîz küfürler ve tehditler içeriyordu. O güne kadar kardeşine böylesi ağır sözler hiç söylememişti. Ayrıca onu öldürmekle dahi tehdit ediyordu. Halife artık kardeşine karşı niyetini daha açık şekilde dile getirmeye başlamıştı. Tüm bu yaşananlar üzerine Hayzürân'ın Yahya'ya gönderdiği mektupta: "Oğlumun (Hârûn'un) öldürülmesine izin verme ve ona kardeşinin teklifine olumlu cevap vermesini tavsiye et. Çünkü o benim için dünyadaki her şeyden daha kıymetlidir" diye yazıyordu.[559] Hayzürân bu sözlerinde Hârûn'a kardeşi tarafından zarar verilebileceği ihtimalini ciddi bir şekilde dillendirdiği görülmektedir. Ayrıca bu mektup Yahya'nın Hârûn üzerinde etkisinin olduğunun kanıtı niteliğindedir. Bu sözler üzerine Yahya ona: "Eğer bu sözlerin doğru ise o zaman ben ve ailem daha tehlikedeyiz. Çünkü halife öncelikli olarak beni öldürecektir" dedi.[560]

Hâdî ile annesinin siyasi nedenlerle arası ciddi şekilde açılmıştı. Bu durumun ölümüne kadarda aynı şekilde devam etti. Fakat Taberî bunun aksi bir rivayeti aktarmaktadır. Halifenin hastalandığı haberi annesine geldiğinde hizmetçisi Hâlise ona: "Ey hanımım bugün küslük ve sinirlenme olmaz. Sen oğluna git" dedi. Bu sözler üzerine Hayzürân'ın abdest alıp oğlunun yanına gitti.[561] Buna benzer bir rivayeti de Mesudî nakletmektedir. Halife hastalandıktan sonra Îsaâbad'a dönünce ilk işi annesini çağırtmak oldu. Halifenin annesiyle arasında şöyle bir konuşma geçti: "Ben bu gece öleceğim. Beni kardeşim Hârûn takip edecek. Ben senden bazı şeyleri yapmanı istedim, bazı şeyleri de sana yapmanı yasakladım. Benim sana böyle davranmamın sebebi âsi gelmek değildi. Aksine seni korumak içindi" dedi. Daha sonra annesinin elini tutup göğsüne koydu ve bu şekilde öldüğü rivayet ediliyor.[562] Halifenin annesi tarfından öldürülmediğini iddia eden tarihçiler bu tezlerine kaynak olarak bu rivayetleri göstermektedirler.

5.2.2. Hâdî'nin Ölümü ve Sonrası Yaşananlar

Klasik tarih kaynakları Hâdî'nin ölümüne dair iki ayrı konu üzerinde durmuşlardır. Bunlardan ilki onun bir yara sebebiyle öldüğüdür. Kaynaklarda bu konu üzerinde çok fazla

[559] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/210.
[560] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/210.
[561] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/212.
[562] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/276.

durulmamaktadır. Fakat halifenin öldürüldüğüne dair verilen bilgiler oldukça fazla ve detaylıdır. Bu konu hakkında aktarılan rivayetler bu başlık altında incelenecektir.

Taberî'nin aktardığı bir rivayete göre; Hâdî annesi Hayzürân'ın emri doğrultusunda bazı sebeplerden dolayı halifenin hizmetinde bulunan cariyeleri tarafından öldürüldü.[563] İbnü'l Esîr bu rivayeti aynı şekilde nakletmektedir. Ayrıca hizmetçilerin onun yüzüne oturmak suretiyle boğularak öldürüldüğü detayını vermektedir.[564]

Halifenin annesi tarafından öldürülmüş olabileceğini kaynaklar genellikle şu gerekçelerle dayandırılmaktadır:

- ✓ Hâdî halife olduktan sonra annesini siyasi işlerden uzaklaştırmak ve bütün işleri kendisi kontrol etmek istedi.
- ✓ Hâdî annesini yemek göndermek suretiyle öldürmek istedi. Fakat bu durumdan şüphelenen hizmetçisi Hâlise sayesinde Hayzürân bu olaydan zarar görmeden kurtuldu. Bu durum Hayzürân'ın oğluna karşı daha temkinli davranmasına neden oldu.
- ✓ Halife oğlunu veliaht yapmak için kardeşi Hârûn'a baskı yapıyordu. Bu durumdan dolayı Hayzürân oğlu Hârûn'un canından endişe duyuyordu. Son olarak ona gönderdiği mektubundaki tehditler onun bu konudaki haklılığını ortaya koymaktaydı.

Yukarıda aktarılan olaylar anne ve oğlun arasını ciddi şekilde açmıştı. Özellikle Hârûn'un ve kendisinin Hâdî tarafından öldürüleceği ihtimali Hayzürân'ı son derece tedirgin etmekteydi. Bu durum Yahya'ya gönderdiği haberde oğlunu korumasını konusunda ısrarcı olmasından da anlaşılmaktadır.

Taberî, Hâdî'nin ölümü hakkında her iki rivayeti de paylaşmaktadır. Fakat halifenin annesi tarafından öldürülmesi ve bunun gerekçelerini detaylı bir şekilde aktarmaktadır. Hâdî'nin annesini zehirletmek istemesi rivayetine yer vermektedir. Bu olay üzerinden kendisinin ve oğlu Hârûn'un canının tehlikede olduğunu mesajnı vermektedir. O, tüm bu gerekçelerle halifenin annesi tarafından öldürüldüğüne vurgu yapmaktadır. Taberî kaynaklı olarak verilen dikkat çekici bir rivayette de şöyle bir olay geçmektedir. Hizmetçilerinden Zeynep bnt. Süleyman kendisiyle birlikte üç hizmetçi daha Hayzürân'la oturdukları esnada

[563] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/205.
[564] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,*5/272-273.

hizmetçisi Hâlise odaya geldi. Hayzürân ona halifenin durumu nedir diye sordu? Halise onun öldüğünü ve defnedildiğini söyledi. Hayzürân "Mûsa öldüyse Hârûn hayattadır" dedi. Hizmetçilerine içecek getirmelerini emretti. Orada bulunan kadınlarla birlikte içtiler.[565] Hayzürân'ın daha sonra onlara 400 bin dinar dağıttı. O, Halise'ye diğer oğlu Hârûn'un durumunu da sordu. Halise de onun halife olduğunu ve Bağdat'a gittiğini söyledi. Bunun üzerine Hayzürân ve yanındakiler Îsaâbad'dan ayrılıp Bağdat'a gittiler.[566] Bu dağıtılan paranın hangi maksatla verildiği rivayetin devamında geçmemektedir. Fakat konu bağlamında bakıldığında yaptıkları bir görevden dolayı bu paraların onlara verildiği anlaşılmaktadır. Çünkü dağıtılan meblağ yüklü bir miktardır.

Hâdî'nin annesi tarafından öldürüldüğünü düşünen bir diğer tarihçi de İbnü'l Esîr'dir. O'da yukarda zikredilen gerekçeler nedeniyle halifenin annesi tarafından cariyeleri aracılığıyla öldürüldüğünü söylemektedir. Özellikle Halifenin Hartama b. Ayan'a Hârûn'u öldürme talimatını vermiş olması Hayzürân'ı oğlu konusunda telaşa kapılmasına neden olmuştu. Bu sebeple oğlunun öldürülmesi ihtimaline karşı erken davrandıp ondan kurtulduğu anlaşılmaktadır.[567]

İbn Tıktaka *el-Fahrî* adlı eserinde yukarıda saydığımız gerekçeri neden göstererek annesi tarafından öldürüldüğünü söylemektedir.[568] Nüveyrî ise biraz daha detay verip Hâdî'nin annesi tarafından oğlunun yanına yerleştirilen cariyeler tarafından öldürüldüğünü aktarmaktadır.[569] Süyûtî, Hâdî'nin ölümünde kimin parmağı olduğunu söylemekten kaçınmıştır. Sadece onun cariyesi tarafından uçurumdan itilmek suretiyle cariyesiyle birlikte öldüğünden bahsetmektedir.[570] Çağdaş tarihçilerden Hasan Halife, Hâdî'nin annesi tarafından zehirlenerek öldürüldüğünü söylemektedir. Ancak bu konuda bir kaynak zikretmemektedir.[571]

Mesûdî, Hâdî ile annesi arasının iyi olmadığından bahsetmekte ve diğer tarihçilerin öldürülme gerekçesi olarak sundukları rivayetleri aktarmaktadır. Fakat halife ölüm döşeğindeyken annesiyle barışmak için çağırtığını söylemektedir. Bunun kanıtı olarak ise bir önceki başlık altında aktarılan Halife ve hayzürân arasındaki ölmeden önceki diyalogu

[565] Kaynaklarda ne içtikleriyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.
[566] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,* 8/213. Bu rivayete diğer incelenen klasik İslam tarihi kaynaklarında rastlanılmamıştır.
[567] İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh,*5/272-273.
[568] İbnü't-Tıktaka, *el-Faḫrî fi'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye,* 191.
[569] Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb,* 22/86.
[570] Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ,* 331.
[571] Halîfe, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ,* 61.

göstermektedir.[572] Yakubî'de halifenin öldürüldüğünü söylemekten kaçınan ve sadece o günkü yaşanan olayları fazlaca detaya girmeden veren tarihçilerdendir.[573] Ezdî, *Târîhu'l-Mavsil* adlı eserinde Hâdî'nin öldürülüp öldürülmediğine değinmeksizin sadece Yahya'yı Hârûn'un işleri ile ilgilenmesi ve mektupları yazdırması için haber gönderdiğinden bahsediyor. Fakat halifenin hastalanması durumundan annesinin memnun olduğunu tavırları ile gösterdiği detayını da vurguluyor.[574]

İbn Cezvî ise Taberî'nin Hayzürân'ın oğlu Hâdî'yi öldürttüğüne dair aktardığı rivayete katılmadığını, çünkü annesinin öldürdüğüne dair rivayetlerin sıhhat durumunun zayıf olduğunu iddia etmektedir. Onun ayağında çıkan bir çıban nedeniyle öldüğünü ifade etmektedir.[575] Çağdaş tarihçilerden Mahmut Şakir'de halifenin hastalanıp öldüğünü söylemektedir.[576] Yine bir başka çağdaş Mısırlı tarihçi Abbâdî, Hâdî'nin ölüm sebebini karnındaki yaradan kaynaklı olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda öldürülmüş olamayacağının da gerekçelerini şöyle açıklamaktadır: "Halifenin annesi tarafından öldürüldüğüne dair rivayet zayıftır. Hayzürân'ın oğlu Hârûn'a olan düşkünlüğü bilinmektedir. Fakat bir annenin çocuklarına olan duygusal yönü onu böyle bir eylemi yapmaktan alıkoyacaktır." Mesûdî'nin rivayet ettiği bizimde bir önceki başlıkta bahsettiğimiz Hâdî ile annesinin ölmeden önceki konuşmalarını öldürmediğine delil olarak göstermektedir.[577] Fakat Abbâdî tarihte bunun birçok benzeri olayın olduğu gerçeğini göz ardı ettiğini söymek gerekir.

Kütübî, halifenin annesi ile aralarının kötü olduğundan bahsetmektedir. Öyle ki Hâdî'nin annesini öldürmeye teşebbüs ettiğinden dahi bahsetmektedir. Bu olaydan kısa bir süre sonra ise öldüğünü söylemektedir. Fakat onun eserinde tarihte birçok simanın ölüm sebeplerini detayıyla aktarmasına rağmen Hâdî'nin öldürülüp öldürülmediğine dair bilgi vermekten kaçındığı görülmektedir.[578]

Kıftî, halifenin ölümünün şüpheli olduğunu söylemektedir. Özellikle Hâyzürân ve sarayın başhekimi Ebû Kureyş unvanlı hekimi Îsâ'nın şüpheli olduklarını söylemektedir.

[572] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/276.
[573] Ya'kûbî, *Târihu'l Ya'kûbî*, 2/348.
[574] Ezdî, *Târîhü'l-Mavsıl,* 260-261.
[575] İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem,* 334-335.
[576] Şâkîr, *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*, 5/139.
[577] Abbâdî, *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*, 78-79.
[578] Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl ʿaleyhâ,* 4/173.

Halifenin hastalığı nedeniyle verilmesi gereken ilaçların ihmal edilip zamanında verilmemesinden dolayı onun öldüğünü söylemektedir.[579]

Halifenin öldüğü gece Yahya, Hârûn'un yanına giderek ona "Kalk Ey Mü'minlerin Emîri" diye seslendi. Hârûn bu sözlerinden dolayı onu halifenin gazabına uğrayabileceği konusunda uyardı. Yahya'da halifenin öldüğünü ona haber verdi.[580] Halifenin öldüğü gece yaşanan önemli olaylardan birisi de Huzeyme b. Hazm'ın beş bin kişilik bir birlikle Ca'fer b. Mûsa'nın yattığı odanın ablukaya alınıp onun yakalanmasıydı. Bu sayede onun üzerinden devlet içinde ikilik çıkarılma olasılığı da ortadan kaldırılmış olacaktı. Özellikle Hâdî'ye yakın olan komutanların Ca'fer'e ulaşamamış olmaları önemli detaydır. Bura da sorulması gereken önemli soru şudur: Eğer halife ölüm döşeğinde hasta yatıyor ise ona yakın komutanlar neden veliahtları Ca'fer'i koruma gereği duymadılar? Eğer halife ölümcül hasta yatıyor olsaydı muhtemelen komutanlar böylesi bir detayı ihmal etmezlerdi. Bu detay bile halifenin durumunun ciddi olmadığının kanıtı olabilir. Ani gelen bu ölümünü komutanlar dahi tahmin edememişlerdi. Ca'fer'in tutuklanma emrinide kimin verdiği önemlidir. Bu konuda kaynaklarda herhangi bir bilgi verilmemektedir. Yahya'nın hapiste olduğu göz önünde bulundurulduğunda bu emri Hayzürân vermiş olmalıdır. Ertesi gün Ca'fer veliahtlık iddiasında bulunmadığını hutbeden halka ilan edip kendi canını kurtardı.[581]

5.3. BATILI TARİHÇİLERİN GÖZÜNDEN HÂDÎ'NİN ÖLÜMÜ

Batılı tarihçiler içersinde halife Hâdî'nin hayatı ve dönemiyle ilgili en fazla çalışan kişi hiç kuşkusuz İtalyan tarihçi Sabatino Moscati'dir. O, Hâdî ile annesinin arasındaki çekişmeyi Mehdî'nin halifeliği dönemine dayandırmaktadır. Özellikle Mehdî'ye kendisini azletmesi konusunda fikri veren kişinin annesi olduğunu düşündüğünü söylemektedir. Bu durumdan dolayı aralarındaki ilişkiyi anne ve oğul ilişkisinden ziyade iktidar mücadelesi veren iki ezeli rakip ilişkisi olarak ifade etmektedir.[582] Moscati, Mesûdî'nin Hâdî ve annesinin halife ölmeden önceki aralarında geçen konuşmanın ve bu konuşma sonucunda barışmış olduklarına dair rivayet ise gerçeklikten uzak bir bilgi olduğunu zikretmektedir.[583] Halifenin ölümünün cinayet olduğunu ve onu öldüren kişi konusundaki elde edilen bilgiler

[579] Kıftî, *Târîhu'l-Hükemâ,* 431-432.
[580] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk,*8/232; İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh,* 5/277-278.
[581] Ezdî, *Târîhü'l-Mavsıl,* 262.
[582] Moscati, "Le Califat Da'l-Hâdî", 21-22.
[583] Moscati,"Le Califat Da'l-Hâdî",22.

ise annesini gösterdiğini söylemektedir. Özellikle Hâdî'nin kardeşini öldürtmek için birisini görevlendirmesi üzerine Hayzürân, Hârûn'u kurtarmak için diğer oğlunu öldürttüğünü iddia etmektedir.[584]

Moscati, halifenin ülser hastalığı sonucu veya cariyeleri tarafından öldürüldüğüne dair rivayetlerin ikisinin de sağlam temellere dayanmadığını ifade etmektedir. Fakat neden sağlam temellere dayanmadığı konusuna da bir açıklık getirmemektedir.[585]

Halifenin öldürüldüğünü düşünen bir başka tarihçi Willeam Muir'dir. Hayzürân'ın kendisini siyasi işlerden uzaklaştırmasından dolayı oğlundan intikam almak için fırsat kolladığını söylemektedir. Taberî'de rivayet edilen annesini zehirlemek için ona yemek göndermesi olayının doğru olmadığını ve Hayzürân'ın oğluna karşı doğal olmayan davranışlarını haklı çıkarmak için sonradan uydurulduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Hayzürân'ın Hâdî daha ölmeden önce onun öldüğüne dair mektupları hazırlaması için Yahya'ya talimat vermesini halifenin öldürülmesi konusunda Yahya ve Hayzürân'ın aralarındaki suç ortaklığının kanıtı olduğunu ileri sürmektedir.[586]

Kimber'in dikkat çektiği nokta ise Yahya b. Hâlid el-Bermekî'nin Hâdî'ye kendisinin ölmesi durumunda oğlunun halifeliğinin aile içinde kabullenilmeyeceğini hatırlatmasıdır. O, bu hatırlatmayı tesadüfî bir olay olarak görmemektedir. Onun halifenin öldürülmesinde parmağı olduğu veya da olacaklardan önceden haberdar olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Kimber, Hayzürân'ın Yahya'ya Hâdî'nin kesin öleceğini yaşama şansının olmadığı yönündeki haber göndermesine dikkat çekmektedir. Bu durumdan yola çıkarak halifeyi annesinin öldürtmüş olabileceğini ve Yahya'nın da bu olaydan haberdar olduğunu söylemektedir. Mesûdî'yi Hâdî'yi annesinin öldürmüş olabileceğine dair delileri görmezden gelmekle ve cinayet iddiasının üzerini kapatmaya çalışmakla suçlamaktadır.[587]

André Clot, Hâdî'nin Hârûn'dan kurtulmak için defalarca onu zehirletmeye kalkıştığını, fakat onun bu gelişmelerden bir şekilde haberdar olup kurtulduğunu söylemektedir. Bu olanlardan dolayı Hayzürân oğlunun canından endişe duyup Hâdî'den kurtulmak istediğini ifade etmektedir. Ayrıca halifenin annesi tarfından zehirletildiği için midesinden rahatsızlandığını söylemekte ve tabiplerin kısa bir süre içinde halifenin

[584] Moscati,"Le Califat Da'l-Hâdî",23.
[585] Moscati,"Le Califat Da'l-Hâdî", 22.
[586] Muir, *The Caliphate İts Rise, Decline*, 471-472.
[587] Kimber, "The Succession to The Caliph Mûsâ el-Hadî", 436-437.

öleceğini söylemesi üzerine ise Hayzürân daha fazla beklemek istemeyerek cariyelerine onu boğdurmak suretiyle öldürttüğünü iddia etmektedir.[588]

Philip K.Hitti, Robert Mantran, Carl Brockelmann, halife Hâdî'nin öldürüldüğünü söylemektedirler. Fakat kim veya kimler tarafından öldürüldüğüne dair detay vermemektedirler. Ayrıca Carl Brockelmann bu cinayetle birlikte Abbâsî hanedanlığı içerisindeki cinayetler silsilesinin başladığını söylemektedir. Hanedanlık içerisindeki ilk cinayet olması hususuna ayrıca dikkat çekmektedir.[589] Genel olarak bu konuyla ilgilenen Batılı tarihçilerin halife Hâdî'nin annesi tarafından öldürüldüğü tezini savundukları görülmektedir. Ayrıca Müslüman tarihçilerden farklı olarak Yahya'nın da bu eylemde parmağı olduğu detayını vermektedirler.

5.4. MÛSÂ EL-HÂDÎ ÖLDÜ MÜ YOKSA ÖLDÜRÜLDÜ MÜ?

Hâdî'nin ölümü konusu Abbâsî hanedanliği içerisindeki çözülememiş en önemli hususlardan birisi olarak kalmıştır. Bu durumun sebepleri içerisinde en önemlisi dönemi anlatan klasik İslam tarihçilerin aktardıkları rivayetlerin sıhhat durumuna bakmaksızın buldukları bütün bilgileri eserlerinde yer vermeleridir. Bu durum ise çözülmeye çalışılan konunun anlaşılmasını güçleştirmiştir. Hâdî'nin öldürüldüğüne dair günümüze gelen bilgiler genel olarak Tâberî kaynaklıdır. Diğer müellifler ise onu kaynak göstererek bu konuya değinmişlerdir. Öldürülmediğini iddia eden tarihçiler ise daha çok Mesûdî kaynaklı gelen bilgilere yer vermişlerdir.

Halifenin ölümü hakkında Taberî, halifenin öldürülmüş olabileceği konusuna kitabında uzunca yer vermekte ve detaylıca anlatmaktadır. Ancak bu konuda kendi fikrini söylemekten kaçınmaktadır. Aktarmış olduğu bilgiler halifenin annesi ile sorun yaşadığını kanıtlar niteliktedir. Aktardığı bilgilerin daha önceki kaynaklardan teyid edilememiş olması bizim açımızdan rivayetlerin sıhhat durumu noktasında önemli bir sorundur. Mesûdî'nin aktardığı halife ile annesinin arasındaki sorunları ölümeden önce bir kenera bırakıp barıştıklarına dair rivayetin sıhhat durumu hakkında kesin olarak bir şey söylemek güçtür.[590] Çünkü bu döneme daha yakın tarihçilern incelenenlerden hiçbirisinin eserinde

---

[588] André Clot, *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*, çev. Nedim Demirtaş (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 26-27.

[589] Mantran, Robert, *İslam'ın Yayılış Tarihi VII. ve XI. Yüzyıllar, çev.: İsmet Kayaoğlu,* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınları, 1981), 123; Brockelmann, Carl, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, çev.: Neş'et Çağatay* (Ankara: Ankara üniversitesi Basımevi, 1964), 104; Hittî, Philip K., *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1995), 2/512.

[590] Mesûdî, *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher*, 3/276.

Mesûdî'nin aktardığı bu rivayete rastlanılmamıştır. Bu rivayet teyite muhtaç bir bilgi olarak kalmıştır. Diğer Müslüman tarihçiler ise bu konuya daha çekimser yaklaşmışlardır. Özellikle çağdaş tarihçilerinden Abbâdî, Hâyzürân'ın annelik içgüdüsü böyle bir eyleme engel olacağini söylemektedir. Batılı tarihçilerden Moscati ve Muir ise annesi tarafından öldürüldüğü konusunu kesin bir dille ifade etmektedirler. Bu konuda Taberî'nin aktardığı rivayeti kaynak göstermektedirler.[591]

İncelenen kaynaklar göz önünde bulundurulduğunda Hâdî ile annesi Hayzürân'ın arasında yaşananlar ciddi bir boyut kazanmıştı. Birbirlerini öldürmeye teşebbüs dahi etmişlerdi. Ayrıca halifenin kardeşine ölümle tehdit ettiği mektuplar yazması annesini daha da telaşlandırmış olmalıdır. Tüm bu yaşananlar üzerine Hayzürân hem Hârûn'u hem de kendisini kurtarmak için Hâdî'den vazgeçmiş ve onu öldürmüştür. Annesi hakkında verilen bilgiler onun içine düştüğü psikolojik durumu ortaya koymaktadır. Normal bir anne gibi oğluna yaklaşmadığı ortadadır. Halifeninde annesini ve kardeşini gözden çıkardığı ve onlardan kurtulmak için planlar yaptığı bilinen bir gerçektir. Tüm bu yaşananlar üzerine Hayzürân saraydaki nüfûzunu kullanıp halifeyi öldürtmüştür. Ancak öldürme şekli konusunda kesin çıkarımlar yapmak zordur. Yahya b. Hâlid el-Bermekî'nin bu olay hakkında sadece bilgisi mi var yoksa dahli de var mı konusu izaha muhtaç olarak kalmıştır. Ancak Hârûn er-Reşîd'in halifenin öldüğünü Yahya'dan duymuş olması onun bu konuda bilgisi olmadığını göstermektedir.

Halifenin ölümünde annesinin dahli olmadığını iddia eden tarihçilerin bu konudaki dayanakları olan annelik içgüdüsü böylesi bir olayın önüne geçeceğine dair düşünce yeterli bir delil değildir. Çünkü aralarında yaşanan iktidar mücedele ve bunun sonucu olarak yukarıda saydığımız tüm yaşananlar aralarında anne oğul ilişkisini aşmıştır. Tarihte de buna benzer birçok olay vuku bulduğuda unutulmaması gereken bir noktadır.

[591] Taberî, *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk*, 8/213.

6.SONUÇ

İslam tarihindeki ilk hanedanlık olan Emevilerin fethettikleri bölgelerde uygulamış olduğu siyasi politika, mevali halk içerisinde memnuniyetsizlikle karşılanmaktaydı. Ayrıca memnuniyetsiz kesim içerisinde Arap olmasına rağmen devletin genel siyasetinden rahatsız olan gruplarda bulunmaktaydı. Hâşimoğulları devlete karşı hoşnut olmayan bu grupları kendi liderliği altında toplamayı başardı. 32 yıllık mücadele sonucunda Emevi hanedanlığını ortadan kaldırılıp 12 Rebîülevvel 132/749 tarihinde Abbâsî devleti kuruldu. Fakat devletin kuruluşu esnasında Abbasoğulları devletin tek sahibi kendileri olduklarını söyleyerek Alioğullarını iktidar ortağı olmaktan çıkardı. Bu nedenle Abbâsî hanedanlığına karşı ilk muhalif grub olarak Alioğulları ortaya çıktı.

Mehdî babasından iktidarı devraldıktan sonra ilk iş olarak muhalif gruplarla olan anlaşmazlıkları çözme işine koyuldu. O, Mansûr'un devlete küstürdüğü bütün kesimlerle uzlaşı yolları aradı. Bunu başarmak adına babasının dolu bıraktığı hazineyi boşaltmaktan da çekinmedi. Onun döneminde muhaliflerle barış ve sukûnet ortamı sağlandı. Toplum içindeki oluşan bu huzur ortamı devletin kurumsallaşmasına ve dâhili ve içtimâi bir sorun haline gelen zındıklarla mücadele ortamına zemin hazırladı. 169/775 yılında Mehdî'nin şüpheli ölümü üzerine Hâdî, Abbâsî devletinin dördüncü halifesi oldu.

Hâdî fiziki açıdan uzun boylu, heybetli ve yakışıklıydı. Fasih ve güzel bir konuşması vardı. Kişilik açısından inatçı kendi bildiğini okur ve başkalarının fikirlere değer vermezdi. Ahlaki açıdan hem olumlu özellikleri hem de olumsuz özellikleri kendisinde bulundururdu. Kaynaklar onun ahlakını ve kişiliğini anlatırken genelde her iki açıdan da bahsetmişlerdir. Görev sorumluluğu güçlü ve insanlara hediyeler vermeyi severdi. Halkının dertlerini daima kendisi dinler ve çözmeye çalışırdı. Onların ihtiyaçlarını giderme konusunda ne dedesi Mansûr kadar cimri ne de babası Mehdî kadar savurgan olmuş, o, daima mûtedil davranmıştır. Bir yöneticide olmaması gereken kıskançlık onda fazlaca bulunmaktaydı. Bu sebeple etrafındaki komutanlar onun bu yönünü kullanıp veziri Rebî b. Yunus'u öldürttüler. Bu yönünden dolayı annesiyle dahi arası açılmıştır. Çünkü bürokratlarla annesinin siyasi ilişkiyi kıskanmaktaydı. Onun en fazla eleştirildiği yönlerden birisi ise içki içmesi ve eğlence ortamlarında bulunmayı sevmesidir.

Halife ilmi anlamda kendisi çok yönlü geliştiren birisi olmuştur. Genel de kişiler bir alanda kendini geliştirirken onun hem edebiyat ve şiir alanında hem de tarih, çoğrafya ve hadis konularında kendisi geliştirdiği görülmektedir. Meraklı yönü sayesinde yeni bilgiler

öğrenmek için âlimlerle iyi ilişkiler kurmuştur. Özellikle Îsâ b. Dâ'b onun bilgisine başvurduğu ve güvendiği önemli âlimlerden birisi olmuştur.

Hâdî, muhalif gruplarla olan ilişkisinde babası Mehdî'nin uyguladığı siyaseti uygulamamıştır. O, bu kesimlerle uzlaşı siyaseti yerine dedesi Mansûr gibi mücadele etmeyi seçmiştir. Onun döneminde Ehl-i Beyt ve Şiîler zor günler geçirmişlerdir. Halife, valileri aracılığı ile onlara karşı sindirme politikası uygulamıştır. Valilerin kendi bölgelerinde uyguladıkları orantısız siddet politikası Şiî isyanlarına neden olmuştur. Medine merkezli olarak Hüseyin b. Ali liderliğinde çıkan isyan bu dönemin Şiî kaynaklı çıkan en önemli isyanıdır. Bu isyan hareketi şiddetle sonlandırılıp Hüseyin b. Ali ve Ehl-i Beyt'ten birçok kişi *"Fah Katliâmi"*'nda öldürülmüştür. Hâdî'nin siyaseti Kuzey Afrika'da yaklaşık yüz yıl hüküm sürecek olan Şiî İdrîsî devletinin kurulmasına katkı sağlamıştır.

Hâdî babası Mehdî'nin vasiyetine uyup kısa süren iktidarına rağmen zındıklara karşı yoğun bir mücadeleye girişmiştir. Onun iktidarı döneminde ülkenin farklı bölgelerinde birçok zındık öldürülmüştür. Kaynaklarda onun iktidarı uzun olsaydı zındıklara karşı daha kapsamlı bir mücadeleye girişeceği geçmektedir.

Mehdî'nin Hâdî'yi veliaht yapmak için Mûsâ b Îsâ'dan kurtulmak adına yapmış olduğu siyaseti o da kardeşi Hârûn'dan kurtulmak için uygulamıştır. Onu sarayda itibarsızlaştırmak için kimsenin selam bile vermediği değersiz birisi haline getirmeye çalışmıştır. Halifeden korktuklarından dolayı Yahya b. Hâlîd el-Bermekî ve annesi Hayzürân dışında hiç kimse ona selam dahi vermiyorlardı. Hâdî'nin, babası tarafından veliaht seçilmesine rağmen kardeşinin yerine yaşı küçük olan oğlu Ca'fer'e biat almaya kalkışması onun ölümüne de neden olan yanlış siyasetidir. Bu hamlesi sebebiyle iktidarı döneminin güçlü sîmaları Yahya ve Hayzürân'ın hedefi haline gelmiştir. Üstelik kendisine her türlü desteği verecekleri sözünü veren komutanlarda bu konuda halifeyi yalnız bırakmışlardır. Onun ölümü üzerine ise Ca'fer'i iktidara getirmek için herhangi bir teşebbüste dahi bulunmamışlardır. Yahya'ın Hârûn'u iktidara getirmek için halife ile mücedeleye girmek yerine uzlaşı yolunu seçmesi onun siyasi başarısıdır. Bu sayede hem kendi canını kutarmış hem de Hârûn'u iktidara getirerek gücünü artırmıştır.

Hâdî'nin oğlu Ca'fer adına almak istediği veliahtlık biatı Hârûn er-Reşîd hakkından vazgeçmediği için sadece düşünceden ibaret olarak kalmıştır. Hârûn ise meşrû hakkı olan halifelik makamına oturmuştur.

Hâdî'nin annesi ile olan siyasi mücadelesi Abbâsî tarihi açısından anne ve oğul arasındaki ilk iktidar mücadele olması açısından önem arzetmektedir. Hâdî, annesi Hayzürân'ın Mehdî dönemindeki gücünü devam ettirmek istemesinden rahatsız olduğu için onu saraydan uzaklaştırmak istedi. Bu sayede de onun bürokratlarla ilişkisini kesmiş olacaktı. Fakat halifenin bütün tehditlerine rağmen Hayzürân saraydaki gücünü korumayı başardı. Halifenin annesinin siyasi gücünü arkasına alıp diğer muhalif gruplarla mücedele etmek yerine onunla mücadeleye girişmesi onun yanlış siyasetinden bir diğeridir. Çünkü saray tam anlamıyla halifenin kontrolünde değildi. Hâlâ Hayzürân'ı sarayda destekleyen ciddi bir bürokrat kesim bulunmaktaydı.

Sonuç olarak Hâdî'nin kısa süren bu iktidarı süresince uygulamış olduğu yanlış politika gücünü zayıflatmıştır. Özellikle kardeşi Hârûn'u öldürtmek istemesi Hayzürân'ı iki oğlu arasında tercih yapmaya zorlamıştır. O, anlaşamadığı oğlunun iktidarında istediği siyasi güce kavuşamayacağını anlamıştır. Tüm bu sebeplerden dolayı Hârûn'u diğer oğlu Hâdî'ye tercih etmiş ve iktidar hırsı uğruna Hâdî'yi hasta yatağında öldürtmüştür.

7. KAYNAKÇA

Abbâdî, Ahmed Muhtâr. *Fî't-Târîhi'l Abbâsî ve Endülûsî*. Beyrut, 1972.

Abbâdî, Ahmed Muhtar. *Fî't-Târihu'l Abbâsî ve Fâtimî*. Beyrut, 1972.

Abbott, Nabia. *Bağdat'ın İki Kraliçesi Hayzürân ile Zübeyde*. çev. Suat Kaya. Ankara: Yurt Kitap Yayınları, 1. baskı., 2000.

Ağarı, Murat. "Ya'kûbî". C. 43. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2013.

Ağırakça, Ahmet. "Rebî' b. Yûnus". 34/497-498. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2007.

Ahbarü'd-Devleti'l-Abbasiyye Thk. Dr. Abdülaziz ed-Dûrî. Beyrut, 1981.

Akkuş, Murat. *Abbâsî Halîfelerinin Ölüm Sebepleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2010.

Aksu, Ali. "Emevilerin Abbâsiler tarafından Soykırıma Uğratılması ve Ebü'l Abbas'ın Bu Soykırımdaki Rolü". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (Sivas 2000), 259-268.

Aktan, Hamza. "İstîlâd". 23/361-362. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2001.

Algül, Hüseyin, Osman Çetin. *İslam Tarihi II*. İstanbul: Gonca Yayınları, 1991.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi- 2 "Hulefâ-i Râşidîn Dönemi"*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 27. Basım, 2020.

Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi 4 "Abbasiler Dönemi"*. 4 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2020.

Arnold, Thomas Walker. *İntişâr-ı İslam Tarihi*. çev. Hasan Gündüzler. Ankara: Akçağ Yayını, 1971.

Arslan, İlhan. "İlk Türk-İslam Devletlerinin Abbâsi Hilafeti ile Münasebetleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/27 (2013), 93-106.

Ataş, Haci. "Hayzürân'ın Halife Hâdî ile İktidar Mücadelesi". *Tarih ve Gelecek Dergisi* 6/2 (Haziran 2020), 486-502.

Atvân, Hüseyin. *ez-Zındıka ve'ş-Şuûbiyye fî'l-'asri'l-'Abbâsî'l-evvel*. Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1984.

Avcı, Casim. "Hilafet". 17/539-546. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1998.

Avcı, Casim. "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin". 29/353-355. Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2004.

Aycan, İrfan. "Muaviye". 30/330-332. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2005.

Aycan, İrfan, İbrahim Sarıçam. *Emeviler*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.

Aycan, İrfan - M. Söylemez, R. Altınay, F. Erkoçoğlu,N. Parlak. *Emevîler Dönemi Bilim, Kültür ve Sanat Hayatı*. Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2011.

Azimli, Mehmet. "Ehl-i Beyt'in Kurduğu İlk Devlet İdrîsîler". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları* 5/1 (Diyarbakır 2003), 1-13.

Azimli, Mehmet. *Halifelik Tarihine Giriş Başlangıçtan IX. Asra Kadar*. Konya: Çizgi Kitapevi, 2012.

Azimli, Mehmet. *Hz. Ali Neslinin İsyanları*. Konya: Çizgi Kitapevi, 3. Baskı., 2017.

Bacharach, Jere L. "Laqab for a Future Caliph: The Case of the Abbasid al-Mahdī". *Journal of the American Oriental Society* 113/2 (Haziran 1993), 271-274.

Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu'l-Bağdâd*. 18 Cilt. Beyrut, 1985.

Barthold, V. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. çev. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara, 1990.

Belâzürî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd. *Fütûhu'l-Büldân, nşr: Dr. Şûkî Ebû Halîl*. Dımeşk: Mektebetül Esed, 1997.

Bon, Le. *CivilÎsâtion des Arabes*. Paris, 1884.

Bonner, Michael. "The Mınt Of Hârûnâbâd And al-Hârûniyya, 168-171 H." *American Journal of Numismatics (1989-)* 1/ (1989), 171-193.

Bozan, Oktay. "Taberistan Emîrî Mâzyâr b. Kârin'in Abbasi İdaresine İsyanı". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 11 (NÎsân 2014), 73-93.

Bozkurt, Nahide. *Abbasîler (750-1258)*. Ankara: ÎSÂM Yayınları, 2017.

Bozkurt, Nahide. "Alioğullarının Siyasal İktidar İstencinde-Abbâsîler Dönemi-İlk Mücadelesi: Muhammed en-Nefsu'z Zekiyye'nin İsyanı". *Dini Araştırmalar Dergisi* 5/13 (2002), 107-118.

Bozkurt, Nahide. "Hâdî-İlelhak". 15/16-17. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1997.

Bozkurt, Nahide. "Hârûnürreşîd". 16/258-261. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1997.

Bozkurt, Nahide. "Mansur". 28/5-6. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2003.

Bozkurt, Nahide. "Mehdî-Billah". 28/377-379. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2003.

Bozkurt, Nahide. *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilâli*. Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2000.

Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi, çev.: Neş'et Çağatay*. Ankara: Ankara üniversitesi Basımevi, 2. baskı., 1964.

Büyükkara, Mehmet Ali. *İmammet Mücadelesi ve Hâşimoğulları*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 1999.

Caetani, L. *İslam Tarihi*. çev. Hüseyin Câhit. İstanbul, 1926.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Beyân ve Tebyîn*. Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1998.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Hayavân, thk. Abdullah Muhammed Hârûn*. Beyrut, 3. Baskı., 1975.

Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *Kitâbü't-Tâc fî Ahlâki'l Mülûk. Nşr: Ahmed Zeki Paşa*, ts.

Canard, Marius. "Tarih ve Efsaneye göre Araplar'ın İstanbul Seferi". çev. İsmail hami Danışment. *İstanbul Enstitü Dergisi* 2/ (stanbul 1956).

Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs. *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb. Nşr. Mustafa es-Sakâ-İbrâhîm el-Ebyârî-Abdü'l-Hafîz Şiblî*. Kahire: Matbaatü Mustafâ Elbânî el-Halebî ve Evlâdühu, 1938.

Cevdet Paşa, Ahmet. *Kısâs-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefa trc. Mâhir İz*. Ankara: MEB Kültür Yayınları, 2000.

Cevherî, İsmail b. Hammad. *es-Sıhah, thk. Ahmed Abdulğafûr Attar*. Beyrut, 1979.

Chejne, Anwar G. "The Boon-Companion in Early 'Abbāsid Times". *Journal of the American Oriental Society* 85/3 (Eylül 1965), 327-335.

Chokr, Melhem. *İslâm'ın Hicrî İkinci Asrında Zındıklık ve Zındıklar*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.

Clot, André. *Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi*. çev. Nedim Demirtaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı., 2007.

Çağatay, Neşet. *İslam Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993.

Dalkılıç, Mehmet. *Ehl-i Beyt ve Ehl-i Devlet*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınları, 2010.

Dalkılıç, Mehmet. *Horasan'da İktidar Mücadeleleri (M. 705-796)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek LÎsâns Tezi(Yayınlanmamış Tez), 2009.

Danışman, Zuhuri. *Büyük İslam Tarihi*. 4 Cilt, 1969.

Demircan, Adnan. *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2015.

Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *el-İmâme ve's-Siyâse. Nşr. Ali Şîrî*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Advâ, 1990.

Dinâverî, Ebu Hanîfe. *El-Ahbâru't-Tıvâl*. çev. Zekeriya Akman. Ankara: Ankara okulu Yayınları, 1. Basım, 2017.

Doğan, Îsâ. "Hicrî I. ve II. Asırlarda Muhtelif Yönleriyle Abbasi Hareketi". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi* 8/8 (Eylül 1996), 29-44.

Dûrî, Abdülazîz. *Abbasîler Tarihi Siyasi, İdarî, Sosyal ve Ekonomik Açıdan*. çev. Kasım Koç. İstanbul: Beka Yayınları, 2020.

Dûrî, Abdülazîz. "Bağdat". 4/437-441. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1991.

Dûrî, Abdülazîz. "Divan". 9/385-386. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1991.

Dûrî, Abdülazîz. *İlk Dönem İslam Tarihi*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.

Dûrî, Abdülazîz. *İslam iktisat Tarihine Giriş*. çev. Sabri Orman. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.

Ebu'l-Ferec el-İsfahânî. *Mekâtilü't-Tâlibiyyîn, Thk. Ahmed Sakkâr*. Beyrut: Müessesetü'l-Â'lemü lilmatbûât, 4. Baskı., 2006.

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî. Alî b. el-Hüseyn b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Kitâbü'l Egânî thk. Dr. İhsan Abbas*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 3. baskı., 2008.

Ebü'l-Fidâ', el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331). *El-Muhtasar fî Ahbâru'l Beşer Thk. Yahya Seyyid Hüseyin*. Kahire: Darul Muarif, t.y.

Edhem, Ali. *Ebû Ca'fer el-Mansûr*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî li't-Tabâati ve'n Neşr, 1969.

Ezdî, Ebû Zekeriyyâ Yezîd b. Muhammed b. İyâs. *Târîhü'l-Mavsıl. Nşr. Ahmed Abdullah Mahmûd*. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1964.

Fayda, Mustafa. "Cehşiyârî". 7/236-237. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1993.

Fayda, Mustafa. "Ensâbü'l-Eşrâf". 11/249-251. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1995.

Fayda, Mustafa. "Fütûhu'l-Büldân". 13/258-259. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1996.

Fayda, Mustafa. "Halîfe b. Hayyât". 15/301-303. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1997.

Fayda, Mustafa. "Hulefâ-yi Râşidîn". 18/324-338. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1998.

Fayda, Mustafa. "Taberî, Muhammed b. Cerîr". 39/314-318. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2010.

Fevzî, Fârûk Ömer. *el-Ḫilâfetü'l-'Abbâsiyye*. 2 Cilt. Amman: Dârü'ş-Şürûk li'n-Neşr ve't-Tevzî', 3. Basım, 2009.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "el-Ahbâru't-Tıval". 1/493-494. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1988.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Fah". 12/73-74. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1995.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciler". 16/169-175. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1997.

Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hüseyin b. Ali, SâhibüFah". 18/525. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1998.

Grousset, R. *Bozkır İmparatorluğu*. çev. Raşit Uzmen. İstanbul, 1981.

Güzel, Ahmet. *Abbâsî Halîfesi Mehdî b. Mansûr*. Konya: Kitap Dünya Yayınları, 2012.

Güzel, Ahmet. "Abbasi Halifesi Musa el-Hadi'nin Hayatına ve Babasıyla Kendisinin Ölümüne Dair Rivayetlere Analitik Bir Yaklaşım". *İSTEM Dergisi* 26/ (2015), 17-38.

Güzel, Ahmet. "Kadinlarin Siyasete Etkisi Bağlaminda Hayzürân Örneği". *TİDSAD Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 4/12 (Eylül 2017), 81-91.

Hafâcî, Muhammed Abdulmun'im. *el-Ḥayatu'l-edebiyye fi'l-'asrı'l-'Abbasî*. İskenderiyye: Dâru'l-Vefâ li-Dünyâ li't-Tibâ' ve'n-Neşr, 2004.

Hakyemez, Cemil. "Abbâsî Devletine Yönelik Ali Oğulları veya Şiî Tehdidi". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/1 (Ocak 2007), 327-341.

Halîfe, Hasan. *ed-Devletü'l-Abbâsiyye - Kıyâmuhâ ve Sukûtuhâ*. Kahire: -Mektebetü'l-Hadîse, ty.

Hasan, Hasan İbrahim. *Târîhu'l-İslâm es-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî'*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 14. Basım, 1996.

Hayyât, Halîfe , Ebû Amr el-Usfûrî. *Târîhu Halîfe b. Hayyât. Nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî*. Riyad: Dâru Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2. Basım, 1985.

Hekimoğlu, Muhammet. *Abbasi Dönemi Arap Edebiyatında Zındıklık (H.133-442/M.750-1050)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), 2006.

Hittî, Philip K. *Siyasî ve Kültürel İslâm Tarihi*. çev. Salih Tuğ. 4 Cilt. İstanbul: MÜİFAV Yayınları, 1995.

Hizmetli, Mustafa. "Abbasiler Döneminde Kadının Siyasetteki Rolü: Harunürreşid'in annesi Hayzuran ve eşi Zübeyde Örneği". *3. Uluslararası Avrasya Spor Eğitim ve Toplum Kongresi Tam Metin Kitabı*, 1245-1251.

Hudarî Bek, Şeyh Muhammed. *Muhâdarâtü'l fî Târîhu'l İslâmiyyeti ed-Devletü'l Abbâsî. Thk. Necvî Abbâs*. Kahire: Müessetü'l Muhtâr li'n-Neşri ve't-Târîh, 2003.

İbn Abdürabbih (ö. 328/940), Ahmed b. Muhammed el-Endülîsî. *el-ʿİkdü'l-ferîd, Thk. Dr. Müfîd Muhammed*. 9 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.

İbn A'sem el-Kûfî, Ebi Muhammed Ahmed. *kitâbu'l Fütûh, trc. Ali Sîrî*. Darü'l Evzâî, t.y.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahman b. Muhammed. *Târîhu İbn Haldûn. Nşr. Ebû Suheyb el-Keremî*. Riyad: Beytü'l-Efkâri'd-Devliyye, t.y.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefeyâtü'l-aʿyân, Thk. İhsân Abbâs*. Beyrut: Dâru Sadr, 1972.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd el-Endülîsî. *Cemheretü Ensâbü'l Arab, Thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn*. Kahire: Darul Muarif, 5. baskı., 1982.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd Endelûs. *Cemheratül Ensâbül Arab Nşr. Abdüsselam Muhammed Hârûn*. Kahire: Darul Muarif, 5. Baskı., t.y.

İbn Hibbân. *Es-Siretü'n-Nebeviyye ve Ahbâru'l Hulefâ*. çev. Harun Bekiroğlu. İstanbul: Ankara okulu Yayınları, 2017.

İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebî'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. el-Kureşî ed-Dımeşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye. Nşr. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî*. 21 Cilt. Kahire: Dârül Hicr, 1997.

İbn Kuteybe. *El-Îmâme ve's-Siyâse*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara okulu Yayınları, 2017.

İbn Manzur, Ebû'l-Fadl Cemâlüddin. *Lisânu'l-Arab*. 18 Cilt. Kahire: Daru'l-Mearif, t.y.

İbnu'n-Nedîm. *el-Fihrist*. Beyrut, 1978.

İbnü'l Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. İzzüddîn. *el-Kâmil fi't-târîh. thk: Muhammed Yusuf er-Rekâk*. 11 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye, 1. baskı., 1987.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem, nşr. Muhammed Abdülkâdir*. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1995.

İbnü'l İbrî, Ebü'l Ferec Cemâlüddîn. *Târîhü'z-Zamân*. Beyrut: Dârü'l Meşrîk, 1991.

İbnü't-Tıktaka, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ. *el-Faḫrî fî'l âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1966.

İzâm, Hâlid. *Mevsûatü'l Târîhu'l İslâmî Asru'l Abbâsî*. Beyrut: Dâru Esâme, 2009.

Kasım Kırbıyık. "Hayzürân". 17/106-107. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1988.

Kennedy, Hugh. *Hilafet*. çev. M. Murtaza Özeren. İstanbul: İnkılap Kitapevi, 2019.

Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî. *Târîhu'l-Hükemâ, Thk. Prof. Dr. Julius Lıppert*. Leipzig: Mıt Unterstützung Der Akademie Wissenschaften Zu Berlin, 1903.

Kırbıyık, Kasım. "Hayzürân". 17/106-107. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1988.

Kimber, Richard. "The Succession to The Caliph Musa el-Hadî". *American Journal of Numismatics (1989-)* 121/3 (2001), 428-448.

Kindî, Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf. *Kitâbü'l-Vülât ve Kitâbü'l-Ḳuḍât*. Beyrut, 1908.

Kitapçı, Zekeriya. *Abbasî hilafetinde Selçuklu Hatunları ve Türk Sultanları*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1994.

Kitapçı, Zekeriya. *Türklerin İslam Medeniyetindeki Yeri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981.

Konak, İbrahim. "Abbasiler Döneminde el-Cezîre Bölgesindeki Hâricî Ayaklanmaları". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4 (2018), 1-38.

Kütübî, Muhammed b. Şâkir b. Ahmed ed-Dârânî ed-Dımaşkī. *Fevâtü'l-Vefeyât ve'z-zeyl ʿaleyhâ Nşr. Dr. Hasan Abbas*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

Laoust, Henry. *İslam'da Ayrılıkçı Görüşler*. çev. Ethem R. Fığlalı-Sabri hizmetli. İstanbul: Pınar Yayınları, 2017.

Lewis, Bernard. *el-'Arab fî't-târîḫ*. çev. Nebiyye Emîn Fâris-Mahmûd Yûsuf Zâyid. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyûn, 1954.

Leysî, Semîra Muhtâr. *Cihâdü'ş-Şîa fi'l-'aṣri'l-'Abbâsi'l-evvel*. Beyrut: Dârü'l-Ceyl, 1978.

Macid, Abdülmümin. "Îsâ b. Musa". 22/482-483. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2000.

Madelung, W. "Yahya b. Abdallah". 11-W–Z/242-243. Leiden: The Encyclopaedia Of Islam, 2001.

Mantran, Robert. *İslam'ın Yayılış Tarihi VII. ve XI. Yüzyıllar, çev.: İsmet Kayaoğlu,*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınları, 1981.

Mehmet Zihni Efendi. *Meşhur Kadınlar*. çev. Çetiner, Bedrettin. 2 Cilt. İstanbul: Şamil Yayınları, 1. Basım, 2017.

Mesûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin. *et-Tenbîh ve'l-işrâf. Nşr. Abdullah İsmail es-Sâvî*. Kahire: el-Mektebetü't- Târîhiyye, 1938.

Mesûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. el-Hüseyin b. Ali b. el-Hüseyin. *Murûcü'z-zeheb ve Meâdinü'l-cevher Nşr. Kemâl Hasan Mer'î*. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'lAsriyye, 2005.

Mevdûdî, Ebu'l Ala. *Hilâfet ve Saltanat*. çev. Ali Genceli. İstanbul: Hilal Yayınları, 2016.

Moscati, Sabatino. "Le Califat Da'l-Hâdî". *Studia Orientalia Edidit Societes Orientalis Fennica* 13/4 (1946), 4-28.

Muhtar, Cemal. "Beşşâr b. Bürd". 6/8-9. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1992.

Muir, William. *The Caliphate its Rise, Decline And Fall,*. Edinburg: Oxford, Horaca Hart, Printer To The University, 1982.

Nadir, Mehmet Özdemir. "Abbasîlerin İlk Yüzyılında 'Mevali". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2019), 281-306.

Nerşahî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer. *Tarihu'l Buhâra Nşr. Dr. Emîn Abdülmecîd el-Bedevî*. Dârul Maârif, 3. Baskı., t.y.

Numanoğlu, İsmail. *Abbasilerin İlk Döneminde Zındıklık Hareketi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2011.

Nüveyrî, Şehâbeddin Ahmed b. Abdülvehêb. *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb, Thk. Dr. Müfid Muhammed*. 33 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Baskı., 2004.

Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*. İstanbul, 1999.

Ömer, Faruk. "Abbasî Halifesi Mehdî Dönemi (169-185/775-785) Üzerine Bazı Mülahazalar". çev. Mehmet Ümit. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2004), 203-214.

Ömer, Faruk. "Abbasilerin İlk Döneminde (132-193/750-809) Abbasi-Hüseyni ilişkilerinin Bazı Yönleri". çev. Mehmet Ümit. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/3 (2004), 163-172.

Ömer, Faruk. "Abbasîlerin Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri". çev. Cem Zorlu. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2002), 193-210.

Öz, Mustafa. "Mukanna' el-Horasânî". 31/124-125. Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2020.

Öz, Mustafa. "Zındık". 44/390-391. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2013.

Özaydın, Abdülkerim. "Fazl b. Rebî'". 12/274-275. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1995.

Özaydın, Abdülkerim. "Gıfrît b. Atâ". 14/57-58. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1996.

Özaydın, Abdülkerim. "İbnü'l-Esîr,İzzettin". 21/26-27. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2000.

Râzî, Ahmed b. Sehl. *Ahbâru'l-Fah, thk. Abdurragîb Muther Hacer*. Yemen: Merkezi Ehl-i Beyt li'd-Dirâseti'l İslâmî, 2000.

Razûk, Muhammed. "İdrîs I". 21/480-481. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2000.

Razûk, Muhammed. "İdrîsîler". 21/495-497. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2000.

Sâlihiyye, Muhammed Îsa. *Müeddebi'l Hulefâi fî Asri'l-Abbâsî*. Mecelletü'l-Arabiyyeti li'l Ulûmi'l-İnsâniyyeti, t.y.

Sell, Canon. *The Umayyad and the Abbasid Khalifates*. Madras: The Christian Literature Society For İndia, 1914.

Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Târîhu'l-Hulefâ thk. İbrâhim Sâlih*. Beyrut: Dâru Sadr, 1997.

Şâkîr, Mahmud. *Târîhu'l İslâmî ed-Devletü'l-Abbâsî*. Mektebetü'l-İslâmî, 6. Baskı., 2000.

Şehristânî (ö.548/1505), Ebû Feth Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihal*. 2 Cilt. Beyrut, 1993.

Şeker, Mehmet (ed.). *İslâm Tarihi ve Medeniyeti*. 6 Cilt. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.

Şerîf el-Murtazâ. *Kitâbu'l-emâlî*. Haydarabad, 1948.

Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir. *Târîhu'r-rusul ve'l-Mülûk, Nşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim*. 11 Cilt. Kahire: Dârü'l-Maârif, 1969.

Takkuş, Muhammed Süheyl. *Târîhü'l Devletü'l Abbâsî*. Beyrut: Darul Nefaes, 2009.

Tanrıverdi, Eyyüb. "Abbasîlerin Kültürel Politikası Açısından Mehdî'nin Zındıklık Mücadelesi". *İSTEM Dergisi* 12/6 (2008), 105-126.

Tüccar, Zülfikar. "el-Maârif". 27/271. Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2003.

Uyar, Gülgün. *Ehl-i Beyt İslam Tarihinde Ali-Fatıma Evlâdı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınları, 4. Baskı., 2018.

Üçok, Bahriye. *İslam Tarihi Emeviler-Abbasîler*. Ankara: Sevinç Matbası, 1979.

Ünal, İsmail Hakkı. "İbn De'b". 19/411-412. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1999.

Wellhausen, Julies. *Arap Devleti ve Sukutu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınları, 1963.

Wellhausen, Julius. *Târîḫu'd-devleti'l-'Arabiyye min zuhuri'l-İslâm ilâ nihâteti'devleti'l-Umeviyye*. Kahire: Lecnetu't-Te'lîf ve'n-Neşr, 1968.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vehb. *Târihu'l Ya'kûbî*. 2 Cilt. Beyrut, 1960.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh. *Kitabu'l-Buldân, nşr. Muhammed Emîn Dânnâvî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâdıh. *Târîhu'l-Ya'kûbî Nşr. Abdülemîr Mühennâ.* 2 Cilt. Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 2010.

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn el-Bağdâdî er-Rûmî. *Muʿcemü'l-üdebâʾ Nşr: D. s. Margolıouth*. 7 Cilt. London, 1. Baskı., 1907.

Yakut, İlhan. "İkinci Kerbela Faciası: Fah (Fakh) Vak'âsı (172/786)". *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/1 (ubat 2017), 41-46.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler". 1/49-56. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1988.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Ebu Müslim-i Horasânî". 10/197-199. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun. "Ebü'l-Abbas Es-Seffah". 10/283-284. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 1994.

Yıldız, Hakkı Dursun, v.Dğr. *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*. 14 Cilt. İstanbul: Çağ Yayınları, 1986.

Yılmaz, Saim. *Anadolu'da Abbâsi-Bizans Mücadelesi (132-193/750-809)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi Yayınları, 1. Baskı., 2015.

Yılmaz, Saim. "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî". 43/251-253. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi Yayınları, 2013.

Yüzbakî, Tevfîk Sultân. *el-Vezâra-Neş'etühâ ve tetavvürühâ fî'd-devleti'l-Abbâsiyye*. Bağdat: Matbaatü'l-İrşâd, 1970.

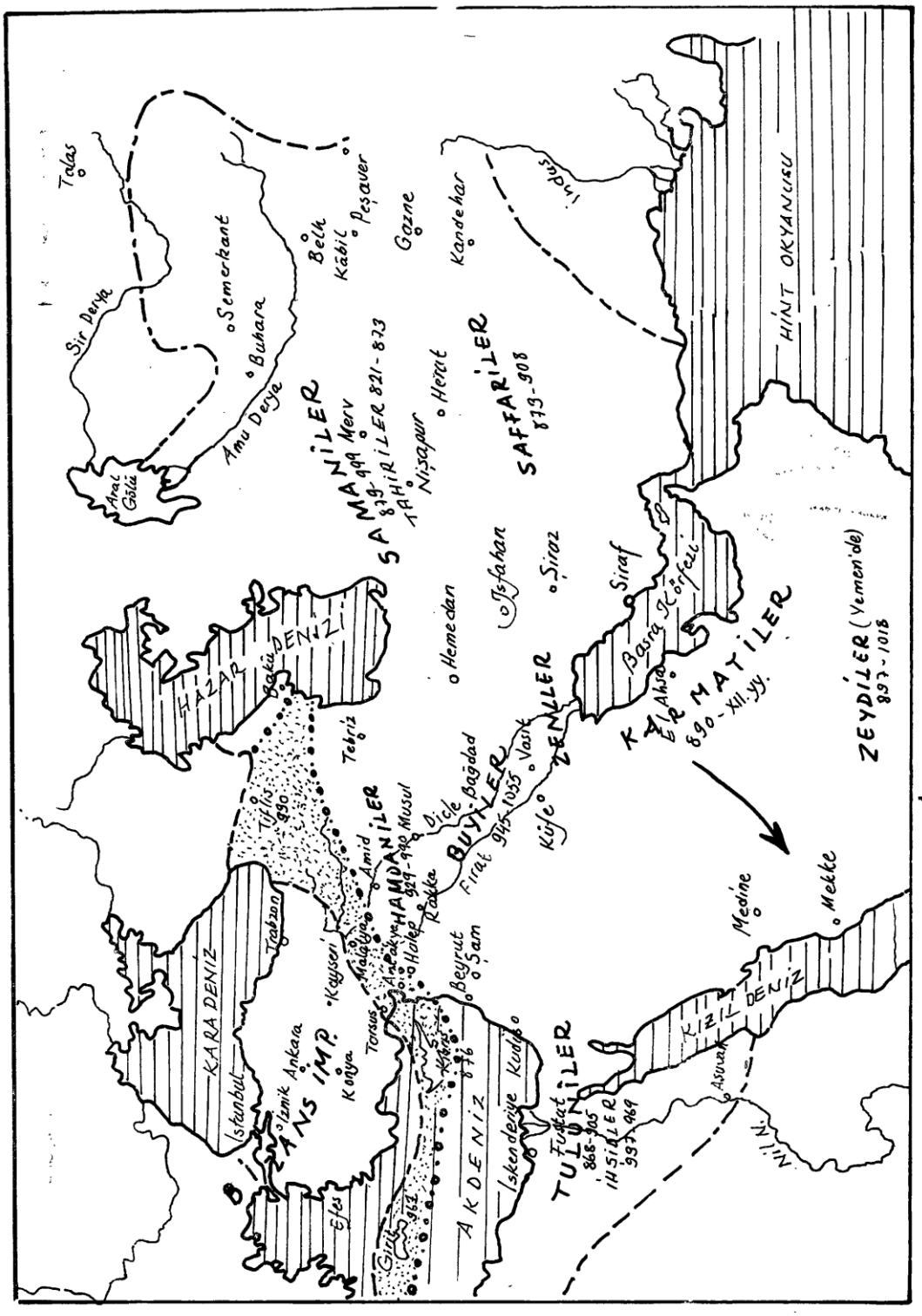
Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmânî. *Siyeru A'lâmi'n-Mübelâ*. 25 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1. Baskı., 1996.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmânî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-aʿlâm Thk. Beşşar A. Ma'rûf*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l Garbi'l İslâmî, 2003.

Zeydan, Corci. *Medeniyyet-i İslamiyye Tarihi*. çev. Fikret Işıltan. 5 Cilt. Ankara, t.y.

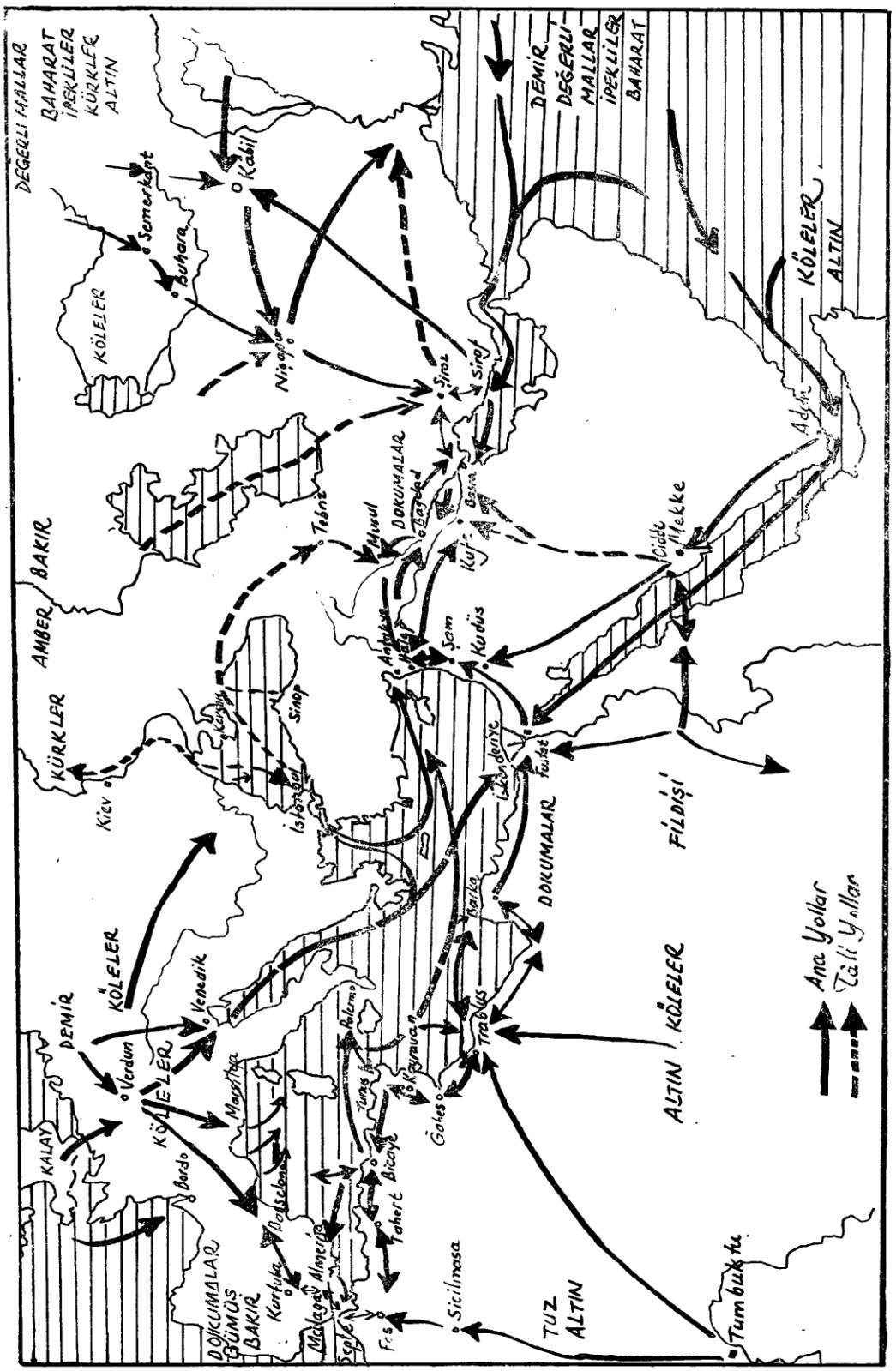
Ziriklî, Hayrüddin. *el-A'lam Kamûs ve Teracîm*. Beyrut: Darü'l-İlm lil-Malayin, 11. Baskı., 1995.

Zorlu, Cem. "Abbâsi Devletine Karşı İlk Silahlı Hareketler". *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, 1/1 (2001), 95-127.

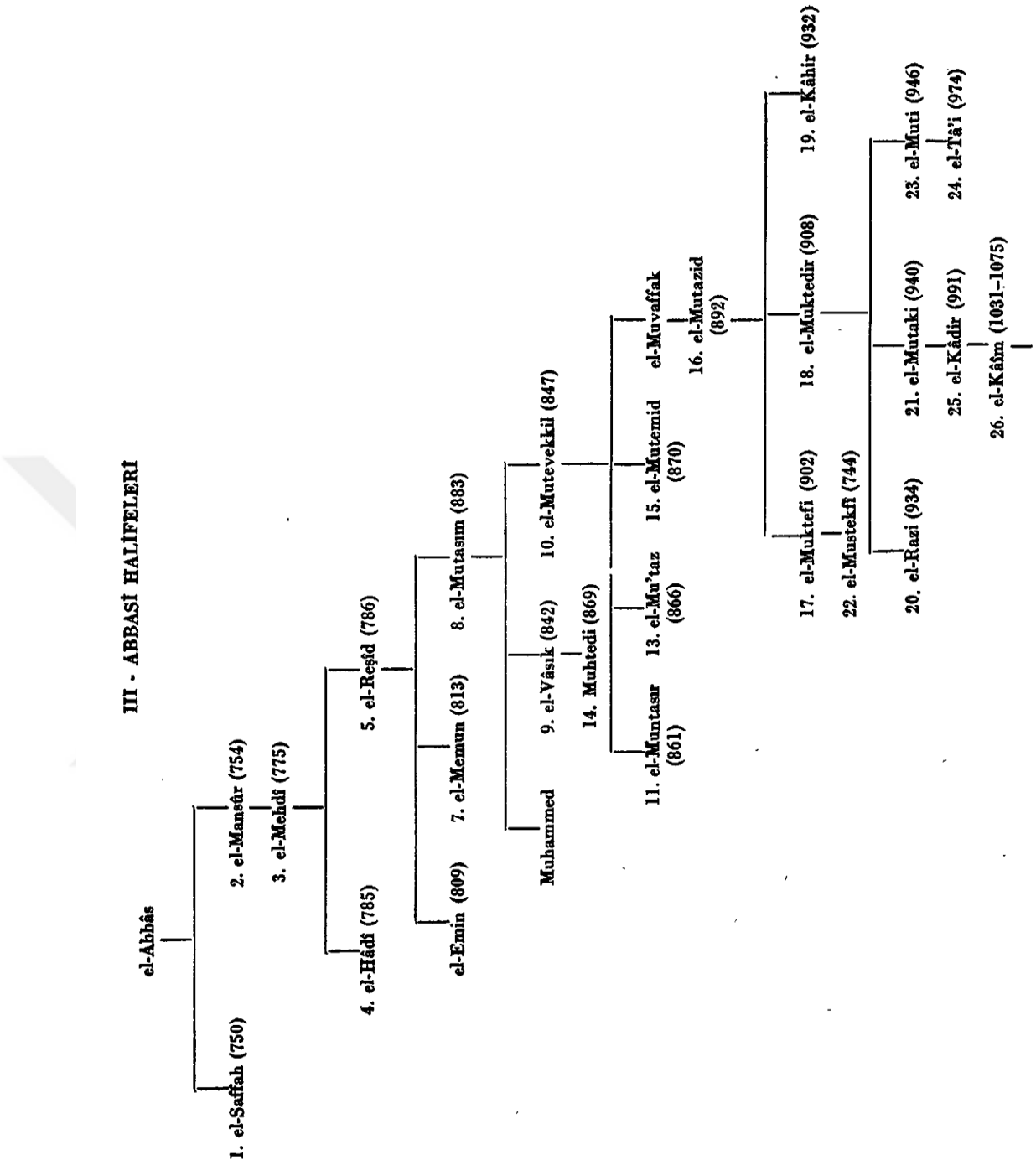
Harita 3- Doğu'da Abbasi İmparatorluğu (VIII. yy. Ortasından X. yyıla)

Resim 8.1. Abbâsî Devleti (VIII.-X. Yüzyıl arası)–(Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 121.)

Harita 5- Ticaret yolları (VIII. y.yıldan XI. y.yıla kadar)

Resim 8.2. Abbâsî Devleti Ticaret yolları (VIII.-X. Yüzyıllar arası) Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 207

Resim 8.3. Abbâsî halifelerinin Tablosu-(Mantran, *İslam'ın Yayılış Tarihi*, 51.)

Resim 8.4. Halife Hâdî Adına Basılan Gümüş ve Altın Paralar (Michael Bonner, "The Mınt Of Hârûnâbâd And al-Hârûniyya, 168-171 H.", *American Journal of Numismatics (1989-)* 1/ (1989), 191-193.)